

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

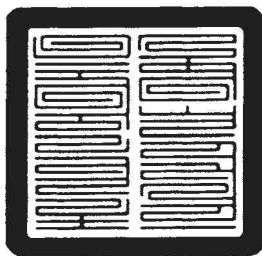
2015. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Unitárius templom rovásírásos felirata
Énlaka (Románia, Hargita megye)

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

<i>Dávid Géza–Péri Benedek: A hetvenéves Vásáry István köszöntése.....</i>	5
--	---

TANULMÁNYOK

<i>Czentnár András: Egy finnugor etimológia török kapcsolatai.....</i>	9
<i>Csikó Gergely: A késői nomád közelharci fegyverek kontinuitása és regionalitása. Adatok a mongol hódítások korának vágó- és szűrőfegyvereiről.....</i>	21
<i>Erdélyi Melinda: Az európai színház kezdetei Törökországban.....</i>	35
<i>Fodor Gábor: Az örménykérdés Vámbéry titkos leveleinek tükrében (1889–1908).....</i>	49
<i>Katkó Gáspár: A budzsaki tatárok a lengyel–oszmán határvidéken</i>	63
<i>Kovács Nándor Erik: Győztes hadsereg vesztes vitézei. Pillanatképek az 1672. évi kamenyec-podolszkiji hadjárat idejéből.....</i>	81
<i>Oláh Péter: A török–magyar kapcsolatok alakulása egy diplomata szemével – Tahy László ankarai követ munkássága (1924–1933).....</i>	93
<i>Papp Adrienn: Török kori löpormalom Budán.....</i>	105
<i>Péri Benedek: I. Szelim szultán kiadatlan perzsa versei I.</i>	115
<i>Sárközy Miklós: A <i>Dīwān-i Qā’imiyyāt</i> hetvenötödik kaszídája és egy nizári merénylet anatómiája.....</i>	139
<i>Somfai Kara Dávid: A <i>Majmū‘at at-tawārīx</i> és a kirgiz epikus hagyomány</i>	153
<i>Sudár Balázs: <i>Rebab</i>: egy hangszer a muszlim világ sodrásában</i>	163

Contents

<i>Géza Dávid–Benedek Péri</i> : Professor István Vásáry has turned 70	5
--	---

STUDIES

<i>András Czentnár</i> : Turkic connections of a Finno-Ugric etymology	9
<i>Gergely Csiky</i> : Continuity and regionality of late nomadic close-combat weapons: some comments on the edged weapons and polearms of the Mongol conquests.....	21
<i>Melinda Erdélyi</i> : The beginnings of European style theatre in Turkey	35
<i>Gábor Fodor</i> : The Armenian question in the light of Vámbéry's secret correspondence (1889–1908).....	49
<i>Gáspár Katkó</i> : The Budjak Tatars on the Polish–Ottoman borderlands ...	63
<i>Nándor Erik Kovács</i> : Distressed soldiers of a victorious army. Glimpses of the Ottoman campaign to Kamenets-Podolsk in 1672	81
<i>Péter Oláh</i> : The development of Turko-Hungarian relations through the eyes of a diplomat. László Tahy and his activities as ambassador to Turkey (1924–1933)	93
<i>Adrienn Papp</i> : The Ottoman Gunpowder Mill of Buda	105
<i>Benedek Péri</i> : Unpublished ghazals by Yavuz Sultan Selim. Part I.	115
<i>Miklós Sárközy</i> : The seventy fifth <i>qasīda</i> of the <i>Dīwān-i Qā'imīyyāt</i> : the anatomy of an assassination carried out by Nizārīs	139
<i>Dávid Somfai Kara</i> : The <i>Majmū'at at-tawārīx</i> and the Kirghiz epic tradition	153
<i>Balázs Sudár</i> : <i>Rebab</i> : a musical instrument in the Muslim world	163

A hetvenéves Vásáry István köszöntése

„Ha egyszer betöltöd, ha hatvan leszel,
A nyár édes ízét a tél váltja fel.”

De hetven, ha lettél, a nyár visszajön.
A nyugdíjas élet: tudás s bölcs öröm.

A fent idézett első párvers az 1069-ben íródott *Boldogságra vezető tudás* (*Kutadgu bilig*) című elbeszélő költeményből származik, melyre Vásáry István a „török nyelv terített asztalaként” tekint, s mely egy frissen megjelent tanulmányának egyik fő forrása. A három első török muszlim dinasztia, a gaznavidák, a szeldzsukok és a karahanidák akkulturációjának különbözőségeit tárgyaló írás (*Two Patterns of Acculturation to Islam: The Qarakhanids versus the Ghaznavids and Seljuqs*) egy olyan hosszú és sokoldalú tudományos munkásság egyik legutóbbi állomása, amely valamikor az 1970-es évek elején kezdődött.

Vásáry István Budapesten született 1945. május 4-én. Apai ágon jeles debreceni család sarja, vele azonos nevet viselő nagyapja 1928–1935 között a város polgármestereként tevékenykedett, majd az ideiglenes kormány pénzügyminiszteri tiszttét látta el. Vásáry Istvánt már gimnazistaként vonzották az idegen nyelvek, köztük a török, s Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című kötetének hatására érdeklődése fiatalon a turkológia és a későbbi tudományos foglalatosságában igen lényeges szerepet betöltő magyar őstörténet felé fordult. A turkológiával 1963-ban megkezdett egyetemi tanulmányai során kötelezte el magát véglegesen, s ebben nagy szerepe volt mesterének, Németh Gyulának, aki – saját elmondása szerint – „egész életre szóló szellemi hatást gyakorolt” rá.

A török és az angol szakot Vásáry István kitüntetéses diplomával végezte el, s nem sokkal később, 1971-ben *Egy örmény-kipcsak nyelvemlék, a Kameneci Krónika részletei* című disszertációjával egyetemi doktori fokozatot is szerzett „summa cum laude” minősítéssel. A doktori dolgozat nyomán készült tanulmány volt Vásáry István első nyomtatásban megjelent komolyabb írása (*Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*). Nem sokkal ezután könyv formában közzétette Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításait is.

Első munkahelyét Ligeti Lajosnak, a pályáját meghatározó másik nagy tudós-nak köszönhette. Vásáry István 1968-tól 1980-ig dolgozott az MTA Ligeti Lajos vezette Altajisztikai Kutatócsoportjában. Ebben az időszakban olyan jelentős, mind a mai napig idézett tanulmányai születtek, mint a magyar rovásírás kutatás-történetét összefoglaló cikke (*A magyar rovásírás: a kutatás története és helyzete*), néhány szavunk török etimológiáját bizonyító írása (*Ászok, Ondó – mindkettő*

a *Magyar Nyelv*ben jelent meg) vagy a miser–mozsar kérdésről készített angol nyelvű dolgozata (The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region). Szintén jelentősek a Jugria problémát, illetve a baskír–magyar kérdés nyelvi vonatkozásait taglaló munkái. Östörténeti tárgyú publikációi hozták meg számára az első rangos elismerést: 1981-ben a Kőrösi Csoma Társaság, melynek később alelnöke is volt, Kőrösi Csoma-díjjal tüntette ki.

Vásáry István még az Altajisztikai Kutatócsoportnál dolgozott, amikor megtalált egy olyan témát, amelynek az idők során nemzetközi szinten is egyik legelismertebb kutatójává vált. Az egyik interjújában „csodálatos kornak” nevezett mongol kori, 13–14. századi törökség – azon belül az Arany Horda – történetével foglalkozó első írásai még az 1970-es években születtek, eredményeinek összefoglalását először 1981-ben megvédett kandidátusi disszertációjában (*Az Arany Horda kancelláriája*), majd a magas színvonalú népszerűsítés jeles példájának mondható *Az Arany Horda* című kötetében adta közre 1986-ban.

Ebben az időszakban Vásáry István már évek óta a Török Filológiai Tanszéken oktatott, ahol a diákságot a törökség történetével, illetve a török–magyar nyelvi kapcsolatok világával megismertető előadásokat és különböző korokból származó török nyelvemlékeket – ótörök feliratokat, buddhista ujjur történeteket, kun imádságokat, csagatáj prózai és költői alkotásokat – bemutató szövegolvasási órákat tartott. Akik akkoriban hozzá jártak, elsajátíthatták a turkológia alapjait, s ami talán a lexikális tudásnál is többet jelent, megtanulhatták tőle a lelkiismeretes filológiai aprómunkát, a lehető legnagyobb pontosságra törekvő, körültekintő szövegolvasást.

Részen egyetemi előadásaihoz készült jegyzeteiből született meg 1989-ben nagy sikerű, *A régi Belső-Ázsia* című kötete, melyet a magyar nyelvű első kiadás megjelenése óta németre és törökre is lefordítottak. A rendszerváltás hozta magával azt az időszakot, amelyre Vásáry István életének „egyik legszebb, ha nem a legszebb” szakaszaként emlékezik. Az 1990-ben Antall József vezetésével megalakult kormány külügyminisztere, Jeszenszky Géza felkérte, hogy vállalja el az isztambuli főkonzuli megbízatást, s a felkérést Vásáry István rövid habozás után elfogadta. A főkonzuli évet négy további, immár ankarai nagykövetségként eltöltött esztendő követte.

Tudományos érdeklődése és elkötelezettsége a külszolgálat ideje alatt sem lankadt, s részben a Törökországban elvégzett munka gyümölcseként 1995-ben Szegeden habilitált nyelvtudományból. Ennek nyomán 1996. július 1-étől egyetemi tanárrá nevezték ki, de azért „magánszorgalomból” 1997-ben – szintén Szegeden – történettudományból is megszerezte ezt a fokozatot. Ekkortájt egy ideig az ELTE BTK külügyi dékánhelyettesi posztját is betöltötte, illetve tanszékvezetői megbízatást is kapott. Az előbbitől azért vált meg, mert nem látott távlatokat, az utóbbit pedig azért kellett odahagynia, mert a külügyi szolgálat ismét a Közel-Keletre szólította: 1999 és 2003 között Iránban képviselte nagykövetségként

a Magyar Köztársaságot. Vásáry István a teheráni esztendők alatt is talált időt a tudományos munkára, melynek eredményeképpen elkészült 2002-ben sikerrel megvédett nagydoktori disszertációja. Ez a mű néhány évvel később jelent meg nyomtatásban, először 2005-ben angolul (*Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*), majd 2008-ban törökül.

Második hazatérése után a korábbinál is nagyobb lendülettel kapcsolódott be a hazai és nemzetközi tudományos (köz)életbe. Az egyetemen 2006-tól 2010-ig ő volt az Orientalisztikai Intézet igazgatója. Elvállalta az elsősorban a professzori kinevezések és a dékáni pályázatok véleményezése szempontjából fontos testületnek, a professzori tanácsnak az elnöki tiszttét is. Öt esztendőn át a Magyar–Török Baráti Társaság élén állt. Hosszú éveken át az MTA Orientalisztikai Bizottságának elnökeként törekedett a szakma akadémiai képviselésének ellátására. Aktívan részt vett az MTA Agora programjának keleti témájú üléseinek a szervezésében. Ezeknél is lényegesebb az *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* nemzetközileg mindmáig jól jegyzett folyóirat megjelenése kapcsán végzett tevékenysége. Ennek egykor technikai szerkesztői feladat körét is betöltötte, 2003-tól pedig főszerkesztőként jegyzi a periodikát, biztosítva annak rendszeres megjelenését (ami, bizony, soha nem könnyű feladat) és kikezdhetetlen szakmai színvonalát. Utóbbit nagymértékben garantálja Vásáry István rendkívül gazdag nyelvismerete mellett sokoldalú tájékozottsága az orientalisztika számos területén. De éppúgy része van benne annak, hogy számos külföldi tanulmányútja során (a Szovjetunióban hétszer töltött hosszabb-rövidebb időt, míg tíz hónapig a Wilson Centre, Washington D. C. meghívott ösztöndíjasa volt), illetve a fő külföldi tudományos központok által szervezett szimpóziumokon és konferenciákon igen sok személyes ismeretségre tett szert. Ide kívánczik annak megemlítése, hogy az Atatürk által alapított, ankarai székhelyű Török Nyelvtudományi Társaság (Türk Dil Kurumu) 1988-ban levelező tagjává, majd 1998-ban tiszteletbeli tagjává választotta.

A legutóbbi pár évben a korai, valójában soha nem felejtett szerelem is újjáéledt: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának égisze alatt Fodor Pál kezdeményezésére létrejött Magyar Őstörténeti Témacsoport elnökeként egyik szervezője volt annak a kétnapos nagyszabású konferenciának, amelyen számos kutatási terület vonatkozó, nemegyszer jelentős új eredményeiről is beszámoltak az avatott szakemberek, s ezen maga tartotta a programadó előadást, Tudomány és hagyományörzés címen. (Szerencsére azóta megjelent az elhangzottakat kibővítve tartalmazó kötet is: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2014, 431 oldal.)

2013-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta Vásáry Istvánt, egy eredményekben gazdag tudósi életpálya (összesen több mint százötven könyv, könyvrészlet, cikk, recenzió hagyta el műhelyét) megkoronázásaként.

Vásáry István munkássága nemcsak tudósként jelentős. A Török Filológiai Tanszéken eltöltött harmincöt esztendő alatt turkológusok több generációját avatta be a tudományos kutatás rejtelseibe. A *Keletkutatás* jelen számában olyan fiatal – és kevésbé fiatal – kutatók köszöntik írásaikkal, akikre életük, pályájuk egy-egy szakaszában Vásáry István, akár tanárként, akár tudós példaképként jelentős hatást gyakorolt. Jókívánságaikkal összecseng a nagy oszmán költő, Báki alábbi kétsorosa:

„A tudás kertje a pennája esőcseppje nyomán,
Kivirul, mint a piros rózsalugas zápor után”

Dávid Géza–Péri Benedek

TANULMÁNYOK

Czentnár András

Egy finnugor etimológia török kapcsolatai

Számos kutató tett már kísérletet az uráli és az altaji nyelvek közös szókincsének föltárására, amit elsősorban a két nyelvcsalád közti feltételezett rokonság bizonyítási vágya ösztönzött. Ezeknek a törekvéseknek a sikertelensége főként két okra vezethető vissza. Egyik oldalról az egyeztetések alacsony száma bizonyult kevésnek. Björn Collinder például annak ellenére tartja valószínűnek a nyelvrokonságot,¹ hogy mindössze 69 közös szót számolt meg az uráli és az altaji nyelvcsalád között.² Bár a nagy időbeli távolsághoz mérten ez a mennyiség korántsem elhanyagolható, Collinder számadatai a bizonyítási kísérletek másik gyenge pontjára is rávilágítanak, mégpedig arra, hogy az egybevetések teljes számához képest csak egy kis töredék található meg külön-külön az altaji nyelvek egyes csoportjaiban: a 69 szóból csak 8 található meg a törökben, a mongolban és a mandzsú-tunguzban egyaránt – a külön ágaknak az uráli nyelvekkel való metaszetében pedig e 69 szóból az összesnek csupán alig több mint a fele van meg. Ez végső soron arra a problémára vezethető vissza, hogy a rokonság ténye nemcsak az uráli és az altaji nyelvcsalád között nem igazolt, hanem még a török, a mongol és a mandzsú-tunguz nyelvek összetartozását illetően is egyre több kétely merül föl. Sergei Starostin, Anna Dybo és Oleg Mudrak 2003-ban megjelent altaji etimológiai szótára – mely egyébként igen tekintélyes mennyiségű egyeztetést vonultat föl – sem tudta meggyőzni a szkeptikusokat az altaji nyelvek rokonságáról.³ Ilyenformán az urál–altaji nyelvrokonságról is aligha beszélhetünk érdemben addig, amíg az altaji nyelvcsalád ágainak egymáshoz való viszonya sem tisztázott.

Németh Gyula a *Nyelvtudományi Közleményekben* megjelent egyik tanulmányában harminckét uráli, illetve török szót egyeztetett.⁴ Vizsgálódásai során nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy ezek az egyezések közös ősi örökségből származnak-e vagy kölcsönzésből erednek, hanem óvatosan és megfontoltan

¹ Björn Collinder, Vannak-e rokonai az uráli nyelvcsaládnak? In: *A vízimadarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*. Szerk. Gulya János. Budapest, 1975, 69.

² Collinder, i. m., 84.

³ Ld. Kempf Béla ismertetését: Starostin, Sergei–Dybo, Anna–Mudrak, Oleg (with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov): An Etymological Dictionary of the Altaic Languages. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61/3 (2008) 403–408.

⁴ Németh Gyula, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata. *Nyelvtudományi Közlemények* 27 (1928–1930) 62–84.

fogalmazva inkább egy „rokonságszerű ősi kapcsolat” nyomainak tartja a fölso-
rolt egyeztetéseket. A tanulmány elején rámutat arra a tudománytörténeti tény-
re,⁵ hogy az urál–altaji kérdéssel elsőként komolyan foglalkozó Wilhelm Schott⁶
után eltelt száz esztendőben nem sikerült döntésre jutni abban a sokat vitatott
kérdésben, amelyben a közös ősi örökség és az ősi kölcsönzés lehetősége áll
szemben egymással. Bár a nyelvcsaládok közötti „ősi kapcsolat” mibenlétét a
mai napig nem sikerült minden kétséget eloszlatva föltárni, az azóta folyó lexi-
kológiai, dialektológiai és etimológiai kutatásoknak köszönhetően mégis tisz-
tábban láthatunk némelyik egyeztetés kapcsán. A soron következőkben Németh
Gyula harminckét összevetése közül a ’zsír’ jelentésű szót szeretném közelebbről
megvizsgálni.

A magyar *vaj* és a finn *voi* hasonlóságáról már igen korán, 1717-ben szá-
mot adott Olavi Rudbeck,⁷ majd 1730-ban a manysi és a mari megfelelővel
kiegészítve Philip Johan von Strahlenberg is.⁸ Ezt követően az uráli nyelvek
szókincsének fokozatos föltérképezése során az is láthatóvá vált, hogy ennek az
etimológiának a megfelelői a nyelvcsalád finnugor ágának az összes nyelvében,
illetve nyelvjárásában megtalálhatók (itt és a továbbiakban a nyelvi adatok egy-
ségestett átírása helyett mindenütt a hagyományos tudományos vagy – ahol van
– irodalmi lejegyzést hagytuk meg; ahol nincs föltüntetve, ott az alábbi fölsoro-
lásban az *Uralisches etymologisches Wörterbuch*,⁹ UEW, a hivatkozás alapja):

magyar *vaj*, manysi (szigvai, obi, jukondai) *ᵂōṽ*,¹⁰ (szoszvai, felső-lozvai,
pelimkai, tavdai) *ᵂāṽ*, (kondai) *ᵂyoṽ*, hanti (vahi, szurguti¹¹) *ᵂoṽ*, (felső-
gyemjankai) *yṽ*, (obdorszki) *ᵂāṽ*, (szinjai) *ᵂōṽ*,¹² komi-zürjén *ᵂyṽ*, komi-
permják *ᵂu*, udmurt *ᵂōṽ*, mari (mezei) *yṽ*, (hegyi) *yṽ*, mordvin (erza) *oṽ*,
(moksa) *ᵂaṽ*, finn, karjalai, lüd, izsór *voi*, vepsze *voi*, *vji*, észt *vōi*, vót *vei*,
lív *vui*, *ui*, számi (lulei) *vuodja*, (északi) *vuoggjâ*, (svédországi) *wuoja*,
wuoja, (déli) *ᵂᵂᵂ j`ε*, (umei) *vuajja*, (inari) *vuojja*,¹³ (notozerói) *vuojj*,
(akkala) *vuj*, (kildini) *vujj*, (teri, kolai) *vṽjj*

⁵ Németh, *i. m.*, 62.

⁶ Wilhelm Schott, *Versuch über die tatarischen Sprachen*. Berlin, 1836.

⁷ Olavi Rudbeck, *Specimen Usus Linguae Gothicae*. Upsalis, 1717, 79.

⁸ Philip Johan von Strahlenberg, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stock-
holm, 1730.

⁹ Rédei Károly–Bakró-Nagy Marianne–Csúcs Sándor–Erdélyi István–Honti László–Korenchy
Éva–K. Sal Éva–Vértes Edit, *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest, 1988, 578–579.

¹⁰ Kálmán Béla, *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest, 1976, 322.

¹¹ Csepregi Márta, *Szurguti osztják chrestomathia*. (Studia uralo-altaica. Supplementum, 6.)
Szeged, 1998, 174.

¹² Szofia Onyina, *Szinjai hanti társalgási szótár (nyelvtani vázlattal és szójegyzékkel)*. (Buda-
pesti finnugor füzetek, 20.) Budapest, 2009, 67.

¹³ A karjalai, lüd, izsór, vepsze, vót, lív, valamint svédországi, déli, umei és inari számi ada-
tokat illetően ld. Erkki Itkonen–Aulis Johannes Joki–Reino Peltola, *Suomen kielen etymologinen
sanakirja*. VI. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 12.) Helsinki, 1978, 1803.

A szó rekonstruálható jelentése 'zsír, zsiradék', jóllehet mára – egyes manysi és számi nyelvjárásokat kivéve – a legtöbb leánnyelvben kialakult a 'vaj' jelentés is, a 'zsír' pedig sokszor másodlagossá vált. A finnugor ősközösség ugyanis elsősorban halászattal, vadászattal, valamint gyűjtögetéssel foglalkozott a közös szókincs tanúsága alapján,¹⁴ ily módon föltehetőleg nem foglalkozott szarvasmarhatartással, tehát tejgazdálkodással sem, és ezért valószínűbb, hogy az eredeti jelentés a 'zsiradék' volt. Hozzá kell tennünk azonban, hogy nincs egységes álláspont azzal kapcsolatban, hogy a finnugorság történetében mikor jelent meg az állattartás tevékenysége, hiszen az sem vethető el teljes bizonyossággal, hogy még a szétválás előtt kialakulhatott valamilyen termelő kultúra.¹⁵ A vadászatnak és a halászatnak ugyanakkor fontos terméke volt az elejtett vad zsírja vagy a hal belső részeiből kiolvasztott zsiradék.¹⁶

A *vaj* szó 'zsiradék' jelentésére a magyarban is találunk példát nyelvjárási szinten. Németh Gyula a *lúdvaj* összetételt említi,¹⁷ melyben az utótag nyilvánvalóan 'zsír' jelentéssel bír. A *Történeti-etimológiai szótár (TESz)* véleménye szerint ugyanakkor nagyobb az esélye annak, hogy ez másodlagos fejlődés eredménye a magyarban, mintsem a föltételezett ősi jelentés őrződött volna meg ilyen formában.¹⁸ Ezzel együtt a szó ma is érdekes szemantikai fejlődésen megy keresztül. A magyar köznyelvben a *vaj* egyre inkább használatos az egyébként növényi olajokból készült margarin megjelölésére is. Ezzel szemben a *teavaj* kizárólag a tejből készült vajat jelöli.¹⁹

A finnugor megfelelők egyeztetése nem ütközik hangtani akadályokba. A mari alakokban az *ü* hang palatális hangrendje minden bizonnyal az azt követő *j* hatására alakult ki. Valószínűleg a permi megfelelők magánhangzó-minőségét is a *j* hang befolyásolta, mint ahogy a balti finn nyelvek némelyikében (például

¹⁴ Hajdú Péter, A rokonság nyelvi háttere. In: *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Szerk. Hajdú Péter. Budapest, 1975, 31.

¹⁵ Ifj. Kodolányi János, Az észak-eurázsiai vadász-, halász- és réntartó kultúrák. In: *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai*. Szerk. Hajdú Péter. Budapest, 1975, 141. További elmélkedésre adhat okot, hogy az uráli korig visszavezethető a 'rénszarvas' jelentésű – a magyarból viszont hiányzó – szó (Hajdú, *i. m.*, 30.), tehát már az uráli népesség is ismerte a rénszarvast. A módszeres réntartástól pedig nem idegen a rénszarvas fejése (Kodolányi, *i. m.*, 165.), így bizonyos mértékig a tejgazdálkodás sem. Fontos azonban megjegyezni, hogy a réntartás csak jóval később, a vaskorban jelent meg az északi szamojédok (nyenyecok, enyecok, nganaszanok) körében (Fodor István, Az uráli népek őshazája és őstörténete. In: *Nyelvrokonaink*. Szerk. Nanovszky György. Budapest, 2000, 22.).

¹⁶ Kodolányi, *i. m.*, 159.

¹⁷ Németh, *i. m.*, 81; B. Lőrinczy Éva, *Új magyar tájszótár. K–M*. III. Budapest, 1992, 916.

¹⁸ Benkő Loránd–Kubinyi László–Papp László, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Ö–Zs. III. Budapest, 1976, 1069.

¹⁹ Hasonló összetétel más nyelvekben is előfordul, például német *Teabutter*, cseh *čajové máslo*, szlovák *čajové maslo*, szlovén *čajno maslo*, horvát *čajni masla* 'teavaj' Vö. <http://www.foodandwine.hu/2013/10/03/a-teavaj-van-e-koze-a-teanak-a-vajhoz-van/> (2015. január 14.). Az összetétel előtagjának történeti háttere jelenleg nem tartozik a vizsgálódás tárgykörébe.

észt, vót, vepsze) előforduló veláris ajakréses magánhangzóra is az *i* illabialitása hatott. A szókezdő **w* egyes esetekben vokalizálódott. A mai leánynyelvi megfelelők alapján a finnugor alapnyelvre **woje* alakot rekonstruálhatunk.

Mivel a szamojéd nyelvek egyikéből sem sikerült még kimutatni ezt a szót, a **woje* egyelőre csak a finnugor alapnyelvig vezethető vissza, és nem beszélhetünk uráli etimológiáról.²⁰

Az ezzel kapcsolatba hozott török szót ugyan már Vámbéry Ármin is megemlíti mint magyar–török szóegyeztést,²¹ Németh Gyula viszont már finnugor–török megfelelésként utal rá.²² A felsorolásban csak szüksézávan említi a török megfelelőket, csupán az altajira, a kazahra, a kazáni tatárra és a baskírra szorítkozik a példákkal. Ehhez képest a szó előfordulása sokkal szélesebb körű a török nyelvcsaládban. Amíg az nincs másképp jelezve, az alábbi felsorolásban az *Etimologiceszkij szlovarj tjurkszkij jazykov* (ESzTJa) a hivatkozás alapja:²³

törökországi török (denizli, izmiri, bolui, konyai, eskişehir)²⁴ *may*, türkmén (nyj.) *maý*, krími tatár (nyj.) *maï*,²⁵ karaim (krími) *may*, kumük *maï*, karacsáj-balkár *maï*,²⁶ urum *maï*,²⁷ kazáni tatár *maï*, baskír *maï*, nogaj *maï*, kazah *maï*, karakalpak *may*, kirgiz *maï*, altaji (teleut, lebed) *maï*, hakasz *maï*: *capmaï*, sór *maï*, keleti török ماى, mai ujjur *may*, (lobnor) *maï*, özbek *moy*

Ebből az összevetésből kiviláglik, hogy a török nyelvcsaládnak csaknem minden ágában föllelhető a vizsgált szó. A délnyugati, vagyis az oguz ágat képviseli a törökországi török és a türkmén nyelvjárási adat, az északnyugati, azaz kipcsak ágat nyújtja a krími tatár, a karaim, a kumük, a karacsáj-balkár, az urum, a kazáni tatár, a baskír, a nogaj, a kazah, a karakalpak és a kirgiz nyelv, az északkeleti, tehát szibériai ághoz tartozik az altaji, a hakasz és a sór, a délkeleti vagy turki ágon pedig a mai ujjur és az özbeket találjuk, illetve a szó előfordul a régi keleti török nyelv szótáraiban is. A szó megfelelése azonban hiányzik a jakutból,

²⁰ Rédei, *i. m.*, 578–579.

²¹ Vámbéry Ármin, Magyar és török–tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8 (1870) 185.

²² Németh, *i. m.*, 81.

²³ Dmitrij Mihajlovics Naszilov–Lija Szergejevna Levitszkaja–Anna Vladimirovna Dybo–Galina Fjodorovna Blagova–Jevgenyij Alekszandrovics Pocelujevszkij, *Etimologiceszkij szlovarj tjurkszkij jazykov. Obscsetjurkszkije osznovy na bukvy «I», «M», «H», «II» i «C»*. VII. Moszkva, 2009, 14–15.

²⁴ *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Dergisi*. III. İstanbul, 1942, 1043; *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. IX. Ankara, 1977, 3138.

²⁵ Sevket Aszanov–Alekszandr Garkavec–Szejran Uszeinov: *Qrymtatardzsza–Ruszcza Luyat*. Kijev, 1988, 88.

²⁶ <http://www.elbrusoid.org/dictionary/index.php?str=%CC&direction=2> (2015. január 30.).

²⁷ Olekszandr Garkavec, *Urumszkij szlovník*. Alma-Ata, 2000, 290–291.

a csuvasból és a haladzsából. Ezek a nyelvek a török nyelvcsaládon belül önálló ágat alkotnak, noha a haladzs hovatarozását illetően eltérők a vélemények.

A szó jelentése a finnugor nyelvekhez hasonlóan 'zsír, zsiradék', de előfordul a 'vaj', a '(hal-, szezám-, olíva-, mák- stb.) olaj' és a törökországi konyai dialektusban pedig a 'joghurt' jelentés is.²⁸ A hakaszban csupán összetételként előforduló *capmaŭ* jelentése szintén 'vaj'. A nogaj és a kumük szavak másodlagos 'agy, agyvelő' jelentése minden bizonnyal nem ide tartozik,²⁹ sokkal inkább homonim alakokról van szó, melyek a törökországi török *beyin*, karaim *miy*,³⁰ özbeg *miya* stb. 'ua.' etimológiai megfelelői.³¹ Ettől eltekintve a *may* jelentésbeli sokféleségével párhuzamba állítható a törökség körében általánosan – tehát a jakutban, a csuvasban és a haladzsban is – megtalálható *yaγ* szóval,³² mely hasonló módon a zsiradékoknak és az olajoknak különféle fajtáit jelölheti. Összetételekben gyakran az előtag határozza meg a szóban forgó zsiradék minőségét, eredetét: azeri *kakao yağ*, özbeg *kakao moyi* 'kakaóvaj', kazah *балық майы* 'halolaj' stb.³³ Amíg azonban a *yaγ* használata az egész nyelvcsaládra és a török régiségre is kiterjed,³⁴ addig a *may* jóval kevesebb nyelvben van meg. Ahol azonban megtalálható, ott a két szó többnyire szinonimaként egymás mellett létezik.³⁵

A török nyelvcsaládban a *may* szó megfelelői csak nagyon kevés eltérést mutatnak hangalakjukban, csupán a kazáni tatárra, a baskírra és az özbegre jellemző, hogy az *a* hang labiálisabb ejtése a többi török nyelvénél, a türkmén esetében pedig Nikolaj Dmitrijev hosszú magánhangzóval adja meg a szót (*maū*), miközben szembeállítja vele a 'kedvező alkalom' jelentésű *maū* minimálpárt.³⁶ Noha a hosszú magánhangzós alakot Martti Räsänen is átvette tőle,³⁷ a későbbi közlésekben nincs jelölve a hosszúság.³⁸

²⁸ *Derleme Dergisi*, 1043; *Derleme Sözlüğü*, 3138.

²⁹ Naszilov–Levitszkaja–Dybo–Blagova–Pocelujevszkij, *i. m.*, 14.

³⁰ Tadeusz Kowalski, *Karayim Lehçesi Sözlüğü*. Ankara, 1996, 101.

³¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, 348–349.

³² Lija Szergejevna Levitszkaja, *Etimologiceszkij szlovarj tjurkszkih jazykov. Obscsejtjurkszkije i mezstjurkszkije osznovy na bukvu «Ж», «Ж», «Й»*. IV. Moszkva, 1989, 58.

³³ A *may* és a *yaγ* szavak ilyen jellegű jelentésbeli kiterjedtségének nyomán az sem zárható ki, hogy a finnugor **woje* szintén hasonlóan széles szemantikai mezővel rendelkezhetett, és már ebben az alapnyelvi korban is bírhatott 'vaj' jelentéssel – természetesen abban az esetben, ha feltételezzük, hogy a finnugorok valamilyen módon mégiscsak találkoztak efféle tejtermékkel.

³⁴ Clauson, *i. m.*, 895.

³⁵ Naszilov–Levitszkaja–Dybo–Blagova–Pocelujevszkij, *i. m.*, 15.

³⁶ Nikolaj Konsztantinovics Dmitrijev, *Dolgije glasnyje v turkmenszkom jazyke*. In: *Issledovaniya po szravnitelnoj grammatike tjurkszkih jazykov. Fonetika*. I. Moszkva, 1955, 182.

³⁷ Martti Räsänen, *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki, 1969, 322.

³⁸ Naszilov–Levitszkaja–Dybo–Blagova–Pocelujevszkij, *i. m.*, 14.

Németh Gyula szerint a finnugor **woje* és a török *may* egyeztetésének hangtani szempontból az az alapja, hogy a *may* egy eredetibb **bay* alakra megy vissza,³⁹ így a finnugor bilabiális approximáns és a török bilabiális zöngés zárhang könnyebben megfeleltethető egymásnak. A *b ~ m* hangmegfelelés a török nyelvek körében általános, csupán a nyugati oguz nyelvekre és a jakutra nem jellemző.⁴⁰ A *b > m* változás többnyire a szóbelseji nazális hatására játszódik le, például a törökországi török *ben ~ özbek men 'én'*, türkmén *burun ~ kirgiz мурун 'orr'*, de sokszor szóbelseji nazális nélkül is lezajlik, például jakut *өөрөө 'farakas' ~ altaji мүөр, mai ujugur бүүк ~ hakasz мүйк 'nagy'*. A **bay > may* változás tehát elvben lehetséges, sőt mi több, ugyanezt a finnugor **w ~ török *b* párhuzamot megtaláljuk Németh Gyula további egyeztetései között is: finnugor *wole- 'van' ~ török bol- 'lesz'*.⁴¹

Németh Gyula tanulmányára egy másik turkológus, Ligeti Lajos válaszolt 1953-ban.⁴² Ligeti elfogadta Németh Gyula egyeztetéseit, de hangsúlyozta, hogy az egyes megfelelések „nem helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre”.⁴³ A 'zsír' etimológiája esetében külön kitért arra, hogy míg a finnugor nyelvekben a szónak bizonyosan széleskörű elterjedése van, addig a régi török nyelvemlékekből teljesen hiányzik a *may*.⁴⁴ Arra is rámutatott, hogy a szó a török nyelveknek csak egy szűk körében található meg (kazáni tatár, baskír, kazah, altaji, teleut, lebed, sór), ezek a török nyelvek azonban régóta szoros közelségben élnek finnugor népekkel. Ezek alapján a török szót a finnugor nyelvekből származó kései kölcsönzésnek tartotta, sőt az is valószínűnek tűnik, hogy „a mai török előfordulások különnyelvi kölcsönzésekre mennek vissza”,⁴⁵ és nem a közös kipsak, illetve szibériai török nyelvbe került be a szó azok szét-rajzása előtt.

Valóban nem állíthatjuk, hogy a *may* a török alapnyelvig visszanyúlna, hiszen ahogy arra már fentebb is kitértünk, az elterjedtséget mutató fönti fölsorolásból a nyelvcsalád több – a török nyelvtörténet szempontjából rendkívüli fontossággal bíró – ága hiányzik. A kölcsönzés ténye arra is választ adna, miért él több nyelvben is a *yay* és a *may* szó egyidejűleg egymás mellett, jóllehet nincs köztük szemantikai különbség. Ugyanakkor változatlanul magyarázatot igényel az a kérdés, hogy miként található meg mégis olyan sok mai török

³⁹ Németh, *i. m.*, 81.

⁴⁰ Claus Schönig, Anmerkungen zum *b ~ m*-Wandel in den modernen Türk Sprachen. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 56 (2002) 257.

⁴¹ Németh, *i. m.*, 71–72.

⁴² Ligeti Lajos, Az uráli és az altaji nyelvek viszonyának a kérdése. In: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. I. Szerk. Schütz Ödön. Budapest, 1977, 359–390.

⁴³ Ligeti, *i. m.*, 370.

⁴⁴ Ligeti, *i. m.*, 371.

⁴⁵ Uo.

nyelvben a *may* – sokkal többen, mint amennyiről Németh Gyula vagy Ligeti Lajos említést tesz.

A török *may* hangalaki eltéréseinek elhanyagolható mértéke miatt kevésbé tartható valószínűnek, hogy a kölcsönzés több finnugor és török nyelv között is megtörtént volna, azért is, mert a finnugor alakok a törökhöz képest sokkal nagyobb változatosságot mutatnak. Ugyancsak föltűnő, hogy a kipszak ágban mindegyik mai nyelvben megtalálhatjuk a megfelelőket, a többi csoportban csupán szórványos az előfordulás. Még a Németh Gyula és Ligeti Lajos által kiemelt dél-szibériai nyelvekben sem teljes körű a szó jelenléte, hiszen több ide tartozó nyelvből is hiányzik az adat (például a tuvaiból), továbbá az is árulkodó, hogy a hakaszban csak összetételként van meg. Az a tény tehát, hogy amíg a mai kipszak nyelvekre általánosan jellemző a *may* használata, addig a többi nyelvcsoporthoz csupán sporadikus az eloszlás, arra enged következtetni, hogy a szó elterjedésében kulcsszerepet játszhattak a kipszak népek. Ennek alapján érdemes közelebbről is megvizsgálni a törökországi török, a türkmén, a dél-szibériai nyelvek, valamint az özbeg és a mai ujjur kapcsolatait a kipszak népekkel.

Mivel a földrajzilag a két oguz nyelv között elhelyezkedő azeriből hiányzik a *may*, gyanítható, hogy a törökországi török és a türkmén nyelvjárásokba külön úton jutott el a szó, vagyis mindkét esetben okvetlenül kései átvételről beszélhetünk. A 18. század végétől, azaz a Krími Kánság megszűnésétől kezdve több hullámban vándoroltak a félszigetről krími tatárok és nogajok az Oszmán Birodalomba nemcsak Ruméliába, Dobrudzsa területére, hanem Anatóliába is.⁴⁶ Ez megmagyarázhatja azt, hogy miként került a *may* a nyugat-anatóliai nyelvjárásokba, ugyanakkor további dialektológiai és lexikográfiai kutatásokra volna szükség ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, miért csak dialektális szintű annak előfordulása a krími tatárban, s ebben mekkora szerepet játszott a törökországi török oguz hatása.

A türkmén nyelvnek a környező kipszak népekhez való közelsége révén könnyűszerrel létrejöhetett a kölcsönzés, azonban ebben az esetben is szükséges lenne megvizsgálni, mely nyelvjárásból, illetve nyelvjárásokból adatolható a szó. További magyarázatot igényel a türkmén adatot illetően a fentebb említett hosszú magánhangzó eredete.

Az altaji nyelv déli nyelvjárásai (például a teleut) kipszak népekkel, első sorban a kirgizzel állnak kölcsönhatásban,⁴⁷ s így az altajin keresztül a többi dél-szibériai nyelvbe is átkerülhetett a *may*.

Ami az özbeget és a mai ujjurt illeti, szintén minden akadály nélkül átvették a szót a szomszédos karakalpakoktól, kazahoktól vagy kirgizektől, ebben az esetben azonban az írott emlékek is segítséget nyújtanak a körülmények tiszt-

⁴⁶ Peter Alford Andrews–Rüdiger Benninghaus, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden, 1989, 449.

⁴⁷ Kakuk Zsuzsa, *Mai török nyelvek. Bevezetés*. I. Budapest, 1975, 114.

tázásához. E két modern irodalmi nyelv történeti előzményének tekinthető a középtörök korszakra tehető csagatáj, azaz a keleti török irodalmi nyelv, bár az özbeg és a mai ujjur nem tartható a csagatáj egyenes ágú folytatásának, ugyanis irodalmi standardjukat csak jóval később, a 20. században alkották meg a helyi nyelvjárások alapján.⁴⁸ Eszerint e két nyelv tényleges előzményeinek elsősorban a helyi nyelvváltozatokat tekinthetjük, melyek az írott csagatájjal párhuzamosan beszédben léteztek. A *may* szóról számos csagatáj szótár is említést tesz, például a *Sanglax*, Muḥammad Maḥdī Xān 18. századi, tekintélyes terjedelmű perzsa nyelvű magyarázatos szótára.⁴⁹ A leírás szerint a *may* az özbegek nyelvében ’olaj (perzsa روغن)’ jelentéssel bír, az „özbegek nyelvén”-nek kiemelése viszont arról tanúskodik, hogy a szó alapvetően mégis idegen elem a csagatájban, azaz az eredeti keleti török irodalmi nyelvben. A történelemből ismeretes, hogy a népnévét valószínűleg az Arany Horda egyik kánjától, Özbegtől (1312–1341) öröklő kipszak ajkú népcsoport hozta a térségbe az elnevezést,⁵⁰ arra vonatkozóan azonban, hogy ez a megjelölés mit jelenthetett a szótáríró számára, többek közt egy kéziratos keleti török nyelvkönyv adhat számunkra támpontot. A mű szerzője egy vélhetőleg szintén 18. századi nyelvész, név szerint ‘Āšūr bég. A nyelvkönyv első részét kitevő nyelvtanban felsorolja a török nyelv fajtáit, és megemlíti közöttük az özbeget is,⁵¹ egy későbbi helyen pedig utal arra, hogy a *yoq* ’nem; nincs’ tagadószót az özbegek nem *y*, hanem *ĵ* hanggal ejtik,⁵² márpedig a szókezdő *ĵ* a turki nyelvekkel szemben a kipszak nyelvek jellemzőbb sajátossága. Ez tehát megerősíti, hogy az „özbeg” népnév ezen a helyen és a *Sanglax*-ban is inkább annak a kipszak komponensnek a megnevezésére szolgált, amely turki és oguz elemekkel keveredve a mai özbeg nyelv kialakulásában szerepet játszott.⁵³ Ily módon a *may* bekerülhetett a mai ujjurba is, mely a modern özbeghez hasonlóan szintén sokat merített a keleti török irodalmi nyelvből, de a kipszak népekhez való földrajzi közelség a különnyelvi kölcsönzést sem zárja ki.

A *may* elterjedésének történetét illetően tehát több magyarázat is lehetséges. Egyrészt elfogadhatjuk Ligeti Lajos föltevését, miszerint egy ponton az egyik finnugor nyelv átadta a szót a török nyelvek valamelyikének, amelyen keresztül ezután láncszerűen továbbterjedt a többi török nyelvbe is. Ennek az eshetőségnek a valószínűségét azonban gyengíti az átvétel motivációjának hiánya, hiszen

⁴⁸ Kakuk, *i. m.*, 98, 104.

⁴⁹ Muḥammad Maḥdī Xān–Sir Gerard Clauson, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language*. London, 1960, f. 319r.

⁵⁰ Peter Benjamin Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992, 330.

⁵¹ ‘Āšūr, *Kitāb-i nišāb ba zabān-i turkī*. London, British Library, Or. 404, é. n., f. 3r.

⁵² ‘Āšūr, *i. m.*, f. 15r.

⁵³ Kakuk, *i. m.*, 96.

nehezen elképzelhető, hogy ennyi török nyelv átvegyen a már meglévő, 'zsír', 'vaj', 'olaj' stb. jelentésű *yay* mellé redundáns elemként egy teljesen azonos szemantikai mezővel bíró új szót.

Másképp – részben az iménti okfejtés, részben pedig a kipc sakokra vonatkozó főntebbi állítások fényében – lehetséges, hogy a finnugor nyelvekből való kölcsönzés még a kipc sak-török népek szétrajzása előtt megtörtént, a kiváló népcsoportok mozgásának köszönhetően pedig a többi nyelvbe is bekerült a szó. Ellene mond ennek a föltevésnek, hogy a régi kipc sak nyelvemlékekben, így a kun és örmény-kipc sak szövegekben nem ismeretes a *may*.

Harmadik megoldásként tehát egy olyan időszakot kell megjelölnünk, amikor a kipc sak népek még viszonylag egy tömbben éltek, de ennek a közösségnek a kunok nem voltak a tagjai. A történeti források híradása szerint a 7–8. század folyamán jött létre az Irtis folyó vidékén az a kimek törzsszövetség, melynek az imekek, a kipc sakok és a tatárok is alkotóelemei voltak, s körülbelül két évszázadon keresztül létezett.⁵⁴ A kunok ezzel szemben egészen a 10. század végéig a Huangho (Sárga-folyó) kanyarulatától keletre, Pekingtől északra éltek, ahonnan valószínűleg a kitajok terjeszkedésének a hatására indultak meg nyugati vándorútjukra. Ennek során csatlakoztak a kipc sakokhoz, majd a 11. század második felére lejátszódó nyelvi és kulturális egyesülés és kiegyenlítődés eredményeképpen a kun és a kipc sak megnevezések ettől fogva egyformán azt az alakulatot jelölik, amelyik a 13. századig folytatódó nyugati expanzió következtében benépesítette az egész kelet-európai steppevidéket az Irtistól az Al-Dunáig.⁵⁵

A kölcsönzés idejének meghatározására ez alapján két lehetőség kínálkozik. Az egyik, hogy az átvétel a kunok érkezése előtti időszakban, a kimek törzsszövetség létezése alatt ment végbe, ám ez a megoldás azt feltételezi, hogy a nyelvi kiegyenlítődés során a *may* nem gyökerezett meg a kunok nyelvében. A másik, hogy a kun-kipc sak egyesülést követően a nyugatra húzódó elemek akkora területet népesítettek be, hogy a kölcsönzés már nem jutott el a Codex Cumanicus és az örmény-kipc sak emlékek által megörökített kelet-európai csoportok nyelvbe. Ez utóbbi esetben azt is figyelembe kell venni, hogy a kipc sak invázió már a nyugati terjeszkedést megelőzően megindult a délebbi oguz területek felé,⁵⁶ elszakadván ezzel a finnugor népek közvetlen szomszédságától. Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a kunok révén az a kérdés is tisztázható, hogy miért csak a nyelvjárásokban fordul elő a szó a legnyugatibb kipc sak nyelvekben, vagyis a krími tatárban és a (krími) karaimban. E két nyelv kipc sak gyökerei ugyanis éppen a kunból, a mongol kor előtt a térségben használt

⁵⁴ Senga Toru, Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához. *Antik Tanulmányok* 41 (1997) 183–185.

⁵⁵ Czeglédy Károly, A kunok eredetéről. *Magyar Nyelv* 45 (1949) 47–48; Vásáry István, *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003, 155–156.

⁵⁶ Peter Benjamin Golden, The Peoples of the South Russian Steppes. In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. I. Ed. by Denis Sinor. Cambridge, 1990, 278.

lingua francából táplálkoznak,⁵⁷ így a *may* megléte ezekben a nyelvekben talán a 16–17. század fordulóján a Krími Kánságba keleti irányból érkező újabb kipcsak elemeknek köszönhető, amelyekből később a krími tatár nogaj dialektusa is kialakult.⁵⁸

Attól függetlenül, hogy a kölcsönzés idejét illetően végső soron melyik megoldás mellett foglalunk állást, a kipcsakokat a 8. század közepétől kezdve Nyugat-Szibériában, közelebből az Irtis, a Tobol és az Isim folyók vidékén találjuk,⁵⁹ ahol a formálódó kimek törzsszövetség egyrészt rátelepedett a helyi lakosságra,⁶⁰ másrészt – a térség mindenkori népeinek sok évszázados gyakorlatához hasonlóan – élénk kereskedelmet folytatott a tőlük északabbra lakó közösségekkel, aminek tárgya elsősorban a cobolyprémm volt.⁶¹ A kipcsakokat is magukba foglaló kimekek tehát több évszázadon keresztül a szomszédságában éltek ebben a térségben azoknak az obi-ugoroknak (manysiknak és hantiknak), akik ebben az időszakban jóval nagyobb területet népesítettek be, mint ma, s számos délebbi csoportjukat később éppen a török népek asszimilálták.⁶² Elképzelhető, hogy egyes obi-ugor törzsek még a kimek törzsszövetség megalakulásában is részt vettek,⁶³ de a köztük és a kipcsakok között létrejövő kapcsolat kétségkívül szoros volt a kereskedelem révén, melynek során akár szavakat is átvehettek egymástól.

A mai obi-ugor alakokhoz képest (manysi *eoũ*, *eäü*, *eyoũ* stb., hanti *eoũ*, *yũ*, *eäü*, *eoũ* stb.) nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy a 8–11. századi obi-ugor szóalakok is legfőlőbb vokalizmusukban mutathattak eltérést, elsősorban a – mindenképpen veláris hangrendű – magánhangzó nyílásfokát illetően (e meghatározatlan minőségű hang jele *ʊ*). A mai szókezdő bilabiális approximánsok akkori realizációjától függetlenül a török átvévő valószínűleg hanghelyettesítéssel kölcsönözte a szót. Németh Gyula szerint az átvételkor *w > b* váltás történt, s ezt követte a *may* esetében maradéktalanul lezajló *b > m* változás. Kimutatható viszont a török nyelvek legújabb kori orosz jövevény-szavainál, hogy bármely labiális szókezdő hang (*b*, *p*, *v*, *f*, *w*) *m*-re cserélődhet, jöllehet a közvetlen *v > m* helyettesítés csak a dél-szibériai csoportból ismert, például orosz *вощ* 'viasz' > hakasz (szagáj) *mosqa*.⁶⁴ Amennyiben ez igaz lehetett a korabeli kipcsak nyelvre is, úgy nem szükséges külön **bay* alakot feltételezni a *may* előzményeként, hanem akár egy lépésben is megtörténhetett az obi-ugor **wəj >* kipcsak **may* átvétel.

⁵⁷ Golden, *Introduction*, 388–389.

⁵⁸ Golden, *Introduction*, 327.

⁵⁹ Senga, *i. m.*, 187.

⁶⁰ Senga, *i. m.*, 190.

⁶¹ Golden, *Introduction*, 204.

⁶² Fodor, *i. m.*, 22.

⁶³ Senga, *i. m.*, 190.

⁶⁴ Schöning, *i. m.*, 261–262.

A szó története itt nem zárul le, hiszen Jorma Koivulehto fölveti annak lehetőségét, hogy a finnugor **woje* az indoárja **ágya-/*āgya-* > óind *ājya-* 'olvasztott áldozati vaj' szóból származik.⁶⁵ Gustaf John Ramstedt a török szót kapcsolta össze egy lehetséges koreai megfelelővel:⁶⁶ sino-koreai *mä, mqi* 'olaj' (a *jen-mqi* 'korom' összetételben). Martti Räsänen az ő nyomán szintén átveszi ezt az egyeztetést, de kiegészíti a finnugor vonatkozással is.⁶⁷ Ugyanakkor az *An Etymological Dictionary of Altaic Languages (EDAL)* egészen más véleményen van a török *may* eredetét illetően – az alternatív hipotézis szerint a török szó egy **bañ* formára megy vissza, és a klasszikus mongol *majaya*, halha *majā* 'vajköpülő', valamint tunguz oldalról az even *majā*, evenki *māja* 'ételmaradék, tartalék ennivaló' szavakkal összekapcsolva föltételez nyugati izoglosszaként egy altaji **majV* alakot 'zsír' jelentéssel.⁶⁸ Ezek a fölvetések azonban túlmutatnak mind a turkológia, mind pedig a finnugrisztika szűk területén, így jelen vizsgálódási körünkön is, és külön-külön még további kutatást igényelnek.

Turkic connections of a Finno-Ugric etymology

András CZENTNÁR

The present paper discusses one of the 32 Uralic–Turkic etymologies suggested by the Hungarian Turkologist, Gyula Németh. The assumed meaning of this etymon is 'fat, grease', although it became 'butter' or 'oil' in many modern languages. While the word itself can be found in every languages and dialects of the Finno-Ugric language family, it is only sporadic among the Turkic languages, however, it is remarkably common in the Kypchak branch. Thus, considering historical and phonetic evidences, this paper features a possible scenario about the spread of this Finno-Ugric loanword into other Turkic languages through the migrations of Kypchak peoples.

⁶⁵ Jorma Koivulehto, Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. In: *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksien mukaan*. Szerk. Paul Fogelberg. Helsinki, 1999, 217–218.

⁶⁶ Gustaf John Ramstedt, *Studies in Korean Etymology*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne, 95.) Helsinki, 1949, 143.

⁶⁷ Räsänen, *i. m.*, 322.

⁶⁸ Sergei Starostin–Anna Dybo–Oleg Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden, 2003, 896.

Csiky Gergely

A késői nomád közelharc fegyverek kontinuitása és regionalitása. Adatok a mongol hódítások korának vágó- és szűrőfegyvereiről

A Dzsingisz kán által létrehozott, több kontinensre kiterjedő Nagy Mongol Birodalom katonai sikerei részben a Kína, Közép-Ázsia és Európa középkori krónikásai által fáradhatatlannak, erősnek és félelmetes ellenségnek leírt „mongol” harcosoknak volt köszönhető. A fegyelem, a gyors és ügyes manőverezés és a harcosok kiképzése mellett e kiemelkedő katonai teljesítmény részben minden bizonnyal a felszerelésüknek is tulajdonítható.

A korszak hadtörténeti kutatásaihoz képest viszonylag keveset írtak a 13–14. századi nomádok fegyverzetéről, és a nomád fegyvereket az általános fegyvertörténeti munkákban is többnyire figyelmen kívül hagyták.¹ Witold Świątosławski monográfiáján² és az Osprey Kiadó tudománynépszerűsítő képeskönyvein³ kívül a mongolok harci felszerelése a nyugat-európai és az amerikai nagyközönség számára ismeretlen maradt.

A „késői nomád” (a 10–14. századi középkori nomádok általános megnevezése) népesség fegyverzete sokkal nagyobb figyelmet kapott a Szovjetunió és utódállamai kutatása részéről, ami a mongol katonai felszerelésről szóló nagyszámú orosz publikációban is megfigyelhető. E kutatások részben a középkori belső- és közép-ázsiai, illetve kelet-európai fegyverzet régészeti és ikonográfiai források felhasználásával készült komplex elemzéseit,⁴ másrészt egyes fegyver-

¹ John Hewitt, *Ancient Armour and Weapons in Europe*. London–Oxford, 1860; Wendelin Boeheim, *Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig, 1890; Claude Blair, *European Armour circa 1066 to circa 1700*. London, 1958; *A Companion to Medieval Arms and Armour*. Ed. by David Nicolle. Woodbridge, 2002; Kelly DeVries–Robert Douglas Smith, *Medieval Military Technology*. Toronto, 2012.

² Witold Świątosławski, *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansions (12th–14th Centuries)*. (Studies on the History of Ancient and Medieval Art of Warfare, III.) Łódź, 1999.

³ Stephen Turnbull–Angus McBride, *The Mongols*. (Men-at-Arms, 105.) Oxford, 1980; Stephen Turnbull, *Genghis Khan & the Mongol Conquests 1190–1400*. (Essential Histories) Oxford, 2003; Stephen Turnbull–Wayne Reynolds, *Mongol Warrior 1200–1350*. (Warrior, 84.) Oxford, 2003.

⁴ V. F. Nemerov, Voinszkije sznarjadszenije i oruzsije mongol'szkogo voina XIII–XIV. vv. *Szovetszkaja Arheologija* 1987/2, 212–227; Ju. Sz. Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkikh kocsevnikov v epohu rannego i razvitogo srednevekov'ja*. Novoszibirszk, 1991; Uő, *Vooruzsenije kocsevnikov Juzsnoj Szibirii i Central'noj Azii v epohu razvitogo srednevekov'ja*. Novoszibirszk, 1997; A. N. Kirpicsznikov, *Drevnerusszkoje oruzsije*. I–IV. Leningrad, 1966–1971; Uő, *Vojennoje delo na Ruszi v XIII–XIV. vv*. Leningrad, 1966; G. A. Fjodorov–Davüdov, *Kocsevniki Vosztočnoj Jevropü pod vlasztju zolotoordünszkikh hanov*. *Arheologicseszkiye pamjatniki*. Moszkva, 1966.

fajták osztályozását,⁵ illetve a páncélzat rekonstruálását⁶ foglalták magukban. E tanulmányok többsége ugyanakkor nem hagyott sok nyomot erről a had- és fegyvertörténet szakértői és kedvelői számára egyaránt érdekes témáról szóló nyugati és hazai szakirodalomban, ami a rendelkezésre álló leletanyag újraértékelését és bemutatását indokolhatja.

A tanulmány a mongol harcosok fegyverzetét két fő aspektusból vizsgálja: a kontinuitás és regionalitás kérdéseit a közelharc támadófegyverek két fő fajtája, a penge- és rúdfelegyverek⁷ tanulmányozásán keresztül tárgyalja. A kontinuitás vizsgálata alapvető fontosságú annak megértéséhez, hogy a mongol hódítás milyen mértékben változtatta meg a steppei fegyverzetet. Második fő kérdésünk pedig arra vonatkozik, hogy a Mongol Birodalom fegyveres erői egységes fegyverzetet használtak-e. A steppe kulturális egységét általában a fegyverzet esetében is feltételezték,⁸ ennek ellenére az orosz kutatás regionális elemzései⁹ mellett nagyon kevés összehasonlító tanulmány jelent meg.

A penge- és rúdfelegyverek kiválasztásának fő oka részben annak köszönhető, hogy e két fegyverfajta a fent leírt problémák megválaszolására alkalmas, részben pedig annak, hogy a szerző korábban kora középkori közelharc támadófegyverek több száz példányát tanulmányozta,¹⁰ és ez alkalommal kísérletet tesz arra, hogy a korábbi tapasztalatok alapján módszertani megjegyzéseket tegyen a 13–14. századi leletek eddigi kutatásával kapcsolatban.

⁵ A. F. Medvedev, *Rucsnoe metatel'noje oruzsije (luk i sztreli, szamostrel) VIII–XIV vv.* (Arheologija SzSzsR E1-36.). Moszkva, 1966; A. V. Jevglevszkij–T. M. Potemkina, *Vosztocsnojevropejszkije pozdnokocsevnicszkije szabli.* In: *Sztepi Jevropii v epohu srednevekov'ja.* Red. A. V. Jevglevszkij. Donyeck, 2000, 181–208.

⁶ M. V. Gorelik, *Rannij mongol'szkij doszpeh (IX–XIV vv.).* In: *Arheologija, etnografija i antropologija Mongolii.* Red. A. P. Derevjanko–S. Nacagdordzs. Novoszibirszk, 1987, 163–207.

⁷ A pengefelegyverek hosszú fém pengével rendelkező vágó- és szűrőfelegyverek (mint például a kardok és a szablyák), míg a rúdfelegyverek egy hosszú rúdból (nyél) és egy rövidebb fém csúcsból állnak (például lándzsák).

⁸ Mint például Świentoslawski, *i. m.*, 20: „peoples of the Eurasian steppes... shared the same way of life, which was instrumental in shaping their customs and material culture...”

⁹ A regionális tanulmányok példái: Dél-Szibéria és Kelet-Belső-Ázsia: Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevnikov*; Transzbajkália (Burjátföld): I. V. Aszejev–I. I. Kirillov–E. V. Kovucsev, *Kocsevniki Zabajkal'ja v epohu srednevekov'ja.* Novoszibirszk, 1984; Közép-Ázsia: Hudjakov, *Vooruzsenije kocsevnikov*; Nyugat-Kazahsztán: A. A. Biszebajev, *Arheologicseszkije pamjatniki kocsevnikov srednevekov'ja Zapadnogo Kazahsztana (VIII–XVIII vv.).* Ural'szk, 2003; Kelet-Európa: Fjodorov–Davüdov, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevrop*; Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*

¹⁰ Csiky Gergely, *Az avar kori szűrő- és vágófelegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia.* PhD disszertáció, kézirat. ELTE BTK, Budapest, 2009.

A forrásadottságok

A sírba mellékelt fegyverek régészeti maradványairól

A régészeti leletek a zömmel a föld alatt lezajló leletképződési folyamatok után jutnak a múzeumba. A folyamatok két részre oszlanak: 1. deponálás, vagyis ez esetben sírba helyezés, 2. deponálás utáni („*post-depositional*”), vagyis a sírba helyezés utáni folyamatok. Maga a deponálás esetleges vagy kulturálisan meghatározott lehet: a 13–14. századból ismert steppei fegyverek többsége temetkezésekből ismert, ami arra utal, hogy a deponálás szándékolt és kulturálisan meghatározott volt.¹¹ A temetkezés régészeti nyoma a temetési szertartás eredménye, amit az elhunyt családja vagy egyéb közössége végzett, és ezért a sírban talált valamennyi lelet tudatos választás eredménye, amit a közösség temetkezési rítusai mellett a halott vagy családjának, közeli hozzátartozóinak akarata is befolyásolhatott.¹²

A halott és közeli hozzátartozóinak személyes kívánsága legtöbbször természetesen nem megfigyelhető, de a temetkezési rítus a temetési szertartás során lezajló emberi viselkedés általánosítása nyomán jól kutatott terület a sírrégészetben. Sajnos a középkori nomádok temetkezési szokásainak régészeti tanulmányozása még épp hogy csak megkezdődött,¹³ de szerencsére néhány írott forrás segíthet a 13. századi mongolok temetési szertartásának megismerésében. A mongolok fegyverekkel kapcsolatos temetkezési rítusairól Kirakosz Gandzakeci az „Örmények története” című munkájának egy részlete számol be, amely nemcsak a fegyverek és a lovak sírba helyezését írja le, hanem magyarázatot is kínál a jelenségre: „They also put the horse in since, they say, warfare there is fierce.”¹⁴ Ez a forrás a fegyvermellékletet a túlvilágon használható eszközként magyarázza.¹⁵ C. de Bridia művében a gazdagabb férfiak sírjaival kapcsolatban néhány rövidebb utalás van ugyan fegyverekről, de azok kizárólag íjat, tegezt és nyilakat említenek,¹⁶ míg Dzsúdzsáni a *Tabakát-i Násziri* című

¹¹ Heinrich Härke, *Intentionale und funktionale Daten: ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 23/1 (1993) 141–146; Michael Brian Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*. Albuquerque, 1996, 47–99.

¹² Peter J. Ucko, *Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains*. *World Archaeology* 1/2 (1969), 262–280; Heinrich Härke, *Grave Goods in Early Medieval Burials: Messages and Meanings*. *Mortality* 19/1 (2014) 41–60.

¹³ A kelet-európai késői nomád temetkezési rítusról: Fjodorov–Davüdob, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 120–194.

¹⁴ *Kirakos Gandzakets'i's History of the Armenians*. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. 32. A brief description of the T'at'ars' appearance. 236. In: <http://rbedrosian.com/kg9.htm#32> (2014. január 20.)

¹⁵ Härke, *Grave Goods*, 46.

¹⁶ A. Jurcsenko, *Imperija i kosmosz: Real'naja i fantaszticeszkaja isztorija pohodov Csingisz-hana po materialam franciszkanszkoi misszii 1245 goda*. Szanktpeterburg, 2002, 91.

művében leírta, hogy Batu kán mellé fegyvereket is temettek.¹⁷ A fent felsoroltak ellenére Plano Carpini és Rubruk Willelmus műveiben semmi sem utal a fegyverek szerepére a temetési szertartásban annak ellenére, hogy a katonai ügyekről részletesen beszámoltak.¹⁸

Amint azt A. D. Jambalantsan a korai mongol temetkezésekről szóló doktori disszertációjában is megjegyzi, a középkori mongoloknál a temetkezési rítus a társadalmi rétegződésnek megfelelően változott. Megfigyelései szerint négy fő társadalmi csoportot lehet azonosítani: A. köznép, B. nojonok (előkelők, akik nem Dzsingisz kán rokonai), C. Dzsingiszidák (Dzsingisz kán leszármazottai), D. kánok. A temetési szertartásról szóló írott forrásokban csak a második csoport (B: nojonok) esetében említettek fegyvereket, míg a másik három csoport esetében a fegyverek hiánya feltűnő.¹⁹ A késői nomádok régészeti leletanyagában tehát a fegyveres sírok felülreprezentáltak a történeti forrásokhoz képest.

Néhány előzetes megjegyzés a Mongol Birodalom fegyveres sírjairól és interpretációjukról: A Mongol Birodalom több nomád és letelepült életmódot folytató etnikumot magába foglaló állam volt, ezért nem tekinthetünk minden 13–14. századi nomád sírt mongolnak. Már Fjodorov-Davüdob bebizonyította, hogy a kései nomád sírok nem etnikus jellegűek,²⁰ ezért a „mongol” fogalomnak kizárólag kronológiai jelentőséget tulajdonítok: minden olyan sírra vonatkozik, amelyik a mongol hódítás utáni időszakra datálható a birodalom területén.

A 13. századi steppéről számos különböző típusú temetkezést ismerünk: szikla- vagy barlangsírok,²¹ földbe ástott aknasírok és padmalyos sírok,²² kurgánok,²³ amelyeket Kelet-Európában egyes esetekben kőszobrokkal láttak el. Ez utóbbit általában a kun (polovec) temetkezési rítussal kapcsolták össze.²⁴ Az írott források hallgatása ellenére a legtöbb férfisírban, különösen a gazdagabb mellékletűekben, találtak fegyvereket. Vajon mennyire reprezentálják ezek a sírokban talált fegyverek az elhunyt fegyverzetét? Az alábbiakban erről esik szó.

A sírba helyezésre kiválasztott fegyverek hiányos és töredékes voltát legjobban a lemezpáncélok illusztrálják. Legtöbb esetben csak néhány páncéllemezke

¹⁷ *The Tabaqát-i Násiri of Aboo 'Omar Minháj al-Dín 'Othmán ibn Siráj al-Dín al-Jawzjani*. Ed. by Captain W. Nassau Lees, LL. D. and Mawlawis Khadim Hosain and 'Abd al-Hai. Calcutta, 1864, 407. https://ia801409.us.archive.org/5/items/Tabaqat-iNasiriOfJuzjani/Juzjani_tabaqat-iNasiri_1864CalcuttaEd.pdf (2015. márc. 09.)

¹⁸ Mindkét szerző részletesen leírta a temetési szertartást és a fegyverzetet is, de fegyverek sírba tételéről nem emlékeztek meg.

¹⁹ Delgermaa Amina Jambalantsan, *Középkori (11–14. század) temetkezések Mongóliában a koreabeli források és a régészet tükrében*. PhD disszertáció, kézirat. ELTE BTK, Budapest, 2013, 37.

²⁰ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 9–10.

²¹ U. Erdenebat-Cs. Amartüvsin, *Duguj cahiriin hadnü orsuulga (X–XII zuun)*. (Studia Archaeologica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae, XXVIII.) Ulaanbaatar, 2010; Jambalantsan, *i. m.*, 129–130.

²² Jambalantsan, *i. m.*, 128.

²³ Biszembajev, *i. m.*, 121–124.

²⁴ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 166–194.

kerül a sírba, esetenként egy-egy sor,²⁵ ehhez hasonló szokás figyelhető meg a Kárpát-medence avar kori sírjaiban is.²⁶ E páncéltöredékek a temetkezési rítus szimbolikus természetére hívják fel a figyelmet, mivel ez a szokás valószínűleg abból fakad, hogy a „pars pro toto” elvének értelmében a részletek is az egészet szimbolizálták. Mindez arra figyelmeztet, hogy ne feltételezzük azt, hogy a sírba helyezett fegyverek a harcos eredeti fegyverzetével azonosak voltak, mivel azok a temetés révén gyökeres átalakuláson mentek át.²⁷ A fent leírt töredékes és szelektív deponálás és az eltemetés után hosszan tartó környezeti leletképződési folyamatok kezdődnek el,²⁸ ami elpusztítja a szerves anyag (nyilak fa anyaga, az íjak fa és szaru részei, a fakéreg tegeztek, a bőrv, a kardok fa tokja, a lándzsák fa nyele stb.) legnagyobb részét. A sírban legtöbbször csak szervetlen anyagból készült tárgyak (vagy azok részletei) maradnak: főleg fémek, kerámia és a csontok szervetlen mészváza. Az itt leírtak alapján a temetkezési rítus és a környezeti leletképződési folyamatok gátolják, hogy pusztán sírleletek segítségével az eredeti fegyverzetet rekonstruálhassuk.

A környezeti képződési folyamatok hosszú és pusztító századai után a régészeti ásatások módszerei alapvetően meghatározzák a középkori fegyverzetről szóló ismereteinket. A kutatási helyzet Kelet-Európában, az Arany Horda területén viszonylag jó, e területről Fjodorov-Davüdob még csak 900 sírt ismertetett a késői nomád (10–14. század) sírrégészetről írt szintézisében,²⁹ míg Evglevszkij és Potemkina már több mint 2000 sírra hivatkozott ugyanarról a területről.³⁰ Ezzel szemben a Közép- és Belső-Ázsiából ismert kiásott és publikált sírleletek száma jóval kevesebb: Biszembajev csak 103 darab 12–14. századi sírt mutatott be Nyugat-Kazahsztán területéről,³¹ míg a Dél-Szibériából (beleértve Tuvát, a Minuszinszki-medencét és Burját földet)³² és Mongóliából³³ jóval kevesebb sírt ismerünk: 2000 kelet-európai sírral szemben e területről csak mindössze 250-et tudunk felmutatni. A felsorolt temetkezéseknek kis töredéke volt fegyveres férfisir: Evglevszkij és Potemkina számításai alapján a kelet-európai késői nomád síroknak csak 16,6 %-a tartalmazott szablyát.³⁴

A legtöbb publikált leletet elsősorban különböző formai jegyek figyelembe vételével formai tipológiai szempontból vizsgálták, és osztályozásuk

²⁵ Nemerov, *i. m.*, 212–221; Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkih kocsevníkov*, 140–144.

²⁶ Csallány Dezső, Avarkori páncélok a Kárpát-medencében, *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 1 (1969–1971) 7–42.

²⁷ Schiffer, *i. m.*

²⁸ Schiffer, *i. m.*, 141–150.

²⁹ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevníki Vosztočnoj Jevropi*, 3.

³⁰ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 120.

³¹ Biszembajev, *i. m.*, 122.

³² Mindössze 19 sír: Aszejev–Kirillov–Kovücev, *i. m.*, 45–58.

³³ 235 sírt vizsgált Jambalantsan, *i. m.*, 126.

³⁴ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 120.

során ezeket a formai jegyeket egy hierarchikus rendszerbe sorolva típusokat hoztak létre, míg metrikus és statisztikai vizsgálatok jóval ritkábban történtek. Sajnos nagyon kevés metallográfiai elemzést végeztek e tárgyakon.³⁵ Hogy csak egy példát említsek az ilyen jellegű vizsgálatok jelentőségéről: egy 13. századi mongol vágófegyvert a legjobb minőségű tégelyöntéssel készült acélból kovácsoltak.³⁶

Közelharci támadófegyverek

A mongol harcosokat elsősorban íjászokként ismerjük, a közelharci támadófegyverek nem játszottak jelentős szerepet harcmodorukban. Az ilyen leletek száma rendkívül csekély, mindkét fegyverfajtát csak vagyonosabb személyek használhatták. A korabeli írott források is azt hangsúlyozták, hogy a közelharci fegyverek használata nem volt jellemző a mongolokra, őket sokkal inkább tehetséges íjászokként írták le.³⁷

Néhány előzetes megjegyzést kell tennem a rendelkezésre álló adatállományról: a vizsgálható leletek száma a 7–8. századi Kárpát-medencéből és a 10–14. századi Euráziából jelentősen eltér egymástól: 717 vágófegyver (kard, szablya és sax) és 656 szúrófegyver (lándzsa, dárda) ismert az avar kori Kárpát-medencéből.³⁸ Ezzel szemben Fjodorov-Davüdob még csak 34 vágófegyvert ismertett a 10–14. századi Kelet-Európából,³⁹ míg Evglevszkij és Potemkina újabb tanulmánya 372 szablyát írt le (amiből 135 volt osztályozható).⁴⁰ A fentiekkel szemben csak öt példány ismert Dél-Szibériából és Mongóliából⁴¹ és mindössze négy darabot ismerünk Közép-Ázsiából.⁴²

A szúrófegyverek száma még kevesebb: mindössze 36 példány ismert a 10–14. századi Kelet-Európából,⁴³ 17 példány Dél-Szibériából és Mongóliából⁴⁴ és hat példány Közép-Ázsiából.⁴⁵ Így az ismert késői nomád (10–14. század) vágófegyverek száma összesen 381, míg a lándzsáké csak 59 az egész eurázsiai sztyeppevidékről, ami a vizsgált avar példányok számának mindössze

³⁵ N. M. Ziniakov, *Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D.*, *Arctic Anthropology* 25/2 (1988) 84–100.

³⁶ Idézi: Alan Williams, *The Sword and the Crucible. A History of the Metallurgy of European Swords up to the 16th Century*. Leiden–Boston, 2012, 33–34.

³⁷ Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of Mongols whom we Call the Tartars*. Transl. and ed. by E. Hildinger. Boston, 1996, 72–74.

³⁸ Csiky, i. m., 61.

³⁹ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 22–24.

⁴⁰ Jevglevszkij–Potemkina, i. m., 120.

⁴¹ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkij kocsevnikov*, 129–131.

⁴² Hudjakov, *Vooruzsenije kocsevnikov*, 16–18, 71, 114–116.

⁴³ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 24.

⁴⁴ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkij kocsevnikov*, 79–81, 133–137.

⁴⁵ Hudjakov, *Vooruzsenije kocsevnikov*, 18–19, 50, 71, 130–131.

egy tizede egy jóval tágabb időszakból és egy jóval nagyobb területről. Ráadásul ez a földrajzi eloszlás rendkívül aránytalan, ami igen komoly nehézségeket támaszt a kelet-európai és belső-ázsiai leletek összehasonlítása során.

A rendkívül feltűnő mennyiségi különbség mellett ráadásul néhány módszertani problémával is találkozunk: míg a statisztikai módszerek jól használhatók az avar kori közelharci fegyverek kutatásában, az alacsony esetszám miatt ezek alkalmazása a belső-ázsiai fegyverek esetében fel sem merül, bár a kelet-európai szabályák kutatásában erre néhány kísérlet már történt.⁴⁶

A késői nomád penge- és rúdfejszabványok osztályozására mind Kelet-Európában, mind Belső-Ázsiában számos megoldási javaslat született főleg orosz kutatók részéről. Jurij Hudjakov még a nomád fegyverek általános osztályozási rendszerének létrehozását is javasolta egy elméleti tanulmányában, amelyben felhívta a figyelmet a különböző formai jegyek hierarchikus rendszerének szükségességére.⁴⁷ Sajnos ebben a rendszerben a fő probléma a vizsgálandó leletek rendkívül kis száma volt, amit még tovább súlyosbított a döntésével, hogy régióként és régészeti kultúráként külön osztályozta a fegyvereket, ami még tovább csökkentette az elérhető leletek számát, ráadásul gátolta az osztályok és típusok közötti hosszú távú tipológiai fejlődés vizsgálati lehetőségét is.⁴⁸ Fjodorov-Davüdob egy új átfogó klasszifikációs rendszert javasolt, ami a különböző formai jegyek hierarchikus kombinációján alapult,⁴⁹ de Hudjakovval szemben ő szerencsére egy hosszabb időszakaszt és jóval nagyobb földrajzi egységet vizsgált, ami nagyobb esetszámot eredményezett.⁵⁰ Rendszerében a különböző formai jegyek közötti korrelációs együtthatókat is vizsgálta, amit a régészeti statisztikáról írt könyvében dolgozott ki.⁵¹ Hasonló módszert alkalmazott Evglevszkij és Potemkina is, sajnos komolyabb eredmények nélkül.⁵²

Pengefegyverek

A pengefegyverek olyan közelharci támadófegyverek, amelyek hosszú acél pengéje a szúrást és a vágást egyaránt lehetővé teszi, és rövid markolattal rendelkezik. A pengefegyvereket egy- és kétélű kardokra (az előbbi az orosz szakirodalom *palasként* ismeri) és ívelt pengéjű szabványokra oszthatjuk. A legtöbb közép-

⁴⁶ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 125.

⁴⁷ Ju. Sz. Hudjakov, Voproszű metodologii i metodiki oruzsijevdenija. In: *Metodologija i metodika arheologicseszkih rekonsztrukcii*. Red. A. P. Derevjanko. Novoszibirszk, 1994, 13–17.

⁴⁸ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkij kocsevníkov*, 6.

⁴⁹ G. A. Fjodorov-Davüdob, Arheologicseszskaja tipologija i processz tipobrazovanija (na primere szrednevekovüh bus). In: *Matematicheskije metodü v szocial'no-ekonomicseszkih issledovanijah*. Red. Ju. L. Besszmetnütj–L. M. Bragina–B. M. Klossz–L. V. Milov. Moszkva, 1981, 267–317.

⁵⁰ Fjodorov-Davüdob, *Kocsevníki Vosztocsnoj Jevropü*.

⁵¹ G. A. Fjodorov-Davüdob, *Sztatiszticheskije metodü v arheologii*. Moszkva, 1987.

⁵² Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 125.

kori steppei vágófegyver ez utóbbi kategóriába sorolható. A szablyák tanulmányozását néhány komoly terminológiai és módszertani probléma gátolja: a szablyáknak nincs egyértelmű definíciója, különböző szerzők különböző formai jegyeket használtak kritériumként, mint az ívelt penge, a fokél vagy a görbített markolat. A szablyákkal kapcsolatos terminológiai problémákat Jevglevszkij és Potemkina részletesen tárgyalta,⁵³ ezért csak néhány rövid megjegyzést teszünk a kora középkori szablyák nézőpontjából.

A legtöbb terminológiai probléma az egyenes, egyélű kardok egyértelmű megnevezésének hiányából származott: ezeket a fegyvereket Rübakov javasolta⁵⁴ nyomán gyakran nevezték *palas*nak (pallos). Sajnos ez az elnevezés ugyanakkor nem megfelelő ezekre a fegyverekre, mert a *palas* szót a 16. században kifejezetten a nehézlovasság egyélű kardjaira használták, így valószínűleg az ennél korábbi időszakokra nehezen alkalmazható.⁵⁵ A problémát súlyosbítja, hogy több szerző a szablya elnevezést használta az egyenes egyélű kardokra is,⁵⁶ míg mások kifejezetten amellet érveltek, hogy a penge íveltsége nem tartozik a szablya szükséges formai jegyei közé.⁵⁷ Néhány komoly elméleti munka született a vágó- és szúrófegyverek terminológiai problémáiról, amelyek e fegyverek használatának fizikai jellemzőit tekintik a további osztályozás szükséges kiindulópontjának⁵⁸ s amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a legfőbb különbség az egyenes és ívelt penge támadási hatékonyságában keresendő.

Definícióm szerint a szablyák ívelt pengéjű fokéllal ellátott vágófegyverek, a további osztályozást azonban éppen a penge íveltsége mértékének egzakt meghatározása nehezíti. Sz. A. Pletneva elsőként osztályozta a szablyapengéket íveltségük szerint, amire a szerző a pengető és a penge csúcsa közötti kép-

⁵³ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 117–120.

⁵⁴ V. A. Rübakov, Recenzija na: „Materialü i Isszledovanija po Arheologii SzSzsZR”, vüpuszk VI. – Etnogenez vosztocsnuh szlavjan. I. Pod red. M. I. Artamonova. Moszkva–Leningrád, 1941. *Vesztnik drevnej isztorii* 1946/1, 123. .

⁵⁵ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 118.

⁵⁶ M. R. Polesszkih, Bojevoje oruzsije i sznarjazsenije iz mogil’nikov armijevszkogo tipa. *Szovetszkaja Arheologija* 1968/1, 198–207; A. P. Runics, Dva bogatüh ranneszrednevekovüh pogrebenija iz Kiszlovodszkoj kotlovinü. *Szovetszkaja Arheologija* 1977/1, 253; G. F. Korzuhina, Iz isztorii drevnerusszkogo oruzsija XI. v. *Szovetszkaja Arheologija* XIII (1950) 80; Sz. A. Pletneva, *Ot kocsevüj k gorodam*. (Materialü i Isszledivanija po Arheologii SzSzsZR, 142.) Moszkva, 1967, 158.

⁵⁷ A. G. Atavin, Pogrebenija VII–nacsala VIII vv. iz Vosztocsnogo Priazov’ja. In: *Kul’turü Jevrazijszkih sztepej vtoroj polovinu I. tüszjacsetija n. e.* Red. L. V. Kuznecova–D. A. Sztaszenkov–A. F. Kocsikina. Szamara, 1996, 209; Pletneva, *i. m.*, 158; Uő, *Pecsenegi i guzü na Nizsnem Donu (po materialam kocsevnicseszkoj mogil’nika u Szarkela-Beloj Veszi)*. Moszkva, 1990, 43; A. V. Cirkin, *Material’naja kul’tura i бүt narodov Szrednego Povolzsja v I. tüsz. n. e.* Krasznojarszk, 1987, 163.

⁵⁸ Ju. A. Plotnikov, Rubjascseje oruzsije priirtüsszszkih kimakov. In: *Vojennoje delo drevnih plemjon Szibirii i Central’noj Azii*. Red. Ju. Sz. Hudjakov. Novoszibirszk, 1981, 162–167; A. I. Szolov’ev, O nekotortüh karakterisztikah klinkovogo oruzsija. In: *Problemü rekonsztrukcii v arheologii*. Novoszibirszk, 1985, 147–154; Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 118.

zeletbeli húr és a penge háta által képzett körszelet húrmagasságát használta, és Kirpicsnikovot követve az íveltség fokának folyamatos növekedését figyelte meg a 8. és 13. század között.⁵⁹ A húrmagasság a magyar régészek között is rendszeres mérési adat,⁶⁰ de több orosz régész is ezt használta, így Jevglevszkij–Potemkina⁶¹ és Kocskarov is, aki új formai jegyeket használt a kaukázusi szabályák tanulmányozásához: az íveltség és a pengehossz összefüggését vizsgálta:⁶² mindkét jellemzőnél folyamatos növekedés volt megfigyelhető.⁶³

Az íveltség mérését ugyanakkor nem korlátozhatjuk a fent leírt húr magasságának mérésére, mivel ugyanaz a húrmagasság különböző hosszúságú pengékhez tartozhat, ami az íveltség mértékét is befolyásolja. A penge íveltségének mérésére ezért a húrmagasság és a húr hossz hányadosát javasoltam, ami megadja az adott körszelet területének egy hozzá tartozó kör területéhez viszonyított arányát. E módszer hátránya, hogy a legtöbb penge nem szimmetrikus, a leírt ív általában nem írható le szabályos körívként, de előnye, hogy viszonylag könnyen mérhető és jó alapot nyújt összehasonlító vizsgálatokhoz.

A szabályák második legfontosabb attribútuma a fokél (az orosz szakirodalomban *elman*), ami az egyélű penge alsó harmadának visszaköszörülését jelenti, a fokél tehát az egyélű penge kétélű csúcsaként is leírható. A fokél funkciójának meghatározása nem egyértelmű a szakirodalomban: László Gyula még elsősorban vágófunkciót tulajdonított neki,⁶⁴ míg Szöllősy Gábor kísérleteivel rávilágított, hogy a fokél lencse átmetszetével megkönnyíti a szúrást a háromszög átmetszetű egyélű kardokkal szemben, s így szúrófunkciót tulajdonított a fokélnek.⁶⁵ A fokél hosszának az avar szabályakon végzett mérései eredményeképpen a legtöbb érték túl rövidnek bizonyult a vágó funkcióra.⁶⁶

⁵⁹ 5 típus elkülönítése a penge íveltsége alapján: Sz. A. Pletneva, *Drevnoszti csjornüh klobukov*. (Szvod Arheologicseszkij Isztocsnikov, E1-19.) Moszkva, 1973, 17–19.

⁶⁰ Joseph Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I–III. Braunschweig, 1905, 195–196; Kalmár János kéziratos jegyzetei; Csiky, *i. m.*, 101–103; Uő, Szabli avarszkogo perioda v Karpatszkoj kotlovine: Voproszű tipohronologii. In: *Kul'turű sztepej Jevrazii vtoroj polovinű I. tűszjacseletija n. e. IV. Mezsdunarodnaja arheologicseszkaja konferencija*. Red. D. A. Sztasenkov–A. F. Kocskina). Szamara, 2010, 207–216.

⁶¹ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 118.

⁶² U. J. Kocskarov, *Vooruzsenije voinov Szevero-Zapadnogo Predkavkaz'ja VIII–XIV vv. (oruzsije blizsnego boja)*. Moszkva, 2008, 25–27.

⁶³ Kocskarov, *i. m.*, 39.

⁶⁴ Kovács István, Hogyan használta a honfoglaló magyar a szablyát? *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. 1941, 130. nyomán László Gyula, *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest, 1944, 352. Hasonló funkciót feltételezett Hidán Csaba, aki az alkar és a kezek elleni támadófelületként értelmezte a fokélt (idézi: Szöllősy Gábor, Mi célt szolgál a szablya fokéle? *A székszárdi Wosinsky Mór Múzeum évkönyve* 23 (2001) 278.)

⁶⁵ Kovács, *i. m.*, 279.

⁶⁶ Csiky, *Szabli avarszkogo perioda*, 213–215.

A késői nomád szablyákat orosz kutatók sora részletesen vizsgálta.⁶⁷ Jevglevszkij és Potemkina munkája különösen figyelemre méltó, mivel ők főként metrikus adatokat és statisztikai módszereket használtak a típusok elkülönítésére, sajnos azonban a nyers számadatokat nem közölték, csak a százalékos eredményeket. A szerzők ráadásul már az elemzés kezdetén manipulálták a beviteli adatokat, mivel minden adatsort három metrikus csoportra osztottak (hosszú, közepes, rövid) anélkül, hogy e különválasztást (és különösen az értékhatárokat) indokolták volna. Az egyes adatsorok közötti hasonlóságok feltárására korrelációs együtthatókat használtak, amik azt mutatták, hogy a pengehossz, a penge íveltsége és a markolathossz nem függ össze egymással. Sajnos e negatív eredmény után a szerzők más statisztikai módszert nem alkalmaztak metrikus adataikon, bár egy klaszter- vagy főkomponens elemzés sokkal jobb eredményeket nyújthatott volna.⁶⁸

A fent említett tanulmány fő eredményei megegyeznek Kirpicsnikov sokat idézett megfigyeléseivel,⁶⁹ miszerint a pengehossz és a penge íveltsége folyamatosan nőtt.⁷⁰ A fokél és a keresztvas megléte, valamint a markolat görbülete e vágófegyverek közös sajátossága volt.

Tisztán tipológiai nézőpontból jelentős különbségek nem figyelhetők meg a mongol kori szablyák és a 10–12. századi vágófegyverek között, valamilyeni megfigyelt különbség egy lassú és finom átmenetekben megnyilvánuló fejlődésre utal.⁷¹ A szablyák interregionális jellegűek, az egész steppevidéken elterjedtek, és csak kevés tipológiai különbséget mutatnak, bár a Minuszinszki-medencében regionális sajátosságok is megfigyelhetők, itt ugyanis a kímek korszak egyenes egyélű kardjai dominánsak maradtak, és ívelt pengéjű vágófegyverek nem jelentek meg.⁷² A rendelkezésre álló adataink alapján a 13. századi Belső-Ázsiában és Dél-Szibériában a szablyák nem voltak népszerű fegyverek,⁷³ míg Kelet-Európában a 10. század óta a legelterjedtebb vágófegyvereknek számítottak.⁷⁴

⁶⁷ Fjodorov-Davüdiv, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 22–23; Kirpicsnikov, *Vojennoje delo*; Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkih kocsevnikov*; Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*

⁶⁸ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 125–126.

⁶⁹ Kirpicsnikov, *Vojennoje delo*, 61–72.

⁷⁰ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 146–150; vö. Kocsarov, *i. m.*, 25–27.

⁷¹ Fjodorov-Davüdiv, *Kocsevniki Vosztocsnoj Jevropü*, 22–23; Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*, 146–150.

⁷² Hudjakov, *Vooruzsenije kocsevnikov*, 16–17.

⁷³ Hudjakov, *Vooruzsenije kocsevnikov*, 131.

⁷⁴ Jevglevszkij–Potemkina, *i. m.*

Rúdfe gyverek

A rúdfe gyverek olyan közelharci támadófe gyverek, amelyek egy hosszú fa nyélből és egy rövid hegyből állnak, s így a támadás hatósugarát a vágófe gyverekhez képest jelentősen megnövelik. A szűrőfe gyvereket természetesen nemcsak szúrásra, hanem vágásra és hajításra is fel lehet használni, így funkciójuk a legjobb módszer az osztályozásukra is. A régészeti leletek alapján a szűrőfe gyverek nem voltak elterjedtek a mongol harcosok körében, annak ellenére sem, hogy egyes formái különösen alkalmasak a nehézlovassági használatra.

A régészet jelentősen hozzájárulhat a történeti rúdfe gyverek tanulmányozásához, mivel ezeket ritkán vagy sematikus ábrázolják képi forrásokon: a legtöbb ábrázoláson csak a nyelük látható. Sajnos a nomádok régészeti leletanyagában csak a fémből készült csúcsuk marad fenn, így kevés adatunk van a nyél hosszára. A szűrőfe gyverek csúcsa pengére és köpüre oszlik, az elsőt az ellenség megsebzésére, míg az utóbbit a fém hegy rögzítésére használták. E leletek osztályozására különböző formai jegyek állnak rendelkezésünkre: a penge formája és átmetszete, a köpű kialakítása és e két fő rész arányai.

A fent leírt módszereket több kutató alkalmazta e tárgyakon: Fjodorov-Davüdo⁷⁵ a kelet-európai, míg Jurij Hudjakov a belső-ázsiai és a dél-szibériai rúdfe gyverek felosztására tett javaslatot.⁷⁶ A rendkívül kis számban⁷⁷ ismert 13–14. századi rúdfe gyverek a statisztikai szignifikancia hiányában kevésbé alkalmasak összehasonlító vizsgálatokra. Az összehasonlítást ráadásul nehezíti az is, hogy a kelet-európai és belső-ázsiai rúdfe gyvereket eltérő szempontok szerint vizsgálták. Fjodorov-Davüdo a penge formáját tekintette fő formai jegynek, és ez alapján különböztetett meg öt típust,⁷⁸ míg Jurij Hudjakov számára a fő formai jegy a pengék átmetszete volt, és azok formája csak másodlagos jelentőségüként szerepelt:⁷⁹ ő lencse-, rombusz- és háromszög átmetszetű lándzsacsúcsokat különböztetett meg, és azokat hat típusba osztotta, amelyek közül négy az I. csoportba (lencse-átmetszetű) került.⁸⁰ A fent leírt módszertani különbségek miatt a kelet-európai és a belső-ázsiai lándzsák csak nehezen összehasonlíthatók: csak a lencse átmetszetű kónikus lándzsacsúcsok⁸¹ rendelkeznek kelet-európai párhuzamokkal,⁸² míg az összes többi pengeforma különböző.

⁷⁵ Fjodorov-Davüdo, *Kocsevníki Vosztočnoj Jevropü*, 24.

⁷⁶ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkikh kocsevníkov*, 133–137.

⁷⁷ Kelet-Európa: 36 példány: Fjodorov-Davüdo, *Kocsevníki Vosztočnoj Jevropü*, 24; Belső-Ázsia: 17 példány: Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkikh kocsevníkov*, 79–81, 133–137.

⁷⁸ Fjodorov-Davüdo, *Kocsevníki Vosztočnoj Jevropü*, 24.

⁷⁹ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkikh kocsevníkov*, 133–134.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkikh kocsevníkov*, 134.

⁸² I. típus: Fjodorov-Davüdo, *Kocsevníki Vosztočnoj Jevropü*, 24.

Funkcionális nézőpontból a rúdfejszerek tipológiai változatossága rendkívül nagy, mivel e kategóriába szűrő-, dobó- és vágófejszerek egyaránt tartoznak. A legtöbb kelet-európai és belső-ázsiai késői nomád rúdfejszer szűrőfejszer, általában keskeny pengéjük és a penge átmetszete négyzet vagy rombusz alakú, hegyük szúrásra alkalmas, ezért e fejszereket csak frontális támadásoknál alkalmazhatták.⁸³ Néhány szűrőfejszer pengéje rombusz vagy háromszög alakú és rombusz átmetszetű, ami már a türk idők jellemzője volt a kora középkori Belső-Ázsiában.⁸⁴ Ezek a típusok többé-kevésbé egyenletesen oszlanak meg Eurázsia és univerzális szűrőfejszereknek tekinthetők.

A szűrőfejszerek mellett a rúdfejszerek között előfordulnak egyélű vágófejszerek is a késői nomád sírokban, amiket egy rövid nyéllel vívásra használhattak. Ilyen fejszerek csak Belső-Ázsia keleti részéről (Mongólia és Burját-föld) ismertek,⁸⁵ míg hasonló fejszerek az Altaj-hegységtől nyugatra egyáltalán nem fordulnak elő. Az orosz szakirodalomban általában az evenki és jakut *palma* szót használják e fejszerek jelölésére.⁸⁶ Az e típushoz tartozó ismert leletek egyélűek, pengehosszuk 10 és 15 cm között mozog, a köpűjük minden esetben nyitott, két rövid peremmel mindkét oldalon, ami a lándzsacsúcsok esetén nem volt jellemző.⁸⁷ A szibériai néprajzi anyagból ismert hasonló rúdfejszerek pengéjének hossza ugyanakkor jóval nagyobb, elérheti akár az 50 cm-t is.⁸⁸ Az úgynevezett *palma* valójában az alabárd egy korai formája, ami Kínában már a bronzkori Sang dinasztia óta jól ismert, de fontos megjegyezni, hogy a szóban forgó tárgyak nem tartoznak sem a „*ji*” alabárdokhoz, sem a „*gundao*” alabárdokhoz, vagy akár a japán *naginata*khoz (bár ez utóbbiakhoz hasonlítanak).⁸⁹ Hudjakov szerint ezek a fejszerek a mongol népesség északi peremvidékén jöttek létre a kelet-ázsiai analógiák figyelembe vétele nélkül.⁹⁰ Figyelemre méltó, hogy ez a típusú rúdfejszer csak azokon a területeken terjedt el, melyek az egykori Jüan-dinasztiához tartoztak, és ahol mongol nyelvű népesség élt, míg az eurázsiai steppevidék legtöbb, török nyelvű nomádok lakta részén ez a fejszerfajta egyáltalán nem volt használatban.

⁸³ Uo; Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevníkov*, 133–134.

⁸⁴ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevníkov*, 41.

⁸⁵ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevníkov*, 136.

⁸⁶ G. M. Vaszil'evics, *Evenki: isztoriko-etnograficeszkije ocserki, XVIII – nacsalo XX v.* Leningrad, 1969, 65; F. M. Zükov, *Tradicionnünje orudije truda jakutov (XIX – nacsalo XX veka)*. Novoszibirszk, 1989, 71–75.

⁸⁷ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevníkov*, 136.

⁸⁸ Vaszil'evics, *i. m.*, 65; Zükov, *i. m.*, 71–75.

⁸⁹ Świątosławski, *i. m.*, 54; J. M. Yang, *Ancient Chinese Weapons. A Martial Artist's Guide*. Boston, 1999, 38–40; Karl F. Friday, *Samurai, Warfare and State in Early Medieval Japan. Warfare and History*. London, 2004, 86–87.

⁹⁰ Hudjakov, *Vooruzsenije central'noaziatszkijh kocsevníkov*, 136.

Következtetések

A késői nomád fegyverzetet elsősorban a középkori nomád katonai felszerelés és taktika rekonstruálása céljából vizsgálták, anélkül hogy különösebb figyelmet szenteltek volna a különböző képződési folyamatokra, amelyek a sírok-ból származó régészeti leletanyagot töredékes, szelektív és bizonyos esetekben szimbolikus tulajdonságokkal ruházzák fel. A fegyverekkel kapcsolatos temetkezési rítusok megismerése jelentős szerepet játszik abban, hogy megértsük, az egyes fegyvertípusok miért, hogyan és milyen mennyiségben kerültek sírba, s ezáltal mennyiben tükrözik a valós fegyverzetet.

A régészeti kontextusból származó fegyvereket főként tipológiai szempontból vizsgálták, ám ezek regionális jellege komolyan korlátozza az összehasonlító elemzések lehetőségét. Néhány kísérlet született statisztikai módszerek alkalmazására is, de ezek általában csak néhány kétváltozós vizsgálatra korlátozódtak, míg a többváltozós módszereket egyáltalán nem alkalmazták. Néhány tanulmány ugyanakkor kiemelkedő a funkcionális megközelítés használatában, amivel az egyenes egyélű kardok és a szablyák eltérő hatásmechanizmusát vizsgálták.

A késői nomád penge- és rúdfegyverek rövid áttekintése azt mutatja, hogy a mongol hódítás nem jelentett jelentős változást a nomád harci felszerelésben és a használt fegyverekben, mindkettő fokozatosan fejlődött ki. Néhány korábbi regionális jellemző a 13–14. században továbbra is fontos maradt, amit a *palma* kelet-belső-ázsiai elterjedése és közép-ázsiai, valamint kelet-európai hiánya jelez.

Continuity and regionality of late nomadic close-combat weapons: some comments on the edged weapons and polearms of the time of Mongol conquests

Gergely CSIKY

Late nomadic arms and armour were mainly studied with the aim of reconstruction of medieval nomadic military equipment and tactics with much less or no attention paid to the formation processes resulting in the fragmentary, selective and in some cases even symbolic nature of burial archaeological record. Weapon burial rite plays a crucial role in understanding the decision why, how and in which quantity certain weapon-types were deposited in a grave.

Weapons from archaeological context were mainly studied from a typological point of view, while their regional approach seriously limited the opportunity of making comparisons. Some attempts were made for using statistical methods;

however these remained limited to the application of some binary methods, while series of multivariate statistics were simply neglected. Some studies were outstanding by their functional approach distinguishing the attack of straight single-edged and curved sabre blades.

This short overview of 'late nomadic' edged weapons and polearms clearly demonstrates that the Mongol invasion did not change significantly the formerly used nomadic military equipment; rather it evolved from it gradually. Some earlier regional characteristics remained important even during the 13th–14th centuries like the prevalence of *palma* (early halberd) in Eastern Central Asia and their lack in the western part of Central Asia and Eastern Europe.

Erdélyi Melinda

Az európai színház kezdetei Törökországban

Bevezetés

Az európai színház törökországi megjelenésének pontos idejét meglehetősen nehéz meghatározni. Bár maga a nyugati színház a 19. században jelent meg, eleinte csak az Isztambulban élő külföldiek körében volt közkedvelt, elsősorban olaszok és franciák művelték a színházművészetet. Később örmények kezdtek a színházzal foglalkozni, és tulajdonképpen nekik köszönhető, hogy végül megszületett a törökök európai színháza.

Mindez nem jelenti azt, hogy a török népeknél ne lett volna színjátszás, elég csak a Karagözüre¹ vagy az *orta ojunura* utalni,² ugyanakkor ez a fajta színjátszás jellegében más volt, mint az, amely Európában, elsősorban is Nyugat-Európában meghonosodott. Mindenekelőtt szükséges meghatározni az európai színház fogalmát, illetve, hogy e tanulmányban mit értünk rajta. Bár számtalan színház-meghatározás született, mégis meglehetősen nehéz feladat körülhatárolni a színház fogalmát (amely alatt ebben az esetben nem csak az európai színházat értem). Mit is takarhat a színház szó? Az épületet, ahol játszanak? A közönséget? Vagy esetleg a szöveget? Eric Bentley angol kritikus és drámaíró szerint utóbbi, azaz a szöveg jelenti a színházat, amely ezért mindenekelőtt drámaorientált. Peter Brook szerint színházat bárhol és bármikor létre lehet hozni, pusztán azzal, hogy kijelöljük a kereteit. Staud Géza magyar színháztörténész viszont a színházat az épülettel azonosította. Láthatjuk tehát, hogy egymástól lényegesen eltérő meghatározások születtek. E tanulmányban európai színházon a görög alapokra építkező, meghatározott helyen, meghatározott szövegre támaszkodó, színészek által létrehozott intézményt értem. Görög alapokon nyugszik, hiszen az európai színjátszás történetét az ókori görög színházra vezetik vissza, ahogy a színházépület, illetve a hagyományos színházi műfajok létrejöttét is. Egyetemesen elfogadott nézet, hogy az európai színházhagyomány alapját az ókori görög színjátszás

¹ A Karagöz játék a török nép sajátos kulturális terméke. Nevét a főkarakter után kapta. Egy keretre feszített batiszt szövet mögött bábokkal fény előtt játszott színjáték. Mustafa Mutlu, Karagöz. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 12 (1995) 53–63. Ld. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/13/1190/13748.pdf>.

² Nézők által körülvéve színészek által előadott, rögtönzésre támaszkodó, zenét, táncot és utánpótlást is magába foglaló hagyományos népi török színjátszási forma. Nurettin Albayrak, Orta Oyunu. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33. İstanbul, 2007, 400–402.

jelenti. Ahogy az megfigyelhető, az európai, illetve nyugati színház fogalmával felváltva találkozunk mind a nyugati, mind a török szakirodalomban, mivel általános jelenség, hogy az európai civilizációt nyugati civilizációnak is nevezik.³

Több tényező játszott közre abban, hogy az európai színház csak a 19. században jelent meg Törökországban. Ennek elsődleges oka az iszlám filozófiája és világképe. A Korán 59. szúrájában olvasható: „Ő Allah, a teremtő, az alkotó és a megformázó”.⁴ A későbbi Korán-magyarázatok ezt úgy értelmezték, hogy az imitáció, az arc elváltoztatása, más személy alakjának utánzása Allah szerepkörének felvétele, s így a teremtői akarat ellen elkövetett bűn.⁵ Így az iszlám bizonyos mértékben tiltja az emberábrázolást, és ez hátráltatta a török színház kialakulását. A színházzal szembeni ellenérzések azonban nemcsak az iszlámban, hanem a nyugati világban is megfigyelhetők voltak: „Platón óta a színházat mimetikus funkciója miatt gyanúval kezelik, [...] s úgy tartják, hogy becsapásra épít, lelkiismeret nélküli és alakoskodó. Sőt, még hivalkodó, exhibicionista és igénytelen is.”⁶

Mindezek mellett fontos leszögezni, hogy a közép-ázsiai nomád népek között jelen volt a rituális gyökerekkel rendelkező színjátszás, amely letelepedésük után a helyi kultúrákkal keveredve megőrződött kollektív identitásukban. A vándorló életmód azonban nem tette lehetővé számukra az európai értelemben vett színház létrejöttét, amelynek egyik fontos alapeleme a színházépület. A nomád török népek között a nyugati színház tehát nem alakulhatott ki, az iszlám 10. századi felvétele pedig további akadályt jelentett.

Meglehetősen összetett annak magyarázata, hogy miért, illetve mikor jelent meg az európai stílusú színház/színjátszás Törökországban. Az első nyomok az ott élő európaiakhoz vezetnek, míg a törökök csak jóval később hozták létre az európai mintát követő saját színházukat. A török színház kialakulásában a fő szerepet a török nemzeti identitás megteremtésének szándéka játszotta. Másodlagos, ugyanakkor nem elhanyagolható ok volt még az egyre inkább teret nyerő európai (vagy nyugati) vezető szerep megerősödése. A Gramsci által megnevezett nyugati hegemonia a 15. században kezdett érvényesülni, míg az Oszmán Birodalomban ténylegesen csak a 19. században jelentkezett. Niall Ferguson, a Harvard Egyetem professzora szerint a Krisztus utáni második évezred második felének legfontosabb történelmi jelensége az volt, hogy a nyugati civilizáció egyre inkább a fejlettebb keleti birodalmak fölé kerekedett. „A XV. század vége felé, valami oknál fogva, Nyugat-Európa államcskái, elkorcsosult latinos nyelveikkel (némi göröggel fűszerezve), egy názáreti zsidó tanításain alapuló vallá-

³ Samuel P. Huntington, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998, 35.

⁴ *Korán*. Ford. Simon Róbert. Budapest, 1987, 400.

⁵ Székely György, *A színjáték világa*. Budapest, 1986, 381.

⁶ Imre Zoltán, A nemzet színpadra állításai: nemzetiszínház-elképzelések európai kontextusban, http://www.szinhaz.net/images/stories/imrez_nemzeti.pdf.

sukkal, a keleti matematikából, csillagászatból és technológiából átvett tudományos vívmányokkal olyan civilizációt építettek fel, amely nemcsak meghódította a nagy keleti birodalmakat és uralma alá hajtotta Afrikát, Amerikát és Ausztráláziát, hanem a világon mindenütt rábírta az embereket a nyugati életmód átvételére – és ez a térítés sokkal inkább szavak, semmint fegyverek segítségével történt... Egyetlen korábbi civilizáció sem volt képes olyan dominanciára, mint amelyet a Nyugat épített ki a világ többi része felett.”⁷ A nyugat hegemóniája természetesen kulturális szinten, így a színház esetében is jelentkezett. „Az egyetemek világszerte nyugati normákat követnek, és ugyanez mondható el az orvostudomány rendszeréről is, az elvont kutatásoktól kezdve az egészségügy arcvonaláig. Manapság már a legtöbb ember elfogadja Newton, Darwin és Einstein jelentős tudományos felfedezéseit, de ha nem, akkor is mohón nyúl a nyugati gyógyszerek után, mihelyt felfedezi önmagán az influenza vagy bronchitis első tüneteit... Egyre többen és többen táplálkoznak a nyugati étrend szerint, viselnek nyugati ruhákat és laknak nyugati típusú otthonokban. Még a jellemzően nyugati munkavégzés – heti öt vagy hat nap, 9-től 5-ig, két-három hét szabadsággal – kezd egyre általánosabb érvényűvé válni.”⁸ Ferguson úgy véli, hogy a keleti közösségekben megfigyelhető társadalmi különbségek egyetlen megoldása a nyugati intézmény- és működési rendszer egy részét megvalósító japán példa – nem teljes – átvétele, amelynek eredményeként a nyugati civilizáció világszerte a berendezkedés alapjául szolgáló mércévé vált.⁹ Edward Said ugyancsak kiemelte a nyugati hegemonia jelentőségét: „A történelemben először fordul elő, hogy az európai művészeteket nemcsak az európaiak, hanem a kínaiak, egyiptomiak, indonézok, trinidadiai és brazilok is becsülik és csodálják, tanulmányozzák és interpretálják. Az európai kultúra közönsége roppant módon kiszélesedett.”¹⁰ Ez a kulturális fölény az Oszmán Birodalmat sem kerülte el, ahol a 19. században, a *tanzimátnak*¹¹ nevezett reformkorral vette kezdetét. A reformkor elsősorban a birodalom modernizálását tűzte ki célul, és ehhez a Nyugatot vette példának. Ahogy az Oszmán Birodalom gyengülni kezdett, az értelmiség az egyetlen megoldást a nyugati sikerekben látta. Mindezek fényében érthető, hogy az európai színház miért ekkor jelenik meg Törökországban. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a török „európai színház” megszületéséhez a birodalom bukása is kellett. A soknemzetiségű birodalomban elsőd-

⁷ Niall Ferguson, *Civilizáció, a Nyugat és a többiek*. Budapest, 2011, 37.

⁸ Ferguson, *i. m.*, 40.

⁹ Ferguson, *i. m.*, 39.

¹⁰ Edward Said, Hogyan talált magára Európa, miközben bekebelezte a világot. Kultúra és identitás. *Lettre* 53 (2004. nyár), <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00037/said.htm>.

¹¹ Újjárendezést jelent; a szultáni palota alatti Gülhâne parkban 1839-ben felolvasott *Gülhâne-i Hatt-i Hümayún*nal (Gülhânei Nagybíró Parancs) kezdődő reformkor, amely a modernizációt tűzte ki célul. 1876-ban II. Abdülhamid trónra lépéséig tartott, bár vannak, akik úgy vélik, hogy az Oszmán Birodalom bukásáig tovább folytatódott. Ali Akyıldız, Tanzimat. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40. İstanbul, 2011, 1–10.

legesen birodalmi tudat uralkodott, és a „törökség” fogalma nem volt kellőképpen meghatározva. Ahogy a birodalom veszélybe került, az oszmán értelmiség számára egyre fontosabbá vált a török azonosságtudat. A török nemzeti tudat megteremtése az egyik legfontosabb feladattá vált, és hamarosan Törökországban is megszületett a korábban csak Európára jellemző nemzetfogalom.¹²

Az identitás kérdésével magyarázható, hogy a birodalom bukása az európai jellegű török színház létrejöttének egyik katalizátoraként hatott. Mivel a nemzeti közösség összetartozásának legfontosabb tényezője a nemzeti önismeret és öntudat, szükségessé vált a török népek történelmének, néprajzának megismerése, hiszen „a történelmi tudat mítoszokat, ideológiákat, eszméket kínál régi történetek, saját történetük elmondásával”.¹³ A mítosz a kollektív létezés egyik alapvető feltétele, mivel a közösségeket identitásuk, múltjuk és jövőjük mítoszai kötik össze; egyben kijelölik az identitás határait és összekötik az embereket a nemzeten belül, ezáltal hozzájárulnak a fennmaradásához. A mítoszok segítenek a változások elfogadásában azzal, hogy igazolják azokat. A változást úgy értelmezik mint ami a múltban gyökerezik és mitikus történetekkel igazolható.¹⁴ A törökök esetében a birodalom fokozatos széthullása jelentette ezt a változást, hiszen annak megszűnésével a birodalmi tudat is értelmét veszítette. Utóbbi szerepét a török nemzeti identitás vette át. A mélyreható változásokat a török népek eredetének mítoszaival próbálták igazolni, ezért vált egyre fontosabbá a török azonosságtudat megteremtése, és ennek részeként a nagy török kultúrák történetének kutatása. Amennyiben ugyanis sikerül meggyőzően bebizonyítani, hogy a török nép nem azonos az oszmánokkal és története sokkal messzebbre nyúlik vissza, akkor egyúttal az is igazolható, hogy az Oszmán Birodalom bukása nem jelenti egyben a török nép bukását is.

A birodalom megszűnésével a birodalmi tudat is semmissé lesz, így a kultúra is veszélybe kerül. A kollektív identitás és a kultúra kölcsönösen feltételezik egymást, így nem meglepő, hogy a színház jelentős szerepet játszott a török nemzeti identitás kialakulásában. „Loren Kruger a *The National Stage* című könyvében a nemzeti színház elképzelésének létrejöttét vizsgálja, általában imperiális kontextusban, azaz egy birodalom kiépítésekor és/vagy akkor, amikor az imperiális kontextus éppen megszűnt.”¹⁵ Törökországban is a birodalom megszűnésével jelentkezett a nemzeti, pontosabban a török nemzeti színház megteremtésének szándéka. „Allucquere Rosanne (Sandy) Stone A szellem teste című tanulmányában az olyan közösséget, amelyben az egymástól fizikailag elválasztott

¹² Fodor Pál, A török nemzettudat kialakulása. In: *Törökország és az iszlám – az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*. Szerk. Vásáry István. Piliscsaba, 2008, 11–27.

¹³ Heller Ágnes, Európai identitás, modernitás és történelmi emlékezet. *Lettre* 26 (1997. őszi), http://epa.oszk.hu/00000/000_12/00010/heller.htm.

¹⁴ Schöpflin György, *Az identitás dilemmái*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004, 62.

¹⁵ Imre Zoltán, „Nemzet színháza”: A Pesti Magyar (1840-től Nemzeti) Színház létrehozása. Ld. http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/4/403_belso.htm.

embereket közös hitek és gyakorlatok kötik össze, virtuális közösségnek nevezi. Így, a stone-i értelemben, egy nemzet is csak virtuális közösségként jöhet létre. A közösség létezésének fenntartásához szüksége van arra, hogy az egymástól fizikailag elválasztott egyének összekötöttsége különböző módokon prezentálódjon és manifesztálódjon. Kruger »teátrális nemzet« koncepciója abszolút mértékben releváns nemcsak a nemzeti színház késői megnyilvánulásaira, hanem általában a nemzet(i színház) elképzelésére, mivel a prezentáció eszközei természetükből adódóan teátrálisak. Így a nemzet elképzelésének prezentációja a mindennapi élet különböző területein megjelenő performatív manőverekben is teátrális, re-prezentációja a színházban pedig különösen az.” A színházat, mint közvetítőt, az identitás létrehozására, fenntartására és továbbvitelére is felhasználják. „A színház tehát olyan tér, ahol a kollektív identitás vizuálisan (re)prezentálható, és ahol a múlt jelenné alakítható és a jövőre vetíthető.”¹⁶ Ez a törekvés Törökország esetében is megfigyelhető, ahol szintén a régi kultúrák felkutatásával akarták a múltat jelenné alakítani, illetve a jövőre illeszteni.

A törökországi európai színházat a hagyományos színjátszástól megkülönböztetve három korszakra osztják. Eszerint az első korszak a *tanzimát* és az *isztibdat*¹⁷ kor színháza, amely 1839-től 1908-ig, a második a *mesrutijet*,¹⁸ más néven az alkotmányos korszak színháza, amely 1908-tól 1923-ig, a köztársaság kikiáltásáig tartott. Végül a harmadik a köztársaság korának színháza, amely 1923-ban vette kezdetét és napjainkban is tart. Fontos megjegyezni, hogy ez a besorolás nem teljesen pontos, és figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a törökországi nyugati színházon belül is elkülöníthető az európai kisebbség által létrehozott, illetve a törökök által teremtetett színház, amely utóbbi a török nemzeti színházzal azonos.

¹⁶ Imre, „Nemzet színháza”.

¹⁷ Abdülaziz szultánsága alatt kezdődő, II. Abdülhamid uralkodása alatt tovább folytatódó abszolutista rendszer.

¹⁸ Az Oszmán Birodalomban 1876 és 1922 közötti alkotmányos korszak. Az első alkotmányos éra 1876. december 23-ától 1878. február 13-áig tartott, a második 1908-ban, az országgyűlés újbóli összehívásával kezdődött és 1922. november 1-én, a szultánátus eltörlésével ért véget. M. Şükrü Hanioglu, Meşrutiyet. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29. Ankara, 2004, 388–393.

Az európai kisebbségek színháza Törökországban

Az európai kisebbségek közül Isztambulban sokáig a velenceiek voltak a legerősebbek és legbefolyásosabbak,¹⁹ és nagy szerepet játszottak abban, hogy az európai színház megvetette a lábát a városban. A törökök a külföldi nagykövetségek által rendezett előadásokon találkoztak először a nyugati színházművészettel. Ezeken, ha kis számban is, elsősorban nézőként, olykor azonban előadóként is részt vettek. Egy 1614-ből származó adat szerint törökök is felléptek egy ilyen kétórás előadás alkalmával.²⁰ Az isztambuli olaszok számos kulturális és művészeti egyesületet alapítottak. Egy részük közvetlenül a palotában működött, míg mások azon kívül folytatták színházi tevékenységüket. Metin And részletes leírást ad ezekről a társulatokról.²¹

A külföldi cirkuszok és bűvészek is fontos szerepet játszottak abban, hogy a nyugati színházkultúra megjelenhessen a birodalomban. Isztambulban az első két színházépületet külföldről érkezett cirkusztársulatok építették Bejogluban. Ezek a bűvészek és cirkuszi társulatok a palotában is tartottak előadásokat. A palota két legfontosabb színháza a korban Abdülmedzsid színháza, a Dolmabahce Palotához tartozó Dolmabahce Színház, amelyet 1858-ban vagy 1859-ben alapítottak, illetve a II. Abdülhamid által 1889-ben létrehozott színház volt a Jildiz Palotában. A palotán kívül működő társulatok meghívásra itt is felléptek, és ez komoly presztízst jelentett számukra. A szultánok támogatták őket, ugyanis szükség volt olyan kulturális intézményekre, ahova az uralkodó meghívhatta külföldi vendégeit, s amelyek az ő tekintélyét növelték. Ezek a színházak *Tijat-ro-i Hüamájún*, illetve Théâtre Impérial néven voltak ismertek.

A színház fejlődését jelentősen befolyásolta, hogy a hatalmon levő szultán hogyan viszonyult a műfajhoz. A vizsgált korszakban, a 19. század második felében, Abdülaziz a nyugati színházzal szemben inkább a hagyományos színjátszást és műfajokat támogatta. Uralkodása alatt a palotában tevékenykedő színészek és művészek száma jelentősen csökkent, a színházkultúrát pedig számos korlátozás sújtotta. Ezzel szemben a palotán kívül működő színházkultúra a fénykorát élte, elsősorban magas beosztású állami emberek támogatásának

¹⁹ A levanteiek (európai eredetű kisebbség a Közel-Keleten) 991-ben kezdték meg letelepedésüket Isztambulban, a Bizánctól kapott koncesszióknak köszönhetően, az alábbi kerületekben (mai nevükkel): Bahçekapı, Eminönü, Fener és Galata (ez utóbbi a velenceiek és a genovaiak székhelye volt). Ezek a koncessziók számos jogot biztosítottak számukra. A bevándorlók zárt közösségekben éltek. Elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak, és idővel meglehetősen nagy vagyonra és befolyásra tettek szert. Isztambulon kívül Izmirben is nagyobb számban feltűntek. A levanteiek között a legbefolyásosabbak a genovaiak voltak, ugyanis már a középkortól kezdődően kereskedelemmel foglalkoztak, és idővel számos kiváltsághoz jutottak. Később a velenceiek vették át a vezető szerepet. Raziye Oban Çakıcıoğlu, *Levanten kavramı ve Levantenler üzerine bir inceleme*. In: *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007, 345.

²⁰ Metin And, *Türkiye'de İtalyan sahnesi, İtalyan sahnesinde Türkiye*. İstanbul, 1989, 14.

²¹ And, *i. m.*, 18–22.

köszönhetően. Abdülhamid uralkodása alatt mindennek az ellenkezője figyelhető meg, tehát a palotán kívül művelt színházkultúra szigorú szabályozás alá esett, a palotában pedig megerősödött.

Az 1839-es év mérőkövnek számít a törökországi európai színház történetében. Abban az évben több színházépületet emeltek, a szultán pedig fermánt adott ki, amelyben engedélyezte színházak nyitását. A *Fransziz Tijatroszu* (Francia Színház) és a *Naum Tijatroszu* (Naum Színház) volt a korszak két legfontosabb épülete, amelyeket külföldi társulatok emeltek. A Naum 1840-ben épült, alapítása a torinói születésű olasz bűvész, Giovanni Bartolomeo Bosco nevéhez köthető. Bosco 1839-ben érkezett Isztambulba, majd engedélyért folyamodott a szultánhoz, és hamarosan megszületett az olasz színház és opera bölcsőjének tekintett Naum Színház. A színházban elsősorban olasz társulatok léptek fel, ezért *Italjan Tijatroszu* (Olasz Színház), és *Italjan Operaszi* (Olasz Opera) néven is emlegették. Az intézmény jól szervezett, a képzett művészek közreműködésével színpadra állított előadások pedig magas színvonalúak voltak. A darabok rövid összefoglalása különböző kiadványokban török nyelven is megjelent. A *Fransziz Tijatroszu*ról kevesebb adat áll rendelkezésre, feltehetően 1831-ben már állt (ekkor Palais de Cristal néven említve). Mivel az említett évben a városban jelentős károkat okozó tűzvész a színházat is elpusztította, az épület már azt megelőzően készen kellett legyen. Míg a *Naum* az olasz, addig a *Fransziz Tijatroszu* elsősorban a francia társulatoknak adott otthont, de olykor törökök is felléptek bennük.

Az olasz és francia társulatokkal egy időben görög társulatok is működtek Isztambulban, és hamarosan a görög opera és operett is elterjedt. Bár a század végén és a huszadik század első felében bécsi operett társulatok is megjelentek a városban, a színházkultúrában továbbra is az olasz és francia társulatok jelentették a legbefolyásosabb réteget. A verseny meglehetősen éles volt közöttük. A korabeli feljegyzések szerint előfordult, hogy ugyanazt a darabot ugyanazon a napon több társulat is játszotta.

A huszadik század eleje jelentős változásokat hozott a török színház életében. A nyugati színház fokozatos előretörése és dominanciája a hagyományos színjátszás háttérbe szorulását eredményezte. A *tanzimát* a török politikatörténet egyik fontos fordulópontja. A birodalom, amely évszázadokon keresztül csak áttételesen kapcsolódott a nyugati kultúrához, egyre nyitottabbá vált a Nyugat iránt, és a felvilágosult értelmiség azt példának tekintve, erkölcsi nevelő funkcióval ruházta föl a színházat. A török színház legfontosabb állomását az *Oszmanli Tijatroszu* (Oszmán Színház) jelentette, amely mint az első nyugati példára létrehozott török professzionális társulat írta be magát a színház-történetbe. Törökországban – sajátos módon – a színházzal kapcsolatos munkálatok az örmények kezdeményezésére és hozzájárulásával valósultak meg. Emellett az örmények mint vallási és kulturális kisebbség, kialakították saját

színházkultúrájukat is, ami nagy jelentőséggel bírt identitásuk kifejezésében. Az *Oszmanli Tijatroszu*, élén a félig örmény származású Güllü Agoppal, elsősorban török színészek és drámaírók számára nyitott utat, és a török nemzeti színház megeremtését tűzte ki célul. Mielőtt részletesebben kitérnénk e színház történetére, fontos néhány szót szólni azokról az örmény társulatokról és színházakról is, amelyek megvetették a profi színjátszás alapjait Törökországban és előkészítették az utat az *Oszmanli Tijatroszu* számára.

Az örmények hozzájárulása a színházi élet kialakulásához²²

Hovannesz Kaszparjan *Aramjan* nevű társulata egyike volt az első profi szintársulatoknak. Többnyire bűvészműtátrányokkal léptek fel. Kaszparjan 1846-ban Isztambulban területet vásárolt, és fából európai mintára épületet emelt. Még abban az évben elkezdődtek az előadások. A későbbiek során további két épületet építtetett, 1851-ben a Pangalti és a Takszim kerületek határán, majd 1863-ban Gedikpasa körzetében. Utóbbiról biztosan tudjuk, hogy azonos Güllü Agop színházával. Kaszparjan társulata 1866-ig működött. A társulat érdemei közé tartozik, hogy több színházépületet emeltek, továbbá a színházat a társadalom minden rétege számára vonzóvá tették azáltal, hogy miközben igyekeztek népszerűsíteni a nyugati színházat, nagy gondot fordítottak a török hagyományos színjátszás továbbvitelére is. A társulat a palota támogatását is megszerezte. Nem lehet tudni, hogy előadásait török nyelven játszották-e, így elsődleges színház történeti jelentőségük abban áll, hogy felépítették az *Oszmanli Tijatroszu* bölcsőjének tekintett *Gedikpasa* színházat.

Szirapjan Hekimjan és társulata ugyancsak jelentős szerepet játszott a török színház történetben. Ő volt az első, akiről biztosan tudható, hogy török nyelvű előadásokat is színpadra vitt. Társulatával 1859-ben kezdtek ilyen darabokat játszani, amelyeket a palotában is bemutattak.

Az Altundurjan testvérek társulata az 1859-ben alapított *Sark Tijatroszu* (Keleti Színház) volt, amely számára később épületet is emeltek. A nyelv kérdése különösen fontos volt számukra, eleinte csak örményül voltak hajlandók előadni. A színház bezárásának évében, 1867-ben, azonban már török előadások is voltak. Az intézmény fennállásának idején néhány színész, miután pénzügyi konfliktusba keveredett az Altundurjan testvérekkel, kivált a társulattól. Izmirbe mentek, ahol már működött egy Vaszpuran nevű társulat, amelynek nevét átvették és használni kezdték. A Vaszpuran 1864-ben bekövetkezett feloszlásáig örmény, francia és török nyelven adta elő darabjait.

²² Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu – kuruluşu–gelişimi–katkısı*, Ankara, 1976, 25–33.

Güllü Agop és az *Oszmanli Tijatroszu*²³

Güllü Agop, színész és rendező életéről meglehetősen kevés adat maradt fent. Feltételezhetően 1840-ben született, és 1898-ban vagy 1902-ben hunyt el. Családi háttere Kajszeri örményeihez kötötte, és mind törökül, mind pedig örményül írt verseket. Neki köszönhető a nyugati színház jelentős fejlődése Törökországban. Adataink szerint színházban először 1862-ben, Victor Hugo *A király mulat* című darabjában lépett fel (Agop Güllüjan néven).

Az *Oszmanli Tijatroszu* megalapításának és megszűnésének évét nehéz pontosan meghatározni. A Güllü Agop által alapított társulat neve eredetileg *Aszja Kumpanjaszi* volt, ezért sokkal megfelelőbb azt az évet tekinteni az alapítás évének, amikor 1868-ban először léptek színpadra *Oszmanli Tijatroszu* néven. Abban az évben ugyanis az *Aszja Kumpanjaszi* és az *Oszmanli Tijatroszu* neveket együttesen használták, majd 1869-ben előbbit elhagyva csak az *Oszmanli Tijatroszu* név maradt meg. Güllü Agop társulata már 1867-ben működött, azonban csak 1869-re teljesedett ki. Az igazi fordulatot az 1870-es év hozta. Bejogluban nagy tűzvész pusztított, amelyben a *Fransziz Tijatroszu* kivételével szinte az összes színházépület leégett. Ugyanabban az évben a szultán fiának körülméletlésekor rendezett ünnepségen török darabot játszottak az *Oszmanli Tijatroszu* előadásában. Az ünnepi alkalomra nagy pénzráfordítással szabadtéri színpad épült a Dolmabahce Palotában. Színházi szempontból az év legfontosabb eseménye azonban kétségt kívül az volt, hogy Agop az államtól színházi monopóliumot kapott. A megegyezés értelmében Isztambulban Üszküdar és Bejoglu kerületében csak Agop és társulata adhatott elő törökül. A megállapodás részletekbe menően megszabta, hogy mely műfajoknak kell a repertoárban szerepelniük: dráma, tragédia, komédia, vaudeville. Az opera és a zenés darabok kivételt jelentettek. A színházat meghatározott időn belül fel kellett építeniük, és megadott számú darabot színre kellett vinniük. A megegyezés szerint, amennyiben a fenti feltételek nem teljesültek, az egyezség hatályát veszítette. A megállapodás tíz évre szólt, értelmében más társulat vagy színház nem kapott engedélyt. Bár a zenés műfajok kivételével hivatalosan csak Agop társulata adhattott elő törökül Isztambulban, a többi társulat figyelmen kívül hagyta a nevezett monopóliumát, ahogy Agop is játszott örmény nyelvű darabokat. Güllü Agopot félig örményként, félig törökként kettős identitás jellemezte, és identitásának mindkét oldalát igyekezett minél teljesebben képviselni. Rendezőként egyenlő arányban vitt színpadra török és örmény nyelvű darabokat. Ramazánkor pedig csak törökül, míg a fontos keresztény ünnepek alkalmával örményül adtak elő.

²³ And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 17–95.

1874-ben Agop színházának két komoly riválisa jelent meg, a *Tuluat Tijatroszu*,²⁴ valamint az elismert zeneszerző és karmester, Dikran Csuhadzsijan *Opera Tijatroszu* (Opera Színház) elnevezésű társulata. Agop perbe fogta őket, eredménytelenül. Az Agop kezében levő monopólium ellenére 1875-ben tovább nőtt a színházak száma. Azért, hogy lépést tudjanak tartani a konkurenciával, az *Oszmanli Tijatroszu* repertoárjában a zenés darabok is megjelentek, és a társulat igyekezett működését Isztambulon kívülre is kiterjeszteni. Agop és riválisai között a sajtóban nyílt levélváltás zajlott. Agop mindent megtett azért, hogy fellépjen a konkurencia ellen, azonban igyekezetére mind a török, mind pedig az örmény sajtó negatívan reagált, és végül 1876-ban az *Oszmanli Tijatroszu* hanyatlásnak indult. 1877-ben kitört az orosz–török háború, és a hatalom többé nem törődött Güllü Agoppal és társulatával. Agop rövidebb időre visszavonult, majd 1881-ben végleg átadta a vezetést Minakjannak, aki hol az *Oszmanli Tijatroszu*, hol az *Oszmanli Dram Kumpanjaszi* (Oszmán Drámatársulat) nevet használta. Bár az *Oszmanli Tijatroszu* egy évvel később, 1882-ben végleg megszűnt, több társulat magát továbbra is így hívta. Máig nem lehet tudni miért, de 1884-ben lebontották a Gedikpasa Színházát. Ettől az évtől kezdve nem születtek új színpadi művek, a már meglévők előadását pedig betiltották. A színházi élet gyakorlatilag megszűnt, és ez az állapot jellemezte a színházkultúrát az alkotmányos korszakig.²⁵

Güllü Agop rendkívül tudatosan igyekezett meghonosítani a színházi életet Törökországban. Már a kezdetektől megállapodott a sajtóval, fizetett közleményeket jelentetett meg, cserébe pedig kedvező kritikákat kapott. Igyekezett állami hivatalnokokat, külföldi nagyköveteket a színházba csábítani, hiszen az előkelő közönség komoly presztízst jelentett. Források támasztják alá, hogy a kor több jelentős közszereplője látogatta színházát. Agopék megpróbálták a katasztrófákból, balesetekből is előnyt kovácsolni. A közönség együttérzésére alapozva előadásokat szerveztek, és a bevételt jótékony célokra használták fel. Agop sokat tett azért, hogy a nőket a színházba csalogassa. Számukra kávézós lodzsákat építtetett, és a nők kezdetben ingyen látogathatták az előadásokat. Mivel nők nem mentek férfikíséret nélkül színházba, végül mégis hasznot hozott neki az elképzelés. A közönség a színház egyik legfontosabb alapfeltétele, azonban a török nép nem volt hozzászokva ehhez a színházkultúrához, így Agopnak mindent az alapoktól kellett felépíteni.

A színház és a sajtó kart karba öltve dolgozott, ugyanis mindkettő megtalálta a hasznot a közös együttműködésben. A korszak sajtója három csoportba sorolható: török újságok és folyóiratok; francia, angol, valamint egyéb idegen nyelvű

²⁴ A *Tuluat Tijatroszu*, vagyis Tuluat Színház, az *orta ojunu* hagyományaira és a műfajnak a nyugati világban megjelent darabjaira épült, a kettő szintéziséből alakult ki. Ld. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80226/tuluat-tijatrosu.html>.

²⁵ A tiltás ellenére Isztambulban és Izmirben a külföldi társulatok, valamint Minakjan 1920-ig folytatták színházi tevékenységüket.

újságok és folyóiratok; a kisebbségek újságjai és folyóiratai. A török sajtó eleinte támogatta Güllü Agopot, később ismeretlen okok miatt folyamatos negatív kritikával illette az *Oszmanli Tijatroszu*. Az örmény sajtó ezzel szemben már kezdetektől Agop ellen volt. Leginkább azt nehezményezték, hogy nem kizárólag örmény nyelven ad elő. (Látható, hogy a színház milyen nagymértékben összefügg a nemzeti, kulturális és kollektív identitással egyaránt.) A sajtó élesen bírálta a színészek nyelvhasználatát is, miszerint az örmény színészek hibásan és akcentussal beszélnek törökül. Az újságírók felrótták Agopnak, hogy előadásai egy része aláássa a hadsereg tekintélyét és lenézően ábrázolja a hazafiságot. Ez szintén a nemzeti azonosságtudat iránti igénnyel kapcsolható össze.

Güllü Agop további érdemei közé tartozik, hogy mindig profi személyzetrel dolgozott, és mindig volt muszlim színésze. Az első nyugati értelemben vett, muszlim vallású profi színész, Ahmed Nedzsip efendi az *Oszmanli Tijatroszu* társulatához tartozott. Agop a török drámairodalom fejlődésében is jelentős szerepet játszott, több író támogatott. Nem véletlen, hogy az első török tragédia, az 1869-ban adaptált *Lejla ile Medzsnún* (Lejla és Medzsnún) az *Oszmanli Tijatroszu* falai között született meg. A török színháztörténeti szakirodalom az első nyugati stílusban írt török színházi műként azonban Ibrahim Sinászi 1859-ben írt *Sáir evlenmeszi* (A költő házassága) című munkáját tartja számon. Az *Oszmanli Tijatroszunak* köszönhetően a török drámairodalom gazdagodni kezdett. Az európai írók munkái közül a leginkább Molière, Shakespeare, Goethe és Lessing színpadi műveit fordították törökre. A kor íróira a legnagyobb hatást a francia irodalom és filozófia, valamint a 17. századi klasszikusok gyakorolták. Az *Oszmanli Tijatroszu* mindenekelőtt drámaorientált színház volt, amely nagy hangsúlyt fektetett a török drámairodalom fejlesztésére.

Bár kulturális hovatartozását tekintve Güllü Agop elsősorban örmény volt, aki nem akart elszakadni a gyökereitől, célként mégis egy török nemzeti színház létrehozását tűzte ki, és nem törődött vele, hogy emiatt saját népe kirekeszti. A *tanzimáttal* (majd számottevően 1860-tól) az örmény társadalomban kulturális és művészeti (színházművészeti) fejlődés vette kezdetét. A Törökországban egyre erősebben érezhető nyugatosodás hatására az örmény mellett a többi kisebbség is megpróbálta létrehozni saját „nemzeti színházát”. Agop jelentősége abban áll, hogy örményként a török nemzeti színház megteremtésére tette fel az életét. Azonban ennek megvalósítására, elsősorban a cenzúra és a számos tiltás miatt, ekkor még nem voltak meg a szükséges feltételek. Kritikusai szemében megbocsáthatatlan bűnnek számított, hogy számos (nem muszlim) nő látogatta a színházat. Mivel a közönség nagy részét továbbra is a keresztények alkották, nem meglepő, hogy éppen a keresztény örményeknek köszönhető, hogy az európai színház, amely a későbbiekben erősen összekapcsolódott a török nemzeti identitás megteremtésének szándékával, megjelent Törökországban.

Az európai színház története a külföldi társulatokkal és cirkuszokkal kezdődött Törökországban. Az *Oszmanli Tijatroszu* volt az első lépés annak tényleges meghonosításában, a maga korában ez az intézmény fontos szerepet játszott a nyugati kultúra terjesztésében. A török nemzeti színház létrejöttéhez azonban a birodalom bukása adta meg a végső lökést. Görömbei András egyik cikkében Arnold Ghelent idézve írja: „Az ember természettől fogva kultúrlény. Csúpan biológiai lényként életképtelen volna, életképessé az teszi, hogy önmaga és a természet közé iktatja a kultúrát. A kultúra az ember fizikai létezésének is feltétele. Ahhoz, hogy élni tudjon, a kultúra szimbolikus értelemvilágára van szüksége, mely lakhatóvá teszi számára a világot.”²⁶ A színház sajátos módon jeleníti meg a kultúra és a közösség szimbolikus értelemvilágát, ezért fontos elkülöníteni és külön kezelni a külföldi társulatok idegen nyelvű, az örmények örmény, illetve török nyelvű, valamint a törökök nemzeti színházát. Tekintettel arra, hogy utóbbi a nemzeti azonosságtudat és nemzetállam létrehozásának eszköze, elkerülhetetlen a későbbiek során a török színházat az identitás és a nemzetté válás folyamatának keretein belül is vizsgálni.

²⁶ Görömbei András, Kultúra, nemzet, identitás. *Mérték* II (2006/1) 16.

The beginnings of European style theatre in Turkey

Melinda ERDÉLYI

The text and building-oriented European, or in another word, Western theatre which originates in classical Greece, came into being in Turkey only in the 19th century. Although Turkish tribes had their own theatrical traditions and performance styles, those were different. Due to their nomadic lifestyle, there were no appropriate circumstances to establish that kind of theatre Europeans had. Later, Islamisation prevented the emergence of European-like theatre. As the Ottoman Empire started to weaken, it was believed that the only way to survive is to imitate Western Civilization; Western cultural hegemony thus gradually gained ground in the Empire. The fall of the Ottoman Empire also played a role in the emergence of European-like theatre. Since imperial identity dominated in the multi-ethnic and multicultural Empire, with its fall, the imperial identity lost its meaning and caused an 'identity gap'. The problem was tried to be solved by creating a Turkish national identity. Besides, Ottoman intellectuals aimed at discovering the history of ancient Turkish tribes because history provided them with myths that became essential parts of their collective identity. As changes can be justified with mythical stories, the research of Turkish tribal past became important for proving that the fall of the Ottomans is not equal with the fall of the Turks. European-like theatre has become a crucial part of the creation of Turkish national identity because theatre is a multifunctional establishment that prepares the spectators for the role he or she is expected to play in a changed social context. In Turkey, foreign theatre companies and circuses laid the foundation for the aforementioned theatre tradition.

Fodor Gábor

Az örménykérdés Vámbéry titkos leveleinek tükrében (1889–1908)

Vámbéry Ármin neve az 1860-as években vált világszerte ismertté, amikor elsőként jutott ki élve Közép-Ázsia rettegett sivatagaiból. A bravúros utazás mellett persze nem felejtkezhetünk meg egyetemi tanári pályájáról sem, hiszen az ELTE BTK Török Filológiai Tanszék elődjének megalapítása is az ő nevéhez kötődik. Tudományos ismertetőin, valamint a nagy nemzetközi napilapokban megjelentetett, álneven írt cikkein túl azonban Vámbérynek volt egy másik élete is, melyre csak az 1970-es években derült fény. Jelesül, hogy 1889–1911 között aktív kapcsolatot ápolott az angol titkosszolgálatokkal, igaz, közben a törököket is tájékoztatta az Angliában zajló eseményekről. A mai napig viták kereszttüzében álló tevékenysége megosztja mind a nyugati, mind a törökországi kutatókat, melyre bizonyíték az a jó néhány könyv és cikk, amelyik Vámbéry „titkos ügynöki” tevékenységéről született.¹ A továbbiakban én ezen tevékenységének egyik szelétéről, méghozzá az örménykérdésről írt, majd Angliába küldött jelentéseiről szeretnék bővebben szólni. Ezt megelőzően azonban mindenképpen érdemes kitérni Vámbéry és az angol titkosszolgálatok kapcsolatára.

Vámbéry Ármin már első törökországi utazása során jó kapcsolatba került az oszmán fővárosba akkreditált brit diplomatákkal, amellet, hogy az oszmán elit néhány tagjával is szorosabb kapcsolatot alakított ki.² Első hivatalos találkozására azonban csak 1864-ben, Teheránban került sor, amikor éppen hazafelé

¹ Az első könyv, amelyik felfedte Vámbéry titkos levelezését: Lory Alder–Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry*. London, 1979. Ezt követően kezdődtek a török munkák, elsősorban Mim Kemal Öke tollából: Mim Kemal Öke, *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambéry'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi*. İstanbul, 1983; Uő, *Vambéry. Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşam öyküsü*. İstanbul, 1985; Uő, *Saraydaki casus. Gizli belgelerle II. Abdülhamid devri ve İngiliz ajanı Yahudi Vambéry*. İstanbul, 1991. Végül néhány kiadvány az elmúlt évekből a teljesség igénye nélkül: Keith Hamilton, *Services Rendered: Arminius Vambéry and British Diplomacy*. In: *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy. 1800–1945*. Ed. by John Fischer–Antony Best. Farnham, 2011; *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambéry to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II and his Reign (1889–1909)*. Ed. Sinan Kuneralp. İstanbul, 2013; Csirkés Ferenc, *Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question*. In: *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. (Pázmány Papers in English and American Studies, 2.) Szerk. Ittész Gábor–Kiséry András. Piliscsaba, 2002, 454–475. Mandler Dávid, *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Vác, 2014.

² A következőkhöz ld. Csirkés Ferenc–Fodor Gábor, Vámbéry as a Public Figure. *Archivum Ottomanicum* 31 (2014) 53–59.

tartott közép-ázsiai útjáról. Ekkor Charles Alison, a teheráni angol nagykövet kérte fel, hogy készítsen egy összefoglalót az utazása során tapasztaltakról, valamint segítsen nyomára bukkanni három, évekkel korábban eltűnt brit tisztnek.³ Bár a katonák hollétéről nem sok hasznos információval bírt, utazásának tapasztalatait leírta és átadta Sir Alisonnak, melyért cserébe olyan neves brit politikusokhoz kapott ajánlóleveleket, mint Lord Palmerston vagy Lord Strangford. Persze, az orosz konzul is megkörmökezte Vámbéryt, ám az 1848–1849-es forradalom- és szabadságharc leverésében játszott szerepük miatt ő ezt az ajánlatot visszautasította. Európába történő visszatérése után Vámbéryt rajongással és megbecsüléssel fogadták Angliában, ami szöges ellentétben állt magyarországi mellőzésével, így néhány hónapra a szigetországba helyezte át székhelyét. Úti beszámolóira és politikai beszédeire tömegek voltak kíváncsiak, hiszen a Brit Birodalomban szinte mindenkit érdekelt az ázsiai gyarmatokért Oroszországgal vívott ún. *nagy játszma*. Vámbéry ezt a felfokozott hangulatot kihasználva igyekezett meggyőzni az angol politikusokat, hogy a birodalomnak mindent meg kell tennie a „nagy medve” keleti térhódítása ellen.⁴ Ennek köszönhetően már visszaérkezése után a londoni Foreign Office egyik tanácsadója lett. Büszkén vallotta, hogy Egyiptom 1882-es brit megszállása előtt az ő véleményét is kikérték. Valószínűleg ez a konfliktus is hozzájárult ahhoz, hogy az angolok Vámbéry kitűnő keleti helyismeretét és kapcsolatrendszerét immár hivatalosan is csatasorba állították, így „küldetése” és hivatalos levelezése 1889-ben kezdődött azzal a céllal, hogy: „békét teremtsék két barátom, jelesül az angolok és a törökök között”.⁵ Vámbéry tevékenysége meglehetősen ellenséges légkörben indult, hiszen Egyiptom *de facto* elvesztése muszlim alattvalóinak szemében a szultán tekintélyének csorbulásához vezetett. Ettől még – ahogy egyik levelében írja – Isztambulban nagyszerű fogadtatásban volt része, és II. Abdülhamid négyszemközti audiencián fogadta őt szobájában.⁶ Szóba került természetesen az angol–török kapcsolatok javítása, valamint az egyiptomi kérdés mellett az

³ Jelesül W. H. Wyburd hadnagynak, Arthur Connolly kapitánynak és Charles Stoddard alvezredesnek.

⁴ Vámbéry magyar identitása és liberális szemlélete terelte abba az irányba, hogy az elnyomó Orosz Birodalom és a pánszlávizmus eszméje ellen Magyarország számára egy brit–oszmán összefogás lehet a legelőnyösebb. Emellett hitte, hogy a keleti, muszlim országok elmaradottságának leküzdéséhez csakis a felvilágosult Brit Birodalom adhat kellő impulzust.

⁵ London, Foreign Office [a továbbiakban FO] 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1889. június 6. Sir Philip Henry Woodhouse Currie brit diplomata, 1854-ben került a Foreign Office kötelékébe. Szentpétervári attasé, majd Lord Salisbury titkára volt. 1882–1889 között a külügyminisztérium állandó államtitkárának helyettese, 1893–1898 között pedig London isztambuli nagykövete. Később Anglia római nagyköveteiként is szolgált. Isztambuli kinevezéséig ő volt Vámbéry állandó kapcsolattartója a külügynél.

⁶ Ez merőben szokatlan volt a korban. Még a legnagyobb országok nagyköveteit sem fogadta négyszemközt a szultán.

örménykérdés is.⁷ Vámbéry ezt írja: „[A szultán] ezt mondta: Be kell valljam őszintén, ön az egyetlen ember, aki pártatlanul közvetíthet köztem és az angolok között. Közöttünk nőtt fel, szolgálta apámat, ennek a népnek a barátja, és ezzel egy időben ön megbecsült és elismert Angliában is. Önt az Isten küldte, és én teljes mértékben megbízom önben. De attól tartok, nem tud segíteni feloldani azt az ellentétet, amely Egyiptom, a Boszporusz⁸ és Örményország kapcsán fennáll. Ez utóbbi ügyében Anglia rendkívül vak, ha azt hiszi, hogy a bolgár felkeléshez hasonló eredményeket érhet el,⁹ és az örmény részek függetlenedhetnek. Azt várják, hogy ismét feladjam egy tartományomat, ahol a lakosság alig egyharmada keresztény, kétharmada muszlim. Mondja meg nekem őszintén, tényleg nem látják tetteik veszélyeit, tényleg annyira szűklátókörűek, hogy elodázzák közös ellenségünk pusztulását?”¹⁰

Nem sokkal később Vámbéry egy tudományos küldöttség élén tért vissza Isztambulba, ahol ismét alkalma nyílt találkozni a szultánnal. Természetesen ekkor is szóba került az örmények nemzeti mozgalma, amely az 1878-as berlini békét követően kapott újult erőre, ahol a nagyhatalmak kötelezték a szultánt, hogy védje meg a keleti tartományok örmény lakosságát a kurdok és a cserkeszek valószínűleg hevülettől fűtött támadásaitól.¹¹ A téma érzékenységet jól jelzi, hogy a szultán „nagyon izgatottá vált a témától. Több mint fél órát egyedül voltam vele a szobában, s mérgében állandóan a fezt emelgette, vehemensen gesztikulált, ami merőben szokatlan egy töröktől, és ha jól emlékszem a következőket mondta: A levele, melyet az örménykérdés kapcsán a *Times*-nak küldött, eljutott hozzám; szeretném megköszönni, hogy az angol publikumnak megmagyarázta a helyzetet, és külön köszönöm, hogy kiemelte személyes fáradozásaimat országom

⁷ Az örménykérdés az az 1860-as években kezdődött folyamat, melyben az Oszmán Birodalom területén élő örmények, látva a balkáni szláv nacionalista mozgalmak sikerét, maguk is önálló állam megeremtését tűzték ki célul. Ezt a keleti kérdés témakörén belül a nyugati államok hol támogatták, hol figyelmen kívül hagyták. Oroszország a kaukázusi területek megszerzésével és az ott élő örményeket felhasználva aktívan támogatta a törökországi örmények mozgalmait. Az örménykérdés kialakulására részletesebben ld. Richard G. Hovannisian, *The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914*. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. II. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed. Richard G. Hovannisian. New York, 1997, 213–238. Továbbá Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839–1863. A Study of its Historical Development*. İstanbul, [1988]. A keleti kérdés rövid összefoglalására ld. Alexander Lyon Macfie, *The Eastern Question 1774–1923*. London & New York, 1996. Az örménykérdésben betöltött orosz szerepre ld. Fodor Gábor, Oroszország szerepe az örmény nemzeti ébredésben. *Világtörténet* 3 (35) (2013/1) 369–380.

⁸ A Boszporusz-menti erődök német Krupp fegyverekkel történő felfegyverzése váltotta ki a britek rosszaságát.

⁹ 1875-ben tört ki a bolgár felkelés, melynek során több mint 10000 bolgárt öltek meg. Erre válaszul a nagyhatalmak beavatkoztak, és Bulgária egy része önálló, míg másik része autonóm lett.

¹⁰ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1889. június 6.

¹¹ Ez volt a berlini béke 61. pontja.

érdekében. Ugyanakkor nem említette, hogy teljesen hibás azt feltételezni, hogy az örmények megismételhetik a bolgár esetet. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Örményország egy régi földrajzi fogalom, és már évszázadokkal ezelőtt elvesztette politikai és etnikai értelmét. Az Erzurum, Bajezid, Erzindzan, Mus, Van, Bitlisz, Dijarbakir határolta részen, ahol a politikai aktivisták egy független örmény államról ábrándoznak, a lakosság kétharmada muzulmán – törökök és kurdok –, és csupán egyharmada örmény, akiknek egy része katolikus, egy része protestáns, míg egy része ortodox felekezetű.¹² Az angol liberálisok nem gondolják komolyan, hogy át kellene adnom többségben lévő hittársaimat a fanatikus és civilizálatlan kisebbségnek, ezzel megteremtve a lehetőségét az újabb orosz beavatkozásnak? Ha az európai politikusok azt gondolják, hogy a kormányzat magas pozícióiban lévő örmény megbízottjaim elegendő bizonyítékai az örmény nép képességének és ritka talentumának, hát nagyot tévednek, hiszen az Agop¹³ és Artin¹⁴ pasák vagy a Vahan¹⁵ efendikhez hasonlóknak semmi köze sincs az örmény kultúrához. Az imént említett méltóságok az oszmán efendi kultúra részei, míg kis-ázsiai testvéreiknek még sokat kell előre lépniük az általános kultúra megszerzéséhez, és sokat kell még tanulniuk ahhoz, hogy kiérdekeljék az egyes európai politikusok által nekik tulajdonított érdemeket. Nem szabad elfelejteni, hogy az örmény egy keleti nép, keleti szokásokkal és életmóddal, amely több mint kétszáz éve békében és egyetértésben él velünk. Nem lázadó és háborúskodó típusok, és ha van is néhány elszigetelt megmozdulás, az csakis olyan emberek által keltett zavargás lehet, akiket külföldi politikusok izgattak fel, akik egyáltalán nincsenek tisztában az örmény nép habitusával. Ön tudja a legjobban, hogy a leghalványabb jele sincs a politikámban a vallási fanatizmusnak, számomra minden alattvalóm egyenlő, függetlenül a vallásától és a származásától, ugyanakkor az európai hatalmak azok, amelyek különbséget tesznek vallás alapján. Hadd mondjak egy példát, így magunk között, ami pár napja jutott tudomásomra. A szentpétervári követségünkre egy olyan örmény titkárt akartam küldeni, aki muszlimmá lett. El tudja hinni, hogy ezt az embert az oroszok nem fogadták el, így új embert kell kineveznem? Hasonló

¹² A hivatalos oszmán statisztikai adatok szerint a hat keleti tartomány összlakossága kb. 2,6 millió fő lehetett, amiből 1,01 millió volt örmény. Ld. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. New York–London, 1983, 48–49.

¹³ Hagop Kazazian pasa 1879-től a szultán magánkincstárának vezetője, majd ugyanebben a pozícióban miniszter. 1887-ben pénzügyminiszterré nevezték ki. A csekély létszámú Örmény Katolikus *millet* (vallási közösség) tagjaként Szent György Rend kitüntetést kapott a pápától. Az Örmény Nemzetgyűlés tagja volt, ami először 1863-ban ült össze, miután a Magas Porta elfogadta az örmények ún. alkotmányát (eredeti nevén *Nizamname-i Millet-i Ermeniyen*).

¹⁴ A szintén örmény származású Artin Dadian pasa volt az Oszmán Birodalom külügyeinek egyik vezetője 1876–1901 között, az Örmény Nemzetgyűlés vezetői posztját is betöltötte, és az örmény „alkotmány” megírásában is segédkezett.

¹⁵ Hovhannes Sarkis Vahanian eredetileg kémikusnak tanult, de élete nagy részében helyettes igazságügy miniszteri és helyettes oktatásügy miniszteri posztot töltött be.

történt Rómában, amikor Vahan efendi helyett egy muszlim nagykövetet kellett küldenem. Ne higgye, hogy nem tudok az örmények szenvedéseiről, amelyeket a vad és rendetlen kurdoktól kénytelenek elszenvedni, és parancsnokaim hanyagságáról. De kedves Resid efendi (az én nevem), mit tehetnék? A pasáknak megvannak a saját érdekeik, hazafiság és udvariasság terén vannak lemaradásaik. Egyedül nem tudom egyik pillanatról a másikra orvosolni a bajokat, ez időt és türelmet igénylő munka, de ha a barátaim, különösen az angolok, akiket ön most képvisel, még inkább megnehezítik a dolgomat, ahelyett, hogy segítenének, a feladat megoldhatatlan lesz, amitől mindenki szenvedni fog. Mindenesetre legyen olyan kedves, és mondja el angol barátainak, különösen Lord Salisburynek, akit nagyra becsülök, hogy készen állok az örményországi bajok orvoslására, de előbb fogom megengedni, hogy leválasszák a fejemet a testemről (és itt nagyon felbőszült), mint hogy hozzájáruljak egy önálló Örményország létrejöttéhez, ami nemcsak égbekiáltó igazságtalanság lenne, de egyben a hatalmam végét és Törökország megsemmisülését is jelentené.”¹⁶

Nem sokkal ezután Vámbéry Londonban járt, találkozott angol összekötőjével, majd azonnal Isztambulba utazott, hogy ismét négy szemközt tárgyaljon a szultánnal. Ez alkalommal – a fentebb említett témákon kívül –, már konkrét ügy is szóba került az örmények kapcsán, még hozzá az ún. Musza bej-incidens.¹⁷ A szultán így magyarázta az eseményeket: „Ha a perai (Isztambul európaiak által lakott része) felfordulásra gondol – ahol ugye különféle pletykákkal próbálják befolyásolni a nemzetközi sajtót –, könnyen megértheti az európai felzúdulást. De hogyha török szempontból nézi az ügyet, ami egy ellentmondásos örmény szemtanú vallomására épül, akinek keresztény fanatizmusa legalább olyan erős, mint a kurdok muszlim fanatizmusa, akkor máris megértheti a lényegét ennek a szerencsétlen ügynek. Ami a bírókat illeti, néhányuknak biztos meg kellett küzdenie a lelkiismeretével, de ha szigorúan a törvényeket vesszük alapul, akkor nem mondhatták ki bűnösnek.”¹⁸ Mindezeket túl pár hónappal később a szultán azt is Vámbéry tudomására hozta, hogy tisztában van vele, hogy az oroszok a felszín alatt támogatják az örmények nemzeti mozgalmát, és jól tudja, hogy az isztambuli örménység is nyakig benne van az ilyen jellegű szervezke-

¹⁶ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1890. június 12.

¹⁷ Ebben egy Mus város közelében lakó török férfit, Musza bejt azzal vádolták, hogy elrabolt, megerőszakolt, majd áttérésre kényszerített egy bizonyos Gülizar nevű örmény nőt. A vád szerint a nőnek egyik szemét ki is verte, ugyanis az nem volt hajlandó feleségül menni a testvéréhez. A hölgy, miután megszökött fogvatartójától, családjával együtt Isztambulba ment, ahol jogorvoslatért folyamodott a nagyvezírhez, majd magához a szultánhoz is. Végül nyugati konzulátusi alkalmazottak bevonásával sor került Musza bej, továbbá 40 tanú ki- és meghallgatására, azonban az eljárás végén nem találtak elegendő bizonyítékot a vád megalapozásához, ezért a török férfit szabadon engedték. Részletesebben ld. Esat Uras, *Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul, 1988, 715–716.

¹⁸ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1890. június 12.

désekben. Végezetül sokat sejtetően megjegyezte: „Kígyókat melengetek a keblemen, akik az én véretem szívják”.¹⁹

Ezt követően Vámbéry közel három évig nem szívesen látott vendég volt a török fővárosban, hiszen a szigorú semlegesség politikáját hirdető II. Abdülhamid szultán nem akarta fogadni az oroszellenességéről híres és az angolok pártját fogó magyar tudóst. 1893-ban azonban levelet kapott Vámbéry, melyben a szultán igyekezett cáfolni azokat a nyugaton terjedő pletykákat, miszerint egy titkos török–orosz megállapodást írt volna alá. Ezen felül azt is határozottan visszautasította, hogy örmény családok menekülne át Oroszországba a török elnyomás elől. „Ami az örményeket sújtó elnyomást illeti, ezek teljes mértékben alaptalan rágalmak, amelyekről egy tisztességes és becsületes ember azonnal tudja, hogy csupán rossz szándékú híresztelések. Az a kormány, amelyik emberemlékezet óta minden alattvalójával jól bánik és amelyik védelmet nyújtott és befogadta a hazájukból elűzött keresztény hercegeket és üldözött zsidókat; ez a kormány nehezen vádolható zsarnoksággal és elnyomással, annak ellenére, hogy néhány örmény család valamely okból kifolyólag egy szomszédos országba emigrált. Mégis hogy történhet, hogy Törökország rosszakarói nem veszik észre azt a temérdek nincstelen muszlim menekültet, akiket pusztá kegyetlenségből kergetnek el lakóhelyeikről és akik Törökországban találnak menedékre?”²⁰

1894 nagy változást hozott az addig csak jórészt diplomáciai szinten megjelenő örménykérdésben.²¹ Bízva a nyugati országok, de elsősorban Oroszország

¹⁹ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1890. október 22. Ez már az ún. Kumkapu-tüntetés után íródott, amikor az isztambuli örmények lövöldözése fajult tüntetésen követelték a reformok bevezetését, foglyul ejtve az isztambuli örmény pátriárkát is. A tüntetést követően a fő felbujtókat halálra ítélték, de a nyugati konzulátusok beavatkozása miatt legtöbbjük amnesztiában részesült. A tüntetés részletes beszámolóját ld. *British Documents on Ottoman Armenians. I. (1856–1890)*. Ed. by Bilal N. Şimşir. Ankara, 1989, 708–710, Doc. No. 369/1.

²⁰ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Philip Currie-nek, 1893. szeptember 18. Az érvelés érdekessége, hogy a mai török politika és sajtó is hasonló érvrendszerrel vág vissza a kisebbségekkel kapcsolatos nyugati kritikákra. Jelenleg leginkább a szír menekültekkel kapcsolatban bukkan fel ez az okfejtés. Többek között ld. <http://www.bugun.com.tr/pages/marticle.aspx?id=1232209>. De az örménykérdés török megközelítésénél is kikerülhetetlen ez a védekezés, ami tetten érhető Yusuf Halaçoğlu és Bilal N. Şimşir könyveiben, akik az 1980-as, 1990-es évek meghatározó török történész-ideológusai voltak. Erre vonatkozóan ld. Fodor Gábor, Az első világháború alatti török–örmény kapcsolatok a török történetírásban 1920–2010. *Keletkutatás* 2011 ősz, 119–128. Az ugyanakkor tény, hogy sok örmény menekült át az orosz–török határ orosz oldalára, hiszen több szabadságot reméltek az ortodox-keresztény orosz vezetéstől. Sorsuk azonban legtöbbször új lakóhelyükön sem lett jobb.

²¹ A tényleges összecsapások a helyi örmények és a kurdok, továbbá a török hatóságok között 1890-ben kezdődtek. Ekkor került sor Isztambulban a korábban már említett Kumkapu-tüntetésre, majd látva az örmények szervezkedését, ezt követően állította fel kozák mintára II. Abdülhamid a Hamidije-csapatokat. Ezekben jórészt keleten élő kurdokat fegyvereztek fel és fogadtak állami szolgálatba, cserébe elvárták, hogy irreguláris csapatokba tagozódva „rendfenntartóként” ügyeljék a keleti provinciák nyugalmát. Ettől fogva állandósultak a kisebb-nagyobb összecsapások az örmény forradalmi szervezetek és a kurdok között.

segítségében és beavatkozásában a kelet-törökországi örmények Szaszonban megtagadták az adófizetést, és fegyveres felkelésre buzdítottak. Néhány hétig ugyan tartották magukat, ám végül szabad elvonulást remélve, letették a fegyvert. Azonban a kivezényelt török katonaság – kurd szabadcsapatokkal kiegészülve – lemészárolta a felkelőket, majd a városba betörve a lakosság jó részével is végzett. Természetesen a nyugati közvélemény azonnali beavatkozást sürgetett, amely diplomáciai tárgyalások formájában valósult meg. Vámbéry egyik levelében már februárban figyelmeztetett, hogy nagy baj közeleg: „Sajnálom, hogy ezt mondom, de attól tartok, az örmények szervezkedése sokkal súlyosabb annál, mint amit általánosságban gondolnak, jóllehet nemzeti céljaik megvalósítása számomra teljesen reménytelennek látszik... A kurd lovascsapatok száma napról napra nő, majdnem minden fegyverre fogható férfit besoroztak, kiváltságokat ígérnek azoknak, akik csatlakoznak a szultáni csapatokhoz, és tekintetbe véve a hegyi emberek zabolázhatatlan karakterét, a fanatizmusukat és az örmények iránt érzett gyűlöletüket, attól tartok, hogy az első apróbb problémának is szörnyű következményei lesznek az Oszmán Birodalom ezen részén.”²²

Bár a feszültség valóban napról napra nőtt a keleti régiókban, a szultán igyekezett magabiztos maradni, így Vámbéry 1894. áprilisi látogatása során II. Abdülhamid a következőket mondta: „Tudja, nem nagyon tartok a problémáktól, amelyeket a felizgatott örmények okozhatnak Kis-Ázsiában, miután ők mindig is nyugodt és békés emberek voltak, de ha ne adj’ isten mégis kitörne valami zendülés, a muszlimok olyan többségben vannak, hogy egy fülön csípés elég lesz a lenyugtatásukhoz. Mi itt mindannyian csak kacagunk azon, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak az európaiak az örmény nehézségeknek. De a legnyugtalanítóbb számomra az, hogy a legjobb barátom és jóakaróm hazája a melegágya az örmény szervezkedéseknek és kábításnak. Tavaly a katonáim két örmény forradalmárt kaptak el *inflagranti*, akik teljesen rászolgáltak a legsúlyosabb ítéletre, de az angol követség beavatkozása nyomán ítéletük száműzésre változott. Most meg azt hallom, hogy ez a két ember az Egyesült Királyságot járja és háborúért könyörög ellenem, továbbá a népemet és a hittársaimat vádolja sohasem hallott kegyetlenkedéssel.”²³ Néhány héttel később Vámbéry az angol külügyminiszternek, Lord Kimberleynek írt hosszú levelében is részletesen kifejtette az örményekkel kapcsolatos álláspontját. Szerinte nem kellene támogatnia az angol politikusoknak az örmények mozgalmát, hiszen ez elidegeníti a szultánt, aki így az oroszok karjaiba sodródhat, ráadásul egy keleti, autonóm örmény provincia létrehozása is csak az orosz expanziónak törekvése-

²² FO 800/32. Vámbéry levele Lord Roseberynek, 1894. február 10. Lord Rosebery 1894 márciusa és 1895 májusa között Nagy-Britannia miniszterelnöke volt.

²³ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1894. május 7. Angliában valóban sok helyi és odamenekült örmény izgatott az oszmánok ellen, és ebben szövetségesre találtak a sajtó munkatársaiban is, akik rendszeresen adtak tájékoztatást az örménykérdés aktuális eseményeiről, sokszor felnagyítva a keresztény áldozatok valós számát.

ket segítené elő. Majd megjegyezte: „Minthogy ezeket a békés és iparosodott keleti keresztényeket korábban nem bántották muszlim vezetőik, biztató a jövő számukra, és az idő előrehaladtával jobb esélyeik lesznek, mintha erőszakosan akarnánk beavatkozni. A görögök, románok, szerbek és bolgárok helyzete, akik egy tömbben éltek, nem szolgálhat mintául az elszórva élő örményeknek.”²⁴ Sőt, a Sir Thomas H. Sandersonnak, a külügyminiszter állandó államtitkárának küldött későbbi levelében megismételte (később megalapozottnak bizonyult) félelmeit, és egyértelművé tette: „Sem Angliának, sem az emberiségnek nem származik semmi jó abból, ha tovább erőltetik ezt a szerencsétlen kérdést, ami teljesen különbözik a korábbi görög, román, szerb és bolgár–török viszonytól. Európa minél jobban támogatja az örményeket, annál nagyobb fenyegetettséggel kell szembenéznük a kurdok és az oszmán hatóságok részéről... Minden örményeknek szóló bátorítás egyenértékű egy mészárlásra és gyilkosságra szóló felhívással.”²⁵

Eközben azonban egyre inkább elhatalmasodott az erőszak az Oszmán Birodalom örmények lakta részein, de a szaszeni mészárlás továbbra is napirenden maradt. Sőt, a nyugati konzulátusok nyomására a szultán végül 1894. november 21-én bejelentette, hogy vizsgálóbizottságot állít fel az „örmény banditák kegyetlen akciójának” kivizsgálására, és visszautasította, hogy mészárlás történt volna.²⁶ Az erzurumi angol, orosz és francia konzul helyettesek jelenlétében lefolytatott vizsgálatot 1895 januárjában kezdték meg, ezzel egy időben pedig a nyugati médiumok beszámolóitól felháborodott közvélemény nyomására ismét előtérbe kerültek az 1878-as berlini béke óta követelt reformok. Bár az oroszok a japánok elleni háború miatt, a franciák pedig érdekeltség hiányában viselkedtek visszahúzódoan, a Rosebery vezette angolok ismét aktivizálták magukat, és elérték, hogy egy háromhatalmi reformtervezetet nyújtsanak be a szultánnak. A 12 pontból álló memorandumban többek között javaslatot tettek a keresztények egyenjogúsítására, a nomád kurdok letelepítésére, keresztény kormányzó-helyettesek kinevezésére, vagy éppen a rendfenntartó erők keresztényekkel történő feltöltésére.²⁷ Az 1895. május 11-én nyilvánosságra hozott tervezetben azonban orosz nyomásra²⁸ nem kapott helyet az angolok egyik legfontosabb javaslata, miszerint a hat keleti tartományt egybeolvasztották volna, s

²⁴ FO 800/32. Vámbéry levele Lord Kimberleynek, 1894. június 4.

²⁵ FO 800/32. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1894. november 15. A levél utáni széljegyzetből kiderül, hogy Vámbéry véleménye megegyezett Currie-ével, valamint, hogy Lord Kimberleyt a szultán terrorja Tiberiusra emlékeztette.

²⁶ *The Armenian Massacres 1894–1896. British Media Testimony.* Ed. by Arman J. Kirakossian. Michigan, 2008, 36.

²⁷ *The Armenian Massacres*, 38–39.

²⁸ Az oroszok félték attól, hogy egy kvázi autonóm örmény tartomány később összeolvadhat az oroszországi örmény részekkel, kialakítva ezzel egy független Örményországot. Ebből is kitűnik, hogy az oroszok csupán felhasználni akarták az örmények szabadság iránti vágyát, nem pedig kielégíteni azokat.

élére egy nagyhatalmi megerősítéssel bíró keresztény kormányzót akartak kinevezni. Ugyanakkor az Oszmán Birodalom örmény lakosai közt nagy népszerűségnek örvendett a javaslat, és egyesek már autonóm örmény tartományokat vizionáltak, a kijózanodás azonban nem sokat váratott magára. A szultán 1895. június 3-án kelt válaszában minden javaslatot lesöpört az asztalról, kockáztatva ezzel egy angol katonai intervenció lehetőségét. Bár az angol mediterrán flottát Bejrút közelébe rendelték, hogy nyomás alá helyezték a szultánt, beavatkozásra végül nem került sor. Ehhez hozzájárult, hogy a belpolitikai zavarok miatt lemondásra kényszerült Rosebery helyét Lord Salisbury foglalta el, aki megpróbálta mindkét fél igényeit kielégíteni. A parlament nyitóülésén például „rosszindulatú tumor” nevezte az Oszmán Birodalmat, és látszólag teljes mértékben támogatta az örmény törekvéseket, ugyanakkor a Portához fűződő angol viszony javításán is fáradozott, hogy elkerülje az esetleges török–orosz közeledést, valamint az egyiptomi angol pozíciók gyengülését. Ezért nem történtek konkrét lépések az örményekkel kapcsolatos reformok bevezetése ügyében. Ezekkel kapcsolatban Vámbéry az ausztriai Mürzzuschlagból írt levelében figyelmeztette az angol külügyet, hogy bevezetésük teljes képtelenség, valamint, hogy az örmények helyzetének javításával megbízott Sakir pasa tökéletesen alkalmatlan a feladat betöltésére. Majd véleményét összegezve ezt írta: „Sajnálom, hogy ezt mondom, de az egész reformtervezet, amelyet a háromhatalmi bizottság javasolt, teljesen hibás elképzelésre épül, és tisztán mutatja, hogy a bizottság tagjai, valamint a tisztelt perai nagykövetségek nincsenek tisztában a helyzettel, és nem értik a problémákat.”²⁹

Vámbérynek abban a tekintetben igaza volt, hogy a diplomáciai lépések és bizottsági döntések már nem tudták lecsillapítani a kedélyeket, így 1895. szeptember 30-án újabb nagyszabású örmény tüntetésre került sor Isztambulban. Az ún. Báb-i Áli (Magas Porta)-tüntetésen a patriárkátus templomából meginduló 2000–3000 fős tömeg a Portához szeretett volna eljutni, ám ahogy az várható volt, a menetet feltartóztatta a rendőrség. Isztambul rendőrkapitánya szerint „Éljen Örményország felkiáltással a Nuri Oszmani negyed és a Tavuk bazari (a Fedett Bazár dél-keleti kijáratának a környéke) felé nyomultak, amikor a feloszlátásukra kivezényelt rendőrökre lőttek. A tüzet természetesen viszonyoztuk.”³⁰ A tüntetést követő napokban etnikai összecsapások színterévé vált Isztambul és a nagyobb városok, így októberben II. Abdülhamid kénytelen volt aláírni a háromhatalmi reformtervezetet.³¹ Vámbéry erre reflektálva rögtön leve-

²⁹ FO 800/33. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1895. július 1.

³⁰ *Documents diplomatiques Ottomanes. Affaires arméniennes*. III. Ed. par Bilal N. Şimşir. Ankara, 1999, 36, Doc. No. 17/1.

³¹ Ez tartalmazta egy reformokra ügyelő Kormányzati Ellenőrzőbizottság felállítását, amelynek vezetője mellé egy keresztény közreműködő kinevezését irányozta elő. Lehetővé tette a keresztények felvételét a vidéki közigazgatás felső vezetésébe, jogot adott a nagykövetségek keleti tolmácsainak (*dragoman*), hogy az ellenőrzőbizottsághoz kérvényeket nyújthassanak be, biztosí-

let intézett Sir Thomas H. Sandersonhoz, amelyben kifejtette, hogy rendkívül ártalmasnak tartja az angol sajtótermékek és egyes politikusok által kifejtett örménypárti propagandatevékenységet, utalva többek között Gladstone beszédére, amelyben tízezer Szaszonban lemészárolt örményről tett említést, holott a város összlakossága 3-4000 között lehetett (a helyi muszlimokkal együtt). A bevezetni kívánt reformok egy részét hasznosnak ítélte, de például a keresztény kormányzó-helyettesek esetleges kinevezése kapcsán megjegyezte: „Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy őket a görögök vagy a szír keresztények közül fogják kiválasztani, akik amellet, hogy nem szimpatizálnak az örményekkel, sem bátorságuk, sem óhajuk nem lesz szembeszállni a kormányzókkal vagy éppen a Porta akaratával olyan ügyekben, amelyek a saját meggyőződésükkel is ellentétesek.”³² Ezek mellett pedig ő a reformok legfőbb akadályaként a szultán egyeduralmát, a Magas Portán dolgozók hozzá nem értését, és úgy általában a Korán tanításával szembemenő elveit emelte ki. Bár azt elismerte, hogy a szultán ellenzékéhez tartozók közül sokan úgy tekintenek az örménykérdésre, mint amellyel sarokba lehet szorítani a szultánt, és el lehet érni az alkotmány újbóli bevezetését, de ennek kapcsán is óva intett az ellenzéki mozgalmak túldimenzionálásától. Végezetül pedig megjegyezte: „Senki sem olyan naiv manapság, hogy elhiggye, hogy a beavatkozásnak humanitárius okai vannak, hiszen egyértelmű, hogy a cél egy ütközőállam kialakítása a Kaukázus és Kis-Ázsia között, ami azonban illuzórikus és értelmetlen. Egy ilyen terv megvalósításához Örményországban – ami egy földrajzi fogalom, etnikum nélkül –, elsősorban elegendő számú örményre lenne szükség.”³³

Az 1890–1896 közötti örmény megmozdulások utolsó nagy akciójára 1896. augusztus 26-án, az Oszmán Bank elleni támadással került sor, ám előtte még Vámbéry levelet küldött Sandersonnak. A levélben csupán egy összefoglalót készített a török belpolitikai helyzetről,³⁴ és röviden kitért Anglia megítélésére a török közemberek és politikusok között. Véleménye szerint az örménykérdés angol felkarolása inkább csak a szultán legközvetlenebb környezetében okozott angolelles érzéseket, az átlagemberek között ez nem érzékelhető. Ugyanakkor az ifjútörök menekültek angol támogatása és a szultánellenes politikai lapok terjesztése miatt a reformpárti török értelmiség körében továbbra is népszerű maradt London politikája, és az örmény reformokat egyfajta reformhullám elő-

totta, hogy a keresztények számarányuknak megfelelően vehessenek részt a tartományi közigazgatás munkájában, a muzulmán kormányzók mellé keresztény segítőket helyezett, sürgette a vidéki katonai és rendőrségi erők megrendezését, valamint a Hamidiye-csapatok besorozását a reguláris egységekbe stb.; részletebben ld. *Armenian Massacres*, 43.

³² FO 800/33. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1895. november 1.

³³ Uo.

³⁴ Vámbéry általában ilyen esszéket küldött, ha éppen nem tudott semmi újdonsággal szolgálni, ezzel is érzékeltetve hozzáértését és nélkülözhetetlenségét. Ám ezen levelek sokszor kimerültek a korábban már ismert tények összefoglalásában.

futárának tartották.³⁵ A helyzet azonban némileg megváltozott a fent említett támadás után, melynek során örmény radikálisok elfoglalták az 1882-ben fizetésképtelenné vált Oszmán Birodalom pénzügyeibe nagy beleszólással rendelkező, külföldi nagyhatalmak által fenntartott bankot. A terv abból állt, hogy az épület bevétele után túszul ejtik az ott dolgozó török és európai alkalmazottakat, majd a bank felrobbantásával fenyegetőzve elérik, hogy a szultán végre bevezesse a régóta várt reformokat. A támadók követelései megegyeztek az előző évtizedekben megismertekkel, azaz vallásszabadságot, adócsökkentést, általános amnesztiát, külföldi főkormányzó kinevezését, vizsgálóbizottság felállítását stb. kérték a szultántól és a nagyhatalmaktól. A tárgyalásokba bekapcsolódott a bank általános igazgatója, Sir Edgar Vincent és az orosz konzulátus keleti tolmácsa, Makszimov is, így hosszas alkudozás végén elérték, hogy a támadók szabad elvonulás fejében letegyék a fegyvert. A bank épületéből az igazgató jachtjára, majd onnan a Gironde nevű francia hajón Marseilles-be menekülő támadók ugyan a felelősségre vonástól megmenekültek, de szembe kellett nézniük akciójuk következményeivel. Az országszerte terjedő hírek hatására ismét széles körű összecsapásokra és vérengzésekre került sor, amelyek során több tízezer örmény és ismeretlen számú török és kurd vesztette életét. Bár a később előkerült bizonyítékok alapján bizonyosnak mondható, hogy mind az isztambuli örmények, mind a török hatóságok előre tudtak a bank elleni támadásról, annak megakadályozására semmit sem tettek.³⁶ A szörnyű események következtében Vámbéry

³⁵ FO 800/33. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1896. május 4.

³⁶ Ezt erősíti Keszei József, egy Isztambulban dolgozó magyar „szekerész” (bognár) beszámolója is, aki így mesélte családjának azokat a napokat: „A török hatóságok tudomást szereztek a szervezkedésről, de nem fogták el a vezetőket. Hagyták megérni a dolgot. Mint az ugrásra kész tigris, várták az adandó alkalmat, mikor haraphatják át áldozatuk torkát. A bosszú szörnyű napja elérkezett. Az örmény felkelők a konstantinápolyi Nemzeti Bank épületében időzített pokolgépet (bombát) helyeztek el. A felkelők számára ez volt a megbeszélt jel: amelyik percben a bomba robban, akkor veszi kezdetét az örmény felkelés, illetőleg a tömegeknek a forradalom szolgálatába való beszerzése. A bomba az időzítés szerinti időben pontosan robbant. A török rendőrség fegyelmezettségének és éberségének köszönhető, hogy emberéletben nem okozott kárt. A szörnyű bosszútól fűtött vérszomjas törökök valóságos irtóhadjáratot kezdtek az örmények ellen. A büntető expedíció tagjainak lőfegyvert és szuronyt nem volt szabad használniuk. Ezért husángok és fadorongok végére kifűrt vasdarabot erősítettek és ezekkel verték agyon áldozataikat. Minden egyes csapattal lőfogató szekér is ment. Házzal házzal jártak. Tudták melyik házban laknak örmények. Oda bementek. A férfiakat agyonverték és a vérző, vonagló embereket feldobták a parasztszekérre. Amikor a szekér megtelt az örmények hullájával, kivitték őket a temetőbe. Ezekben a napokban Konstantinápolyban megdermedt az élet. Senki sem mert az utcára kimenni.” Székesfehérvár, 1963. július 6. (a levelet íjf. Keszei József jegyezte le édesapja elmondása alapján) Ezúton köszönöm Gayer Veronikának, hogy a családi hagyatékából a levelet megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta. – A forrás örményellenes pogromra tett utalásait megerősíti Germanus Gyula beszámolója is, aki ezt írja: „A csónakosok festői ruháikban nem az állam alkalmazottai, hanem önálló, szabad vállalkozók. Keresetük mind a sajátjuk. Többnyire kurdok, marcona férfiak, akik nem ijednek meg saját árnyékuktól, de még a másétól sem. Az örmény mészárlást a kilencvenes években Abdul Hamid a kurd csónakosokra bízta, és ezek fajuk harcias kegyetlenségéhez híven

ismét tollat ragadott, és a korábban általa nagyra tartott II. Abdülhamidot a szükséges reformok végrehajtására alkalmatlannak nevezte, aki csakis az erő politikájából ért. Véleménye szerint a halogatás egyetlen magyarázata, hogy a szultán fél, hogy egyenlő feltételek esetén a görögök és az örmények rövid idő alatt átveszik a vezető szerepet a muszlim elittől. Majd pedig idéz egy oszmán vezető, aki röviden és tömören megmondta, hogy miért került sor az örményellenes pogromokra. „Szerbia, Görögország és Románia elvételével Európa levágta a kezünket és a lábunkat, de az oszmán nép nyugodt maradt. De az örménykérdés támogatásával kibelegtek minket, széttépíték a belsőnket, és ezt már nem viseljük el, meg kell és meg fogjuk magunkat védeni.”³⁷

Bár 1897 után az örménykérdés a krétai harcok kitörésével némileg háttérbe szorult, amit az is jelez, hogy Vámbéry leveleiben is egyre inkább áttérrelődik a téma az ifjútörök mozgalom angol támogatására, vagy éppen a Monarchia, Anglia, Németország és az Oszmán Birodalom kapcsolatrendszerére, azért jelentéseiből még néhány érdekességet érdemes kiemelni. Vámbéry 1897 májusában írt levelében említést tesz Kázim bejjel, a törökök bukaresti küldöttével történt beszélgetéséről, aki meglepő módon az egykori angol nagykövetet, Vámbéry korábbi összekötőjét, Currie-t vádolja azzal, hogy nagy szerepe volt az örménykérdés elmérgesedésében. „Nem kétséges, hogy ha másik nagykövet lett volna Sir Philip Currie helyén, akkor az örménykérdés nem nőtt volna ilyen naggyá, és az oroszbarátság sem betonozódott volna ennyire be.” Ugyan maga Vámbéry nem ért egyet ezzel az állásponttal, de ahogy korábban említettem, az angolok örménypolitikáját ő is élesen bírálta. Ugyanúgy igaz ez II. Abdülhamidra is, akit az 1890-es évek elején még egy tehetséges, okos és ravasz uralkodóként jellemez, míg 1898-as „Törökország ma és negyven évvel ezelőtt” című pamfletjében már abszolutisztikus és reformellenes szultánnak írja le, akit egy személyes felelősség terhel a birodalom katasztrofális állapotáért.³⁸ Sőt, utolsó konstantinápolyi vizitálásáról szóló levelében a szultánról szólva már egyenesen egy paranoiás őrült képét festi az olvasók elé, ami egyrészt utalt az uralkodó egyre rosszabb mentális állapotára, másrészt összefügg a szultán új, németbarát és pán-islamista politikájával, aminek negatív hatásait nem győzi kiemelni.

teljesítették a titkos parancsot. A háztetőkre menekült örményeket onnan hajigálták le, a lakásokban elrejtőzött családokat bunkóval verték agyon. Ha csónakosomat megkérdezem, miért kapta a mellén díszelgő érmet, szenvtelenül válaszolta: *ermení kesztim* (örményt öltem).” Germanus Gyula, *A félhold fakó fényében*. Budapest, 1963, 40.

³⁷ FO 800/33. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1896. október 10.

³⁸ Ez egyébként az egyik utolsó olyan levél, amelyben szó esik az örményüldözésről. Amikor II. Abdülhamid az angol–török viszonyról beszél, ezt mondja Vámbérynek: „Az örmény problémákra tekintve egyértelmű, hogy Anglia a legfőbb és egyedüli felelőse a vérontásnak, ami ezt a vészhelyzetet követte, és amikor le kellett vernem ezt a becsapott szerencsétlenek által indított felkelést, gyilkosnak bélyegeztek és gyaláztak az egész világ előtt.” FO 800/33. Vámbéry levele Sir Thomas H. Sandersonnak, 1898. április 28.

II. Vilmos 1898-as konstantinápolyi látogatása és a Hidzsász, illetve a Berlin–Bagdad vasútvonal német anyagi támogatása valóban egyre inkább németpártivá tette a szultánt, sőt, a hadsereg fejlesztésében már évtizedek óta részt vettek porosz, majd német tisztek. Az erőterek ilyen mérvű elmozdulása lassan Vámbéry helyzetét is megingatta. A markánsan oroszellenes magyar tudós lassan két tűz közé került, hiszen az angolok oroszpárti és németellenes politikája, valamint a Monarchia német- és törökpárti, de angolelleses politikája miatt feladata ellehetetlenült.³⁹ Utoljára 1901-ben járt a szultánnál, és ezt követően csak 1907-ben kapott újabb meghívást a török fővárosba, de kissé halogatott elutazása előtt győzött a forradalom, s II. Abdülhamid fojtogató diktatúrájának vége szakadt. Az idősödő Vámbéry ezt követően már csak néhány levelet küldött az angoloknak, s ezek révén sikerült elérnie, hogy korábbi szolgálataiért cserébe évi fix nyugdíjat kapjon. Már sem az 1905-ös szultánellenes Jildiz-merényletről,⁴⁰ sem az 1909-es adanai eseményekről⁴¹ nem tudósított, így az örménykérdés szempontjából fontos írásai 1901 után véget értek. Vámbéry a két évtizedes közvetítői szolgálatai alatt összesen 102 levelet küldött az angoloknak, melyekben a török témák mellett tudósított Afganisztánról, Perzsiáról, Közép-Ázsiáról és Indiáról is. Ennek is köszönhető, hogy a század végi oszmán politika egy rendkívül érdekes és különleges pillanatába enged betekintést a Vámbéry-levelekből álló forráscsoport, amelyet nem hagyhatnak figyelmen kívül a kort tanulmányozó kutatók. Az örménykérdést és az első világháborús örmény borzalmakat feltárni igyekvőknek pedig szinte kötelező olvasmány, hiszen a kitelepítésekhez és emberiség ellenes bűntettekhez vezető út csak így érthető meg teljes valójában.

³⁹ A politikai erőterek mozgására ld. Fischer Ferenc, *A német–angol geopolitikai metszéspont: Bréma–Berlin–Bizánc–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi*. (Janus Pannonius Tudományegyetem kutatási füzetek, 6.) Pécs, 1999.

⁴⁰ 1905. július 21-én került sor a szultán elleni bombamerényletre, melynek során egy szerb rejtett pokolgéppel akarták megölni II. Abdülhamidot. A sikertelen akcióban jó néhány kipróbált örmény forradalmár vett részt, ami még inkább az örmények ellen fordította a török átlagembereket.

⁴¹ A forradalom utáni első évben egyfajta „ellenforradalom” bontakozott ki, amelyben a szultán vallásos hívei akarták visszaszerezni a hatalmat. A felfordulás közepette Adanában örményellenes pogrommá változott a két török politikai erő küzdelme. Több mint 15.000 örmény és kb. 2000 muszlim halt meg az itteni vérengzés során.

The Armenian question in the light of Vámbéry's secret correspondence (1889–1908)

Gábor FODOR

The well-known Hungarian traveller and scholar, Arminius Vámbéry's secret English reports on Abdulhamid II contain his impressions on the mentality of the Sultan, for all those who wish to understand the evolution of the Armenian question which had evolved into being one of the biggest threats to the very existence of the Ottoman Empire before the WWI. The reports, sent to the British Foreign Office between 1889–1911, were written by Vámbéry himself after a series of private audiences with the Sultan. The dispatches provide the reader with a unique opportunity to see the motives of the Sublime Porte as far as the measures taken against the Ottoman Armenians in 1894–1896 are concerned. Vámbéry summarised his views very insightfully in one of his letters: 'The more the Armenians are supported by Europe, the greater becomes the danger.' His premonitions became a sorrowful reality for hundreds of thousands of Armenians in 1915.

Katkó Gáspár

A budzsaki tatárok a lengyel–oszmán határvidéken¹

A budzsaki tatárokkal számtalanszor találkozhatunk 16–18. századi angol, német, francia, krími tatár, lengyel, olasz, orosz, oszmán–török és román nyelvű forrásokban, valamint egykorú útleírásokban. Egyik leghíresebb vezértük, a Mangit nembeli Kantemir mirza a 17. század húszas-harmincas éveiben a Prut–Dnyeszter és az ahhoz szorosan kapcsolódó Dnyeszter–Dnyeper menti régió egyik vitathatatlan irányítója volt. Egy-két kósza levéltől eltekintve saját írásbeliséggel nem rendelkeztek, a velük kapcsolatos feljegyzéseket mind kívül-állók írták. Ebből eredően nagyon kevés modern feldolgozás született róluk. Gyökereik szorosan kötődnek az Al-Duna vidékétől több száz kilométer távolságra, a Volga folyó mentén a 14. század végén létrejött Nogaj Hordához, hiszen a Prut, a Dnyeszter és az Al-Duna között megtelepedett nomádok többsége a Krími Kánság érintésével erről a vidékről költözött be. A Nogaj Horda történetét V. V. Trepavlov írta meg, akinek közel nyolcszáz oldalas munkája mind a mai napig a téma legalaposabb feldolgozása.² Trepavlov elsősorban orosz levéltárak anyagaira épített, és ezt egészítette ki török és tatár krónikák adataival. A budzsaki tatárokkal csak érintőlegesen foglalkozott, történetüket elsősorban a Nogaj Horda legjelentősebb nemzetségének, a Mangitok krími kapcsolatainak keresztül mutatta be. A Portához és a Krími Kánsághoz fűződő viszonyuk értékelésekor nagyban támaszkodott a híres török utazó, Evlia Cselebi fő művének, az *Utazások könyvének* megfigyeléseire. Trepavlov a budzsaki tatárokról szóló részben Evlia és a rendelkezésre álló adatok alapján úgy ítélte meg, hogy azok kettős, krími tatár–oszmán irányítás alatt éltek: Budzsakban állandóan jelen volt a kán személyes képviselője, a jali aga, aki beszédte tőlük a kánnak járó tizedet.³ Lényegében Evlia nézőpontja köszön vissza Halil İnalcık egy korábbi, a *The Encyclopaedia of Islam* első kötetében megjelent szócikkében is.⁴ Ezzel azonban az a probléma, hogy Evlia Cselebi információi elsősorban a 17. század közepére érvényesek, a fenti szerzők pedig a korábbi időszakokra is visszavetítették azokat, de egyikük sem részletezte, hogy voltaképpen miben nyilvánult

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Ivanics Máriának és Kármán Gábornak a cikk megírásához nyújtott segítségéért.

² Vadim Vinceroics Trepavlov, *Isztorija Nogajskoj Ordi*. Moszkva, 2002.

³ *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*. Beşinci kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin, İstanbul, 2001, 64; Trepavlov, *i. m.*, 451.

⁴ Halil İnalcık, Budjak. In: *The Encyclopaedia of Islam*. I. Leiden, 1960, 1286.

meg ez a kettős, oszmán–krími tatár irányítás. Tény azonban, hogy Trepavlov csak futólag tanulmányozta őket, İnalcık pedig nyilván területi korlátok miatt csak a legszükségesebb információk közlésére szorítkozhatott.

Jóval árnyaltabb képet fest erről a témáról Alper Başer 2010-ben született, kiadatlan disszertációja.⁵ Evlia Cselebi nyomdokain haladva ő is azon a véleményen van, hogy a budzsaki tatárok kettős oszmán–krími irányítás alatt éltek, de az általa felvonultatott oszmán–török nyelvű levéltári források számos ponton tovább finomítják ezt a képet. Başer nem vetíti vissza Evlia adatait a korábbi időszakra, s forrásait követve arra a megállapításra jut, hogy a jali aga tiszte csak 1650 körül jelenik meg.⁶ Mindezek mellett számtalan új információval szolgál had-, gazdaság- és társadalomtörténetükről. A munka részletgazdagsága ellenére sem mehetünk el amellett, hogy a levéltári forrásokból merített adatai sokszor nincsenek rendszerbe foglalva, s nem egyszer csak önmagukban állnak. A budzsaki tatárok története nehezen érthető meg a lengyel–oszmán kapcsolatok, különösen a lengyel–oszmán határvidék ismerete nélkül. Ennek tanulmányozásához a legjobb alapot Zygmunt Abrahamowicz⁷ és Dariusz Kołodziejczyk⁸ forráskiadványai nyújtják, amelyeket Alper Başer is idézett, de nem aknáztá ki eléggé a bennük rejlő adatokat. A doktori dolgozat lezárása után jelent meg még két olyan könyv, amelyek szintén sok értékes információt rejtenek. Az egyik Dariusz Kołodziejczyk legutóbbi, a lengyel–krími tatár békeszerződéseket taglaló könyve.⁹ A másik Hacer Topaktaş és Ahmet Arslantürk tavaly kiadott dokumentumgyűjteménye, amely a varsói Régi Iratok Főlevéltárának (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie) Szülejmán szultán korában keletkezett oszmán–török nyelvű diplomáciai iratait tartalmazza.¹⁰ Ezekre, az isztambuli és varsói levéltári forrásokra, valamint a már korábban publikált oszmán–török és lengyel nyelvű dokumentumokra alapozva, e rövid tanulmányban azt fogom megvizsgálni, hogy miként jelennek meg a budzsaki tatárok a lengyel és az oszmán állam levelezésében, első felbukkanásuktól a 17. század elejéig, hogyan alakultak a kapcsolataik a Portával és a Krími Kánsággal, s milyen szerepet játszottak a régió életében.

⁵ Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550–1700)*. T. C. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Doktora tezi. Afyonkarahisar, 2010.

⁶ Başer, *i. m.*, 195.

⁷ Zygmunt Abrahamowicz, *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672*. Warszawa, 1959.

⁸ Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln, 2000.

⁹ Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century); A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden–Boston, 2011.

¹⁰ Hacer Topaktaş–H. Ahmet Arslantürk, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Osmanlı–Leh İlişkilerine Dair Belgeler (1520–1566)*. İstanbul, 2014.

Ahhoz, hogy a feltett kérdésekre a válaszokat megkapjuk, röviden tisztázni kell, hogy pontosan mi rejlik a lengyel–oszmán határvidék kifejezés mögött. A dolgozat címében nem véletlenül használtam a határ helyett ezt a szót. A két állam ténylegesen csak egy rövid szakaszon, a Dnyeszter és Szavran folyó mentén érintkezett egymással. Az előbbi az Akkermani, az utóbbi az Özüi szandzsákot választotta el a lengyel–litván államtól. Jól látható tehát, hogy a lengyel–oszmán határvidék nem szűkíthető le erre a két folyó által határolt néhány száz kilométeres szakaszra. Mivel a Porta észak-keleti határa mentén fekvő vazallusállamok – a két román fejedelemség, a Krími Kánság, s nem egy esetben az Erdélyi Fejedelemség – lengyelországi kapcsolatai jelentősen befolyásolták a lengyel–oszmán viszonyt is, ezért a közös határvidék, a Szilisztrei, az Akkermani és az Özüi szandzsákkal együtt ezekből a területekből állt össze.

Budzsak, amelynek neve törökül sarkot, szegletet jelent, ennek a hatalmas egységnek mindösszesen egy apró szeletét alkotta. Területe az oszmán korban a mai Besszarábia déli részén, a Prut, a Dnyeszter, az Al-Duna és a Fekete-tenger között helyezkedett el. A mongol hódítás előtt számos kipcak–török nyelvű nép élt itt, akik közül a kunok és a besenyők voltak a legjelentősebbek.¹¹ Batu kán 1241–1242-es kelet-európai hadjáratát követően keletről újabb török ajkú nomádok telepedtek meg ezen a vidéken. A térség hamarosan a formálódó Arany Horda része lett, amelynek dél-nyugati határai egészen a Kárpátokig és az Al-Dunáig húzódtak.

A 14. század közepén megkezdődött az Arany Horda lassú hanyatlása. A nyugati peremvidék fokozatosan leszakadt a központtól: 1359-ben létrejött a Moldvai Fejedelemség, amely a 15. század elején a határait kiterjesztve elfoglalta a horda Dnyeszter-menti területeit. Moldvától északkeletre, az egykori Kijevi Rusz romjain megszületett a Litván Nagyfejedelemség, amely az Arany Hordában dúló kaotikus viszonyokat kihasználva a Fekete-tenger partjáig kihalította magának a Dnyeszter és a Dnyeper között elhelyezkedő térséget.¹² Később tovább folytatódott Batu kán birodalmának aprózódása, s a 15. század első felében Hadzsi Giráj vezetésével létrejött a Krími Kánság.

A 15. század folyamán a legnagyobb változást az Oszmán Birodalom előretörése okozta. II. Mehmed Konstantinápoly elfoglalásával megszerezte a Fekete-tenger egyetlen tengeri kijáratát, majd hozzáfogott az északi és a déli partvidék, valamint az ahhoz kapcsolódó területek bekebelezéséhez, ellenfelei kiszorításához. Miután 1475-ben sikerrel beavatkozott a Krími Kánságban már hosszú évek óta dúló belharcokba, kiterjesztette befolyását az Arany Horda egyik

¹¹ A Prut és a Dnyeszter közötti régió egyik legújabb, és talán legalaposabb, régészeti feldolgozását ld.: Gheorghe Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V–XIII)*. București, 2007.

¹² Aleksander Jablonowski, Litvanya Büyüyük Prensligi'nin Güneydoğu'da Türkler ve Tatarlarla Olan Hududu. *Türk Dünyası Araştırmaları* 61 (1989) 187–188; Halil İnalcık, Bender. In: *The Encyclopaedia of Islam*. I. Leiden, 1960, 1166.

legerősebb utódállamára. Néhány év múlva, 1484-ben már a krími tatárokkal közösen elvette a Moldvai Fejedelemségtől Kiliát és Akkermant, így hozzájutott az Al-Duna és a Dnyeszter kijáratához, ahonnan könnyen kézben tarthatta a budzsaki régiót. Nemcsak a törökök kezdtek el terjeszkedni, hanem a krími tatárok is. Mengli Giráj rögtön az akkermani hadjárat után megkapta Budzsakot, majd 1498-ban csapatai elvették a Litván Nagyfejedelemségtől a Dnyeper fekete-tengeri torkolatában fekvő Oczakówt, és vele együtt a Dnyeszter és a Dnyeper közötti területet is. 1498-ban a kán Oczakówtan felépített egy új erődöt, ebből nőtt ki Dzsánkirmán, a későbbi Özü is. A következő jelentős átalakulás 1538-ban következett be: ebben az évben Szülejmán szultán hadjáratot indított Moldva ellen, aminek a befejezése után Petru Rareştől elvette Besszarábiát, a krími tatároktól pedig a Dnyeszter, a Bug, a Dnyeper és a Fekete-tenger határolta vidéket. A moldvai hadjáratot követő területszerző akciók jelentették az utolsó láncszemet abban a hosszantartó folyamatban, amelynek során az Oszmán Birodalom majd másfél évszázad alatt uralma alá hajtotta a Fekete-tenger medencéjét. A frissen megkaparintott területeket betagolták az oszmán közigazgatási rendszerbe: a Prut, a Dnyeszter és az Al-Duna közötti régióból, amely Budzsakot is magába foglalta, jött létre az Akkermani, a Dnyeszter és a Dnyeper közötti vidékből pedig az Özüi szandzsák.

Az állandó hatalmi változások ellenére a tatárok jelenléte nem szűnt meg a térségben. Bender és vele együtt a Dnyeszter és a Dnyeper közötti terület a 14. században és a 15. század húszas éveig a Sirin nemzetség irányítása alatt állt, egyúttal Bender közelében volt a téli szállásuk is.¹³ Ennek emléke a későbbi évszázadok során sem tűnt el: az ismert török krónikás, Ibrahim Pecsevi 1618-ban még saját szemével látta Benderrel szemközt a Sirin nemzetség síremlékének romjait.¹⁴ Továbbá a város neve 1499 körül Mengli Giráj egyik pénzén is felbukkant.¹⁵ Miután a 15. század végén Kilia és Akkerman török, Oczakówt pedig tatár kézbe került, II. Bajezid szultán beleegyezésével megindult a tatárok beáramlása a birodalomba.¹⁶ Első népesebb csoportjuk azonban csak a Nagy Horda végleges bukása után érkezett ide, amikor Mengli Giráj jelentős számú tatárt telepített át a horda azon területeiről, amelyek korábban a Mangit nemzetség szállásterületéhez tartoztak.¹⁷

Mielőtt továbbmennénk, tisztáznunk kell néhány fogalmat. A bevezetőben már egy fél mondat erejéig szóba kerültek a Mangitok, akik a Nogaj Horda legbefolyásosabb nemzetségét alkották. Nevük eredete a mai Mongólia vidékére

¹³ Alekszandr Szereda, *Szilisztrenszko-ocsakovszkijat ejalet prez XVIII–nacs. na XIX. v. Administrativno-teritorialno usztrojsvto, szelista i naszelenyje v Szevernozapadnoto Pricsernomorie*. Sofia, 2009, 16–17.

¹⁴ *Tárik-i Pecsevi*. Isztanbul, 1281/1864, 475.

¹⁵ İnalcık, *i. m.*, 1166.

¹⁶ Başer, *i. m.*, 19–20.

¹⁷ Trepavlov, *i. m.*, 450.

nyúlik vissza, s egy, az Onon folyó vidékén nomadizáló mongol nyelvű és etnikumú törzset jelölt. Dzsingisz kán uralkodása idején ez a törzs is több száz kilométerre került régi szállásterületétől, s az eredeti mongol elem helyét egy kipcsak-török nyelvet beszélő népesség vette át, mely megtartotta a törzs nevét. Ez a csoport alkotta a Mangit nemzetség magját, s adta a Nogaj Horda vezetőrétegét. A 14. század hatvanas éveiben Buhara környékéről továbbköltöztek az Emba és a Jajik (Ural) folyó vidékére, ahol a befolyásukat kiterjesztették az ott élő nomád törzsekre.¹⁸ A megszerzett területet ekkor még csak Mangit Yurtnak nevezték, a Nogaj Horda kifejezés jóval később, a 15. század végén jelent meg.¹⁹ A nogaj mongol gyökerű közszó, kutyát jelent, s ebben az időszakban elsősorban személynévként használták, a 13–14. század fordulóján például gyakran találkozhatunk vele az Arany Hordában is. Nogaj dzsingiszida herceg, Dzsocsi unokája volt, aki 1262–1263 körül áttért az iszlámra, szállásterülete a Don folyó és az Al-Duna között volt kijelölve.²⁰ 1272-ben házasságot kötött VIII. (Paleologosz) Mihály bizánci császár egyik törvénytelen leányával, Eufrozinával. Ezt követően apósa oldalán részt vett több hadjáratban, s nemegyszer beavatkozott a szerb és a bolgár állam belügyeibe is.²¹ A 13. század végére annyira megerősödött, hogy egy rövid időre függetleníteni tudta magát a központtól, amit jól bizonyít az a tény, hogy Iszakcsa környékéről több olyan arab, illetve görög betűs pénzérme került elő, amit az ő, valamint fia, Cseke nevére verettek.²² Nagyon fontos azonban, hogy neki semmi köze nem volt a 16. században ide telepedett nogaj népességhez.²³

Ahogy a 14. század közepén az Arany Horda nyugati vége elkezdett leválni a központtól, úgy a század végén megindult a birodalom keleti szélének lemorzsolódása is. Ez hozta meg a Mangit nemzetség számára a felemelkedés lehetőségét. A Nogaj Horda korai történetének legjelentősebb személyisége Edige volt, aki az 1380-as és 1390-es években állt a horda élén. Kihasználta a Timur Lenk 1395-ös pusztító hadjárata után beköszöntő zűrzavart, és kiterjesztette fennhatóságát a Volga vidékére. A horda ugyan a nomád államiság számos jegyével rendelkezett, például megvolt a balszárny–jobbszárny szerinti tagolódása, ám mivel Edige nem tudta Dzsingiszid visszavezetni a családfáját, sehol sem léphetett fel legitim uralkodóként. A dzsingiszida karizma hiányát megpróbálta azzal áthidalni, hogy származását egy legendás közép-ázsiai szenten, Baba Tükleszen keresztül az első kalifáig, Abu Bakrig vezette vissza, de ezt a „másodrendű

¹⁸ Vadim V. Trepavlov, *The Formation and Early History of the Mangit Yurt*. (Papers on Inner Asia, No. 35.) Bloomington, Indiana, 2001, 4–6.

¹⁹ Trepavlov, *Isztorija*, 450.

²⁰ István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge, 2005, 71–72.

²¹ Vásáry, *i. m.*, 79, 88–89.

²² Vásáry, *i. m.*, 89–91.

²³ Trepavlov, *Isztorija*, 449–450.

frissességű” konstrukciót sehol sem vették komolyan. Ennek hiányában Edige kénytelen volt lemondani uralma elfogadtatásáról, neki és utódainak pedig meg kellett elégedniük a beglerbégi címmel.²⁴ Mindezek ellenére nemzetségét bőven kárpótolta a sors azzal, hogy fontos szerepet játszottak a Nagy Horda és a többi utódállam vezetésében.²⁵

A Mangit nemzetség és a Giráj-dinasztia kapcsolatának kezdetei a 15. század nyolcvanas éveire tehetők. A Nagy Horda-béli Mangitok egyik vezetője, Timur bin Manszur beglerbég a nogájok között dúló belháború miatt elmenekült korábbi szállásterületéről, és Mengli Giráj udvarában keresett menedéket. Leánya, Nur Szultán a kán felesége lett.²⁶ Később pedig a Mangit nembeliek közül néhányan a Giráj hercegnők közül választottak maguknak házastársat, noha ez a kiváltság addig csak a Sirineket illette meg.²⁷ Néhány évvel később megjelent az unokaöccse, Dzsánkuvat, majd a fia, Tavakkul. Ez utóbbi a Nagy Horda bukását követően III. Vaszilijnak és Mengli Girájnak egyaránt felajánlotta szolgálatait, végül a Krímben állapodott meg.²⁸ Tavakkul aktívan foglalkozott a külpolitikával, kapcsolatokat tartott fenn a Litván és a Moszkvai Nagyfejedelemséggel, éppen ezért mind a vilniuszi, mind pedig a moszkvai udvarban jól ismerték.²⁹ Halála után a Mangitok megőrizték ezt a pozíciót a kánságban. Száhib Giráj uralkodása alatt Devej mirza teljesített fontos diplomácia megbízatásokat közülük.³⁰ A nemzetség szállásterületének jó része a Krím-félsziget bejáratán kívül (Perekop, Or Kapiszi) és a Dnyeper között volt. Bár a Krímben, Gözleve környékén kijelöltek számukra néhány körzetet, amit számos helynév is bizonyít, a többség a félszigeten kívül található tágas pusztákon nomadizált.³¹ Ez a vidék alkotta korábban a Nagy Hordában szolgálatot teljesítő Mangitok szállásterületét. A horda bukása után nem sokkal, 1503-ban Mengli Giráj kiterjesztette

²⁴ Trepavlov, *The Formation*, 21; Ivanics Mária, A Nogaj Horda – a nomád birodalom szervezés egyik lehetséges útja. In: *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Szerk. Balogh László–Keller László. Budapest, 2004, 154–155; Devin Deweese, *Islamization and Narrative Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania, 1994, 420–442.

²⁵ Trepavlov, *The Formation*, 16–17, 20.

²⁶ Trepavlov, *Isztorija*, 130.

²⁷ Alekszandr Mihajlovics Nyekraszov, *Zsencsini hanszkogo doma Girejev v XV–XVI vv. Vosztocsnaja Evropa v drevnosztyi i srednyevkovje*. Moszkva, 1978. <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1785> (2014. július 31.) Ilya V. Zaytsev, The Structure of the Giray Dynasty (15th–16th Centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans. In: *Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC*. Ed. by Elena V. Boikova–Rostislav B. Rybakov. (Asiatische Forschungen, 150.) Wiesbaden, 2006, 341.

²⁸ Trepavlov, *Isztorija*, 131.

²⁹ Uo.

³⁰ Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate*, 75–80, 84, 97, 301–302, 429, 456.

³¹ Trepavlov, *Isztorija*, 132, 224; Henryk Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*. Leiden–Boston, 2006, 695–697.

fennhatóságát erre a vidékre is, s ezzel a Dnyeper-menti Mangit uluszt a kánság részévé vált.³²

A Nagy Horda felszámolása után Mengli Giráj a Mangitok szállásterületéről számos tatárt költöztetett át innen Budzsakba, mivel meg akarta akadályozni, hogy elvándoroljanak a Volgán túlra, a Nogaj Horda területeire.³³ Később nemcsak innen, de a Nagy Horda távolabbi részeiből is sokan költöztek át a kánságba, majd az Oszmán Birodalom Dnyeszter-menti birtokaira.³⁴ A 16. század első felében ők teremtték meg a budzsaki tatárság alapját. Később a század második felétől kezdve krími tatárok és a Volgán túli földekről nogajok jöttek ide.

A budzsaki tatár kifejezéssel így, abban a formájában, ahogy ma használjuk, nem találkozhatunk sem a 16. századi oszmán-török, sem pedig a krími tatár forrásokban. A terminus csak a 17. század húszas-harmincas éveitől kezdve terjedt el szélesebb körben.³⁵ A Prut és a Dnyeszter közé beköltöző nomádokra az oszmán és a 16. századi krími tatár iratok többféleképpen hivatkoznak. A leggyakoribb az akkermani tatár (Akkerman Tatarı) volt, amely gyűjtőnévként funkcionált, mert így nevezték minden itt élő nomádot, attól függetlenül, hogy a Volga mellől, vagy a Krími Kánságból érkezett. A 16. században ugyancsak gyakran találkozhatunk az akkermani kozák (Akkerman Kazağı) vagy a tatár kozák (Tatar Kazağı) megjelöléssel; ezek mögött az akkermani tatárokat kell keresni. A 16. század közepétől az oszmán nyelvű iratokban egyre sűrűbben bukkannak fel a nogajok is, akiket következetesen megkülönböztettek az akkermani tatároktól. Az itt felsorolt elnevezések között nem stiláris eltérések voltak, hanem tartalmiak, amelyekre később még a megfelelő helyen vissza fogok térni.

Beköltözésüknek óriási lökést adott, hogy az 1538-as moldvai hadjáratot követően a Porta olyan kulcsfontosságú területekhez jutott, amelyek korábban a moldvai vajda és a krími kán kezében összpontosultak. Szállásváltásukkal együtt számos átalakulás következett be. Miután elhagyták a kánságot és új lakhelyükön „gyökeret eresztettek”, félig-meddig kikerültek a kán fennhatósága alól, s a továbbiakban török hivatalnokok felügyelték őket. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a kán véglegesen elvesztette volna a befolyását feletük. Elvben az Akkermani és az Özüi szandzsákban élő tatárok katonai erejével a kán maga rendelkezett. Nemcsak akkor, amikor Moszkva ellen vitte őket, de akkor is, amikor részt vett a Porta nagyszabású hadjárataiban.³⁶ A katonai

³² Trepavlov, *Isztorija*, 132; Alexandre Bennigsen–Pertev Naili Boratav–Dilek Desaiwe–Chantal Lemerrier–Quelquejay, *La Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*. Paris, 1978, 12.

³³ Trepavlov, *Isztorija*, 450.

³⁴ Uo.

³⁵ Başer, *i. m.*, 2.

³⁶ Marcin Broniewski, *Tartariae Descriptio. Opus Tatarii*. Przekład Ewa Śnieżewska. Redakcja Magdalena Maćczyńska. Łódź, 2011, 82; *Documente privitoare la istoria Românilor. Urmare la colectiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Suppletul II. Vol. I. 1501–1600. Bucuresti, 1893, 340–341.

vállalkozások alkalmával a kánnak kellett vállalni minden felelősséget a kihágásaikért. Ezekre pedig bőven akadt példa, de közülük most csak kettőt szeretnék kiemelni. 1564-ben Devlet Giráj egy portyát szervezett Moszkva ellen, amire az akkermani és az özüi tatárokat is maga mellé vette. Ők azonban már nem jutottak el az orosz területekig, hanem a lengyel-litván állam déli felén, Bar és Velen környékén több falut felégettek. A lakosok egy részét rabszíjra fűzve ingóságaikkal együtt elhurcolták. Mivel a hadjáratot a kán szervezte, ezért neki kellett rendet teremtenie közöttük, s utasításba kapta, hogy a foglyokat engedjék haza, s büntesse meg azokat, akik a lengyel és az oszmán állam között érvényben lévő béke ellenére a lengyel területeket felpredálták.³⁷ Egy másik, hasonló eset történt 1578-ban is. Ekkor az akkermani tatárok közül néhányan mindenféle engedély nélkül csatlakoztak egy Moszkva felé tartó krími csapathoz. A hosszú út alatt azonban meggondolták magukat, és a távoli orosz települések helyett az útjukba kerülő lengyel falvakat predálták fel.³⁸

Amikor a 16. században a lengyel-litván állam és a Krími Kánság új békeszerződést kötött egymással, vagy a régit megerősítették, a kánok – elvben – az akkermani és az özüi tatárokért is felelősséget vállaltak. Akadt néhány kivétel is, így az 1539-ben Száhib Giráj és I. Zsigmond között tető alá hozott egyezményben szerepel, hogy a kánságon kívül, tehát Azak, Akkerman és Özü közelében élő tatárokat a kán nem tudta/nem akarta visszafogni, mert ők már a birodalom területén élnek, s oszmán alattvalónak számítottak.³⁹ Később megváltozott ez a helyzet, s az 1552-es békeokmányban már az áll, hogy Szülejmán szultán megbízásából Devlet Giráj ellenőrzi az Azak, Özü és Akkerman környékén lakó tatárokat.⁴⁰ Innentől kezdve egészen a 16. század végéig a krími kánok a birodalomban élő összes tatár nevében esküt tettek, a dobrudzsaiak kivételével, hogy közülük senki sem szegi meg a békét.⁴¹ A 17. század első felében egy időre eltűnik ez a kitétel a szerződések szövegéből, s a kánok ekkor csak a krími nogajok nevében tesznek esküt annak betartására.

A káni eskü ellenére a mindennapi gyakorlat teljesen más képet mutatott. Miután Akkerman és Özü a birodalomhoz tartozott, ezért az itteni lakosok ügyes-bajos dolgaival, így a tatárokéval is, a helyi hivatalnokok foglalkoztak. Már első felbukkanásuktól kezdve sok vesződés volt velük, létszámuk emelkedésével ezek a nehézségek csak fokozódtak. Mivel a lengyel-litván és az oszmán államot elválasztó határok sokáig nem lettek rendesen kijelölve, ezért gyakoriak voltak a határsértések. 1539-ben a lengyel uralkodó, I. Zsigmond (1506–1548) konstantinápolyi követe, Jakub Wilamowski részére összeállított

³⁷ 6 numaralı mühimme defteri (972/1564–1565) <Tipkibasım>. Ankara, 1995, p. 49, No. 97.

³⁸ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban BOA], Mühimme defteri 35, p. 256, No. 646.

³⁹ Kołodziejczyk, *i. m.*, 509, 716.

⁴⁰ Kołodziejczyk, *i. m.*, 509, 744.

⁴¹ Kołodziejczyk, *i. m.*, 756, 770, 778.

követi instrukciók között szerepelt, hogy rendezni kell a határ közelében legeltető szultáni alattvalók kérdését.⁴² A király számtalanszor kifogásolta, hogy az akkermani és özüi tatárok a Dnyeszteren és a Dnyeperen átkelve a lengyel oldalon engedély nélkül legeltetik állataikat. A pásztorok viszont tagadták ezt, és arra hivatkoztak, hogy ők csak olyan legelőket használnak, amelyek sohasem voltak lengyel tulajdonban. Szerintük a Dnyeper közelében fekvő mezők a kán, míg a Dnyeszter-mentiek a moldvai vajda birtokában voltak. Éppen ezért Szülejmán szultán 1541-ben biztosította a királyt, hogy ezt az ügyet mindenképpen rendezik. Részletes parancsban utasította a szilisztrei és az akkermani szandzsákbéget, valamint az akkermani kádit, hogy kezdjenek hozzá a határrendezéséhez, továbbá ne engedjék meg a pásztoroknak, hogy átmenjenek a király földjére.⁴³ A rákövetkező évben, 1542 novembere körül Oszmán Sah,⁴⁴ szilisztrei szandzsákbég a királyhoz írt levelében arra kérte őt, hogy küldje el saját embereit, hogy velük, valamint az akkermani és a benderi kádival közösen Özü környékén megállapíthassák a közös határt.⁴⁵ A szilisztrei szandzsákbég a saját hatáskörén belül leveleket küldött a határmegállapító bizottság lengyel tagjainak, amiben a sok bizonytalanság miatt azt javasolta mindenkinek, hogy az Akkerman és Kilia közelében élő időseket kérdezzék meg a korábbi határ helyéről. Az öregek közül többen úgy emlékeztek, hogy az a Szavran folyó közelében húzódott, mert a legeltetésért járó illetéket itt a kán hajtotta be, amiből a szultán is részesedést kapott. A lengyelek nem fogadták el ezt a megoldást, s azt követelték, hogy délebbre, a Kodima folyónál jelöljék ki a határt.⁴⁶ A szultán és a király barátságára való tekintettel a szandzsákbég egyetértett a lengyel fél igényeivel, de egymaga nem dönthetett ebben az ügyben, meg kellett várnia

⁴² Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*. București, 1979, 26.

⁴³ Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Koronne Warszawskie [a továbbiakban AGAD, AKW], dział turecki, k.68, t.68, nr. 148; Topaktaş–Arslantürk, *i. m.*, 92–94; *Katalog dokumentów tureckich*, 67.

⁴⁴ Oszmán Sah feltehetőleg azonos azzal a szultáni sarjval, aki az 1550-es és 1560-as években a Boszniai, a Moreai, a Tirhalai (Trikalai) és az Inebahti (Lepantói) szandzsákokat is irányította. Ld. Dávid Géza, Egy szokatlanul magabiztos török főember: Oszmán Sah. *Keletkutatás* 2010. ősz, 121–125.

⁴⁵ AGAD, AKW, dział turecki, k.68, t.85, nr.176; Topaktaş–Arslantürk, *i. m.*, 105; *Katalog dokumentów tureckich*, 74–75.

⁴⁶ *Katalog dokumentów tureckich*, 76. Ebből az esetből nem tűnik ki, de az oszmánok néha rendkívül tájékozatlanok voltak a birodalom földrajzi viszonyait illetően. Száz évvel később Wojciech Miaskowski, IV. Ulászló követe, a nagyvezírral 1640-ben folytatott tárgyalások közepette vitába keveredett vele, hogy a Dnyeper alsó folyásánál fekvő Kudak vára kinek a birtokán fekszik. Mivel a nagyvezír nem tudta, hogy mi hol található, ezért Miaskowski egy pálcával felkiccelte neki a földön a Dnyepert, a Dnyesztert, a Bugot, Özü, Kijevet, a Fekete-tengert, s addig magyarázott, amíg a nagyvezír végül elhitte a követnek, hogy a vitatott terület még bőven a lengyel-litván államhoz tartozik. *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcyi w 1640 roku*. Opracował Adam Przyboś. Warszawa–Kraków, 1985, 64.

Szülejmán választát is.⁴⁷ A határ véglegesítésére azonban még ekkor sem került sor, mert a lengyel félnek nem felelt meg a szultán ajánlata, s feltétlenül ragaszkodtak a Kodima vonalához. Követelésüknek úgy akartak érvényt szerezni, hogy Mikołaj Sieniawski vezetésével egy közel 20 ezer fős sereget vonultattak fel. Amikor ennek Oszmán Sah hírét vette, nem várta meg a végkifejletet, hanem azonnal visszatért Szilisztrébe.⁴⁸ Jellemző módon számtalan sikertelen próbálkozás után csak 1703-ban tudtak pontot tenni az ügy végére.⁴⁹ Miután nem lehetett elejét venni annak, hogy a budzsaki és az özüi tatár pásztorok átlépjék a lengyel határt, ezért más megoldást kellett találni. Néhány évvel később, az 1553-as lengyel–oszmán békeszerződés megkötésekor úgy állapodtak meg, hogy a szilisztrei és az akkermani szandzsákbég, valamint az oszmán tisztviselők ügyelnek arra, hogy engedély nélkül senki ne mehessen át a lengyel oldalra. Továbbá a lengyel területeken legeltető pásztorok kötelesek jelentkezni a helyi előjárónál, akinél befizetik a legeltetési illetéket.⁵⁰ Ennek a pontnak oly módon kívántak érvényt szerezni, hogy megbízták az akkermani szandzsákbéget, állítson össze egy jegyzéket az állatállományukról, valamint a lengyel és a török biztosok jelenlétében beszedett legeltetési illetékről. Miután a pásztorok minden feltételt teljesítettek, szabadon távozhattak.⁵¹ Ügyelni kellett arra is, hogy senki sem léphesse át titokban az országhatárt anélkül, hogy ne tett volna eleget fizetési kötelezettségének, valamint írásban kellett rögzítenie az állatállomány változását.⁵² Nyilvánvaló, hogy ez lett volna az ideális eljárás, ám a helyzetre ennek ellenére sem sikerült megnyugtató megoldást találni. Az államközi szerződésekre fittyet hányó tatár pásztorok mindent elkövettek, hogy elkerüljék a legeltetésért járó összeg megfizetését. Ebben nem egy esetben az is a kezükre játszott, hogy senki sem tudta pontosan, hogy melyik terület kihez tartozik. Ezt a szituációt a tatárokon kívül a lengyelek is kihasználták. Erről tanúskodik Szülejmán egy 1554-es Zsigmond Ágosthoz írott levele, amelyben felszólította őt, hogy a lengyel adószedők semmilyen illetéket ne szedjenek az alattvalóitól azokon a helyeken, amelyek már korábban is a muzulmánok kezében voltak.⁵³

⁴⁷ *Katalog dokumentów tureckich*, 76–77.

⁴⁸ AGAD, AKW, dział turecki, k.68, t.78, nr.165; Topaktaş–Arslantürk, *i. m.*, 106–108; *Katalog dokumentów tureckich*, 77–78; Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 59.

⁴⁹ Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 152–153, 157–158.

⁵⁰ Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 238, 251, 258, 273, 282, 287, 296, 306, 317.

⁵¹ 5 numaralı mühimme defteri (973/1565–1566) <Tipkibasım>. Ankara, 1994, pp. 28–30, No. 70, p. 32, No. 77; 7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569) <Tipkibasım>. Ankara, 1999, p. 641, No. 1784; AGAD, AKW, dział turecki, k.70, t.212, nr.409. AGAD, AKW, dział turecki, k.70 t.214 nr.412; Topaktaş–Arslantürk, *i. m.*, 262–266; *Katalog dokumentów tureckich*, 180–183.

⁵² 6 numaralı mühimme defteri, p. 87, No. 179.

⁵³ AGAD, AKW, dział turecki, k.68, t.168, nr.321; Topaktaş–Arslantürk, *i. m.*, 211–212; *Katalog dokumentów tureckich*, 147–148.

A két ország kapcsolatát nemcsak határincidensek terhelték, hanem a tatárok fosztogatásai is. Gyakran megesett, hogy néhányan közülük legeltetés közben kiraboltak egy-két falut. Ahogy kelet felől egyre többen költöztek be a birodalomba, úgy vált a helyzet egyre súlyosabbá. Számuk növekedéséhez jelentősen hozzájárult az, hogy 1557-ben a Nogaj Hordában hatalmas éhínség dúlt, ami miatt nagyon sokan jöttek át a Volga vidékéről a Krími Kánságba.⁵⁴ Az éhínség azonban nem csak a nogajokat sújtotta, hanem a krími tatárokat is. 1559-ben a kán alattvalói közül sokan átlépték a Dnyeper vonalát, s a birodalom területén vadászatból és fosztogatásból próbálták eltartani magukat. Egy részük Kilia és Akkerman környékén ragadt, egy másik csoportjuk pedig Moldva felé vonult tovább, ahol számos kellemetlenséget okoztak a moldvai rájáknak.⁵⁵ Sokan végső elkeseredésükben – a Porta szigorú tiltása ellenére – a saját hozzátartozóikat eladták rabszolgának.⁵⁶ A frissen érkezettek már nemcsak legeltetés közben sarcolták végig a lengyel településeket, hanem sok esetben eleve zsákmányszerzés céljából lépték át a határokat. Akcióik egy részét egyedül hajtották végre, máskor viszont szorosan együttműködtek a dobrudzsai és a krími tatárokkal. A varsói és a konstantinápolyi udvar levelezése alapján jól látható, hogy ha a lengyel területeket érő tatár támadás az Oszmán Birodalom területéről indult ki, akkor a lengyel uralkodó a Portához fordult és nem a kánhoz. A szultán utasításai alapján ezekben az ügyekben rendszerint az akkermani, a szilisztrei vagy a benderi szandzsákbég intézkedett. Amikor 1565-ben az Akkermani szandzsákbán élő tatárok behatoltak Lengyelországba, a helyi parancsnoknak, Haszán pasának kellett elvennie tőlük a Moldvából vagy a lengyel-litván államból elhurcolt foglyokat.⁵⁷ 1567-ben a Portán ismét híret vették, hogy az akkermani és a dobrudzsai tatárok egy közös akció keretében a lengyelek földjeire igyekeznek. A szultán ekkor elrendelte, hogy a bég embereivel együtt az odavezető úton a jelentősebb folyami átkelőknél várja be őket, és ne engedje, hogy átmenjenek a túloldalra.⁵⁸ A rákövetkező évben nem tudták ezt megghiúsítani, így ebben a helyzetben már csak annyit lehetett tenni, hogy az akkermani bég a visszatérő tatároktól elvette foglyaikat.⁵⁹ 1578-ban kb. hatszáz akkermani tatár gyűlt össze, akik egy Mehmed Giráj által szervezett portyára készülődtek, de arra már nem volt engedélyük, hogy vele menjenek. Éppen ezért a benderi bégnek kellett megakadályoznia, hogy átkeljenek a Dnyeszter túlsópartjára.⁶⁰ 1591-ben az akkermani bég azt az utasítást kapta, hogy vegye el a tatár agáktól a legutóbbi

⁵⁴ Trepavlov, *Isztorija*, 359.

⁵⁵ 3 numaralı mühimme defteri (966–968/1558–1560) <Tipkibasım>. Ankara, 1993, p. 305, No. 984.

⁵⁶ 3 numaralı mühimme defteri, p. 505, No. 1500.

⁵⁷ 6 numaralı mühimme defteri, p. 305, No. 651.

⁵⁸ 7 numaralı mühimme defteri, p. 55, No. 151.

⁵⁹ 7 numaralı mühimme defteri, p. 639, No. 1781.

⁶⁰ BOA, Mühimme defteri 34, p. 233, No. 496.

lengyel portya során ejtett foglyokat.⁶¹ Nem sokkal később újra kiküldték neki ezt a parancsot, azzal a kiegészítéssel, hogy a portya vezetőjét, Dzsanés agát és a többi résztvevőt küldje be a Portára.⁶²

A budzsaki és az özüi tatárok támadásai folyamatosan napirenden voltak a lengyel és az oszmán állam közötti megbeszéléseken. Piotr Zborowski, Zsigmond Ágost (1548–1572) követe 1568-ban személyesen találkozott az akkermani szandzsákbéggel, aki biztosította őt, hogy a szultáni parancs értelmében megakadályozza, hogy a tatárok átkeljenek a Dnyeszteren. Abban az esetben, ha ez mégsem sikerülne neki, akkor a hazafelé tartóktól elveszi a foglyokat. Ugyanakkor a szandzsákbég emlékeztette a követet, hogy a tatár betörések egyik kiváltó okát a zaporozsjei kozákok rendszeres támadásaiban kell keresni. Éppen ezért a szultán üzenetét tolmácsolva, a bég a királytól a tatárok megregulázásáért cserébe azt kérte, hogy a király fogja vissza a kozákokat.⁶³ Ez azonban csak vágyálom maradt. Az eddig felvonultatott forrásokból kitűnik, hogy az oszmán adminisztráció alapján véve tehetetlen volt a tatárokkal szemben, sokszor már csak arra volt lehetőség, hogy a láncra verteket elvegyék tőlük. Ez a helyzet a krími alattvalók folyamatos beáramlása miatt egyre súlyosbodott. A következő nagyobb hullám akkor érte el a térséget, amikor 1580-ban éhínség ütötte fel a fejét a Krímben, ezért Szilisztre, Vidin és Budzsak vidékére sokan költöztek át közülük, s csak idő kérdése volt, hogy mikor zúdul rá ez az ember-tömeg a lengyel területekre.⁶⁴ A helyzet komolyságát jól mutatja, hogy 1597-ben III. (Vasa) Zsigmond (1587–1632) már azt kérte a szultántól, hogy telepítsék ki a tatárokat Akkerman környékéről.⁶⁵

Az állandó tatár és nogaj migráció nemcsak a lengyel és az oszmán állam között okozott súlyos konfliktusokat, de a birodalmon belül is számtalan viszály forrásává vált. Ahogy a számuk növekedett, úgy sűrűsödtek összeütközéseik a környező szandzsákok és a két román fejedelemség lakosaival. Már a legelső, 1559–1560 körül áttelepülő csoport hozzáfogott a moldvai falvak fosztogatásához.⁶⁶ 1571-ben a moldvai vajda levelet küldött a Portára, amelyben panaszt emelt, mert a fejedelemséghez tartozó Szoroka város lakosai közül a tatárok huszonkét főt elfogtak, amikor azok átmentek a túlsóparton lévő nyájaikhoz és malmaikhoz. Tízen már kiszabadultak, de a többieket az akkermani bégnek kellett megtalálni.⁶⁷ 1587-ben a Porta arra utasította a helyi tatár mirzák közül, a

⁶¹ BOA, Mühimme defteri 69, p. 21, No. 39.

⁶² BOA, Mühimme defteri 69, p. 85, No. 169.

⁶³ *Podróże i poselstwa polskie do Turcji a mianowicie: Podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Tarnowskiego komornika j. k. m. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568. Przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego.* Kraków, 1860, 65–67.

⁶⁴ Başer, i. m., 26.

⁶⁵ *Katalog dokumentów tureckich*, 228.

⁶⁶ 3 numaralı mühimme defteri, p. 305, No. 894.

⁶⁷ 12 numaralı mühimme defteri (978–979/1570–1572) <Tipkbasım>. Ankara, 1996, p. 122, No. 159.

már említett Dzsanés agát, hogy a parancsnoksága alá tartozó emberek közül büntesse meg azokat, akik Lengyelország felé menvén kiraboltak több moldvai falut.⁶⁸ A 17. század elején tovább folytatódtak a betörések. 1602-ben a krími, a benderi és az akkermani tatárok titokban beszivárogtak Babadag környékére, ahol a helyi tatár falvak lakosainak hathatós segítségével többször is behatoltak Moldvába és Havasalföldre. A szilisztrei szandzsákbég és a kádi egy részletes listával rendelkezett arról, hogy mely településekről hányan vettek részt, s parancsba kapták, hogy számolják fel a rablóbandákat.⁶⁹ 1604-ből egy újabb adatunk van arról, hogy Bender és Akkerman közelében élő tatárok a Moldvai Fejedelemséghez tartozó falvakat fosztottak ki.⁷⁰

A beköltöző tatárok és nogajok nemcsak a lengyeleknek, de jól láthatóan a Portának is sok kárt okoztak, amihez az is hozzájárult, hogy sokszor sem a kántól, sem pedig a szultántól nem kaptak engedélyt arra, hogy elhagyják korábbi lakhelyüket. Eppen ezért a szultáni tanács tagjainak a fejében is megfordult az a gondolat, hogy visszaküldik őket a Dnyeperen túlra, de ez nem volt reális ötlet, mert ha a kán alattvalói egyszer már megvetették a lábukat valahol, nem sok mindent lehetett kezdeni velük. Egy idő után a szultáni udvar sajátjaként kezelte őket, ami nem csoda, hiszen – egy-két esettől eltekintve – vállalni kellett értük minden felelősséget. Ez jól látható a szultáni tanács bejegyzéseiből, a lengyel-oszmán és a lengyel–krími diplomáciai iratokból is, ahol éles különbséget tettek az akkermani tatárok és a Krími Kánság többi lakosa, így a nogajok között. Itt most csak két, időben egymástól távoli esetet emelek ki. 1564-ben Haszán akkermani szandzsákbég értesítette az udvart, hogy az akkermani kozákok, a dobrudzsai tatárok, valamint a nogajok a Bugon átkelve zaklatják a Dnyeper mentén legeltető pásztorokat, állataikat pedig elhajtják. Később felbukkantak Akkerman környékén, ahol ugyancsak nem hagytak békét a helyi lakosoknak.⁷¹ Az ügy rendezésébe bevonták Devlet Girájt is, aki azt a feladatot kapta, hogy alattvalóit költöztesse vissza a kánság területére.⁷² A neki szóló parancs nem részletezi, hogy ez az utasítás kire is vonatkozik, de a levelekből azért kikövetkeztethető. A három csoport közül a dobrudzsai tatárok egyértelműen a Porta alattvalói voltak, hiszen a szultánnak tartoztak katonai szolgálattal, a hadjáratok idején pedig az ő zászlaja alatt vonultak hadba.⁷³ Az akkermani kozákok – akikre később még vissza fogok térni – alatt az Akkerman környékén élő tatáro-

⁶⁸ BOA, Mühimme defteri 64, p. 70, No. 212.

⁶⁹ BOA, Mühimme defteri 75, p. 90, No. 154, p. 91, No. 155.

⁷⁰ BOA, Mühimme defteri 76, p. 29, No. 70.

⁷¹ 6 numaralı mühimme defteri, p. 210, No. 452.

⁷² 6 numaralı mühimme defteri, p. 217, No. 463.

⁷³ Mustafa Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. İstanbul, 2008², 86–90; BOA, Mühimme defteri, 70, p. 110, No. 209, p. 110, No. 210; Hurmuzaki, i. m., 340–341; Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországára vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. (História okmánytárak, I.) Budapest, 2005, 277, 279, 351, 352, 390, 391, 397.

kat kell érteni, rendszerint a krími kánok irányítása alatt hadakoztak, de sokkal inkább a szultán alattvalói voltak, mintsem a káné. A nogaj megjelölést minden kétséget kizáróan azokra a Volgán túlról a kánság érintésével frissen érkezett nomádokra értették, akik a krími uralkodók fennhatósága alatt álltak. Jóllehet, ha etnikai szempontból nézzük, természetesen az akkermani tatárok egy része is nogaj eredetű volt, de ebben az esetben szinte biztos, hogy nem őket akarták kitelepíteni, hanem a nogajokat. Egy 1608–1609-ben keletkezett parancssorozat, amelyet az akkermani és a benderi bégnek, a kánnak, valamint a helyi tatár mirzáknak írtak, ugyancsak alkalmazza ezt a megkülönböztetést. A parancsok szóhasználatából jól látható, hogy a Portán a betelepülőket a kán alattvalóiként kezelték, élés különbséget téve a huzamosabb ideje ott élő tatároktól. Egyáltalán nem véletlen, hogy a helyzet rendezésében még a környékbeli tatár előkelők is szerepet kaptak. A rendelet szövege szerint a Krím felől pár évvel korábban egy nagy létszámú, körülbelül tizenötezer fős, nogajokból és krími tatárokból álló csoport vándorolt át a Krímből az Akkerman, Bender és Kilia között fekvő pusztákra, ahol állandóan zaklatják a régebb óta ott élő, földműveléssel foglalkozó tatárokat és a moldvai alattvalókat.⁷⁴ Önkényeskedéseik eddig sok kárt okoztak a kereskedelemnek. A helyzet kezelhetetlenné vált, ezért a két bégnek meghagyták, hogy fordítsák őket vissza korábbi lakhelyükre.⁷⁵ Fél évvel később hasonló tartalmú üzenetet kapott Sáhín Giráj nureddin is.⁷⁶ A következő évben a tatárok egy része egy ismert helyi rablóval, Findikli Múszával összefogva ismét megtámadtak néhány moldvai falut.⁷⁷ Mivel az engedély nélkül érkezőkkel a török hatóságok nem bírtak, az ügybe bevonták a helyi tatár mirzákat is. 1609 májusában a Duna környékéről hazafelé tartó zaporozsjei kozákok megtámadták a Kiliába igyekvő rájákat és kereskedőket, akik a portékáikat hátrahagyva szétszóródtak a vidéken. A frissen beköltözött tatárok elvittek minden mozdítható dolgot, s elhajtották állataikat. Később több utazót kiraboltak, s teljesen feldúlták Izmail és Iszakcsa környékét. Emiatt Dzsánibeknek és a többi tatár előkelőnek az akkermani szandzsákbéggel közösen kellett volna rábírní őket, hogy visszaköltözzenek a Dnyeper mögé.⁷⁸ Úgy tűnik azonban, hogy nem boldogultak velük, mert pár hónappal később, 1609. december végén Davud kapudzsisbasit jelölték ki a Portán erre a feladatra.⁷⁹

Bármennyi gondot is okoztak az oszmánoknak az akkermani tatárok, a katonai erejükre a krími kánokon kívül a Porta is igényt tartott. Mivel a 16. század második felében a lengyel–török határvidék török oldala a zaporozsjei kozá-

⁷⁴ Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*. București, 1984, 123–124.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ BOA, Kamil Kepeci tasnifi 71, p. 135.

⁷⁷ BOA, Kamil Kepeci tasnifi 71, p. 39.

⁷⁸ BOA, Mühimme defteri 78, p. 200, No. 517, p. 200, No. 518, p. 747, No. 1948.

⁷⁹ BOA, Mühimme defteri 78, p. 358, No. 921.

kok pusztításai következtében egyre nagyobb nyomás alá került, igyekezetek őket is felhasználni a térség védelmében. Különösen a nagy hadjáratok idején volt rájuk szükség, mert ilyenkor jelentősen megcsappant a környező szandzsákok és várak hadra fogható katonáinak a száma. Az oszmánok szolgálatában álló tatárokat a korabeli iratok nagyon gyakran akkermani kozákokként, vagy egyszerűen csak tatár kozákokként említik. Az elnevezés némileg félrevezető lehet, hiszen a steppei világban a kozák-kazak szó elsősorban senki alá sem tartozó embert jelent, azonban Mihnea Berindei kutatásait alapul véve itt a zaporozsjei kozákokhoz hasonló, határ menti irreguláris haderőről van szó.⁸⁰ Az egyik legismertebb vezetőjük Ísza Kodzsa volt, aki 1574-ben a kán közbenjárására egy moszkvai portyán nyújtott szolgálatai jutalmául a szultántól tímár-birtokot kapott.⁸¹ Természetesen nem ingyen jutott ehhez az adományhoz. Még ugyanebben az évben bizonyítania kellett, hogy a szultán nem értelmetlenül tüntette őt ki bizalmával. Amikor a korábbi moldvai vajda, Ioan Vodă, egy nagyobb, közel húszezer fős sereggel elindult, hogy trónját visszaszerezze, a Porta hasonlóan erős hadat szervezett ellene. A kiküldött egységek között ott találjuk a Ruméliai beglerbégység csapatait, a portai janicsárokat és a parancs szerint még az Erdélyi Fejedelemség ötezer katonáját is.⁸² Ísza Kodzsának, akit a források csak kozák agaként (*Akkerman taraflarında Kazak agası olan İsa Koca*) emlegetnek, az volt a legfőbb feladata, hogy az erősítés megérkezéséig tartóztassa fel a támadókat.⁸³ Pár évvel később, 1578-ban, újra előkerül a neve, ekkor őt és a többi Akkerman közelében élő tatár agát Bender védelmére vezényelték ki, ahol a lengyel oldalról jövő rablókkal kellett felvennie a küzdelmet.⁸⁴ Bár az erről szóló adataink meglehetősen sporadikusak, az akkermani tatárok később is aktív szolgálatot teljesítettek a birodalom védelmében. Például 1605-ben az akkermani szandzsákbég és a helyi tatár agák egy küszöbön álló kozák betörés miatt nyújtottak segítséget a moldvai vajdának.⁸⁵

Amikor a budzsaki tatárok okozta problémákról szóló forrásokat elemezzük, érdemes észben tartani, hogy a birodalomnak ebben a szegletében nem csak velük volt gond. Nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy a lengyel-oszmán határvidék belső és külső védelmét nagyon nehezen lehetett megszervezni. A Kárpátoktól keletre fekvő régió egyik sajátja, hogy több olyan nagy kiterjedésű hátságokkal és folyókkal szabdaltsíktól állt, ahol eleve nagyon nagy volt a népességmozgás. Nemcsak a kívülről jövő elemeket nem

⁸⁰ Mihnea Berindei, Le problème des « Cosaques » dans la seconde moitié du XVIe siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voievode de Moldavie. *Cahiers du monde russe et soviétique* XIII/3 (1972) 343.

⁸¹ Uo.

⁸² BOA, Mühimme defteri 26, p. 11, No. 30.

⁸³ Uo.

⁸⁴ BOA, Mühimme defteri 35, p. 256, No. 647.

⁸⁵ BOA, Mühimme defteri 77, p. 164, No. 451.

lehetett megszűrni, de a belső migráció is sok gondot okozott. Ennek érzékeltesére itt most néhány, Moldvával és Havasalfölddel kapcsolatos esetet szeretnék bemutatni.

A Portának nemcsak a lengyel–török határ kijelölésével akadtak problémái, de úgy tűnik, a Moldvai Fejedelemséget és a birodalmat elválasztó határ meghúzása sem ment könnyen. Egy 1568. július 3-án az akkermani szandzsákbégnek írott parancs szerint a moldvai vajda panaszt emelt a Portán, mert a szandzsák lakosai közül néhányan kihasználták, hogy a határok nem voltak meghúzva, s beköltöztek a moldvai oldalon lévő téli szállásokba.⁸⁶ Éppen ezért a szandzsákbégnek ki kellett jelölnie a pontos határt, hogy ilyen eset ne fordulhasson újra elő.⁸⁷ Hasonló ügyben vált szükségessé, hogy 1570-ben a benderi és a várnai kádi igazságot tegyen, mivel Bender és a Havasalföldi Fejedelemség lakosai között hosszan tartó vita zajlott egy terület birtoklása miatt.⁸⁸ Volt olyan incidens, amikor a moldvai alattvalók korábbi lakhelyüket elhagyva a szomszédos Akkermani szandzsákban, a Szelim szultán alapítványához tartozó falvak lakóit elűzték otthonukból, majd ők telepedtek a helyükbe. Emiatt 1568. október 31-én felszólították a vajdát, hogy a kádival és a szandzsákbéggel közösen vizsgálja ki ezt az esetet, a jövőben pedig ne hagyja, hogy a moldvaiak behatoljanak a szandzsák területére.⁸⁹ Ugyanakkor nemcsak Moldvából vagy Havasalföldről mentek el sokan, hanem a szomszédos szandzsákokból is többen vándoroltak át a két román fejedelemségbe. Mivel az elhagyott területekről kevesebb adó érkezett be, ezért a szultáni tanácsban úgy döntöttek, hogy a vajdának kell megtéríteniük az elmaradt bevételeket a kincstár számára. Így 1567. december 21-én a havasalföldi vajda olyan tartalmú utasítást kapott, amely arra kötelezte őt, hogy fizesse be a Vidinből és a szomszédos szandzsákokból Havasalföldre átköltözött lakosok után járó adót.⁹⁰ 1571 júliusában a benderi kádi kapott egy olyan dokumentumot, hogy nézzen utána a dobrudzsai illetőségű Teberrük Halife ügyének. A nevezett személy a moldvai határon telepedett le, s úgy nyilatkozott, hogy a továbbiakban a vajdának fog adózni. Később számtalan panasz volt ellene, mert szüntelenül zaklatta a moldvai alattvalókat, ezért utasították a kádit, hogy küldje őt vissza Dobrudzsába.⁹¹ Nemcsak a tatárok sanyargatták rendszeresen a környékbeli szandzsákok és vazallusok alattvalóit, hanem Moldvából is számos fosztogató kelt útra, akik senkire sem voltak tekintettel. 1571-ben a kiliai kazához (bírószági területhez) tartozó egyik falu lakosai azért fordultak a Portához, mert Moldvából egy körülbelül háromezer fős rablóbanda fosztogatta rendszeresen a környék településeit. Miután a rablók betörték az egyik

⁸⁶ 7 numaralı mühimme defteri, p. 593, No. 1668.

⁸⁷ 7 numaralı mühimme defteri, p. 593, No. 1667.

⁸⁸ BOA, Mühimme defteri 10, p. 36, No. 72.

⁸⁹ 7 numaralı mühimme defteri, p. 597, No. 1677, p. 880, No. 2417.

⁹⁰ 7 numaralı mühimme defteri, p. 201, No. 547.

⁹¹ 12 numaralı mühimme defteri, p. 326, No. 666.

faluba, addig nyúzták a helyieket, amíg azok oda nem adtak nekik mindent.⁹² A rossz közbiztonság a lengyel–oszmán kapcsolatokat is erősen érintette, és nem csak a zaporozsjei kozákok vagy a tatárok akciói miatt. Mivel a Porta képtelen volt szavatolni az utasok testi épségét a birodalom egész területén, a békeszerződésekben kikötötték, hogy azok a kereskedők és diplomaták, akik Moldván keresztül akarnak utazni, csak és kizárólag a kijelölt útvonalakon közlekedhetnek, a rejtekkutakat pedig kerüljék el, mert különben sem a vajda, sem pedig a szultán nem garantálja a biztonságukat.⁹³

Röviden összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A 16. század elején a Nagy Horda összeomlásával egy időben megindult a tatárok átköltözése a horda területeiről a Krími Kánságba, majd az Oszmán Birodalomhoz tartozó Akkermani szandzsákba. Ez a csoport alkotta az alapját a budzsaki tatároknak, akiket a 16. században csak akkermani tatárokként emlegettek az oszmán–török és a krími tatár források. A nogajok a 16. század második felétől kezdve folyamatosan költöztek be az Oszmán Birodalomba, ők szintén az Akkermani szandzsákban találtak maguknak helyet. A szandzsákban élő tatárok és nogajok elvben a kán fennhatósága alá tartoztak, de mindennapi életükben egyre nagyobb szerep jutott az oszmán előljáróknak. Cselekedeteikért, néhány esettől eltekintve, a Porta vállalta a felelősséget. Mivel a birodalom és a szomszédos lengyel–litván állam alattvalóinak számtalan problémát okoztak, többször is felmerült, hogy kitelepítik őket. Erre azonban a 16. században és a 17. század elején nem került sor. Egyrészt a Porta nem rendelkezett akkora erővel, hogy a visszatérésüket megakadályozhatta volna, másrészt nagy szüksége volt rájuk a határvédelemben. Az oszmán befolyás növekedése később oda vezetett, hogy a Porta a 17. század első két évtizedében kísérletet tett arra, hogy teljesen elszakítsa őket a Krími Kánságtól.

The Budjak Tatars on the Polish–Ottoman borderlands

Gáspár KATKÓ

With the collapse of the Great Horde at the beginning of the 16th century, Tatars started to move from the former territory of the Horde to the Crimean Khanate and to the Akkerman Sandjak of the Ottoman Empire. This latter group formed the basis of the later Budjak Tatars, who were referred to in the 16th century as Akkerman Tatars by Ottoman, as well as by Crimean Tatar documents. From the second half of the 16th century the settlement of the Budjak area by the Noghays continued; they came from beyond the Volga River, through the territories of the

⁹² BOA, Mühimme defteri 10, p. 90, No. 141.

⁹³ Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations*, 273, 282, 288, 307, 316.

Crimean Khanate. These Tatars and Noghays were theoretically subjects of the Crimean khan, but as they were living in Ottoman territory, the impact of Ottoman bureaucrats on their everyday life was continuously increasing. The Porte had to take responsibility for all their actions, which caused many problems not only between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, but also within the empire. Due to these troubles, the idea of their repatriation to the Crimean Khanate was raised in the Sultan's Council, but this plan was never realised. On the one hand, the Porte did not have the instruments to carry it out; on the other hand, the Ottoman government needed the Budjak Tatars in the defence system of the borderlands. The growing Ottoman influence over the Budjak Tatars was the reason for their attempted separation from the Crimean Khanate in the first two decades of the 17th century.

Kovács Nándor Erik

Győztes hadsereg vesztes vitézei. Pillanatképek az 1672. évi kamenyec-podolszkiji hadjárat idejéből

A sikájet defterik, azaz panasz-jegyzőkönyvek az Oszmán Birodalom legfőbb igazságszolgáltatási szerveként is funkcionáló, a 16. század második felétől általában a nagyvezír által vezetett szultáni tanács vagy birodalmi tanács (*divan-i hümayun*) elé tárt beadványok nyomán kibocsátott, s az adott ügyben illetékes helyi tisztségviselőknak (túlnyomórészt kádiknak) címzett parancsok iktatott változatait tartalmazzák.¹ Az említett forráscsoport megjelenése IV. Mehmed szultán (1648–1687) uralkodásának első éveiben az oszmán központi adminisztráció gyakorlatában mutatkozó jelentős átalakulást tükröz.² Ettől fogva kezdtek elkülönítve iktatni a birodalmi tanácsban hozott rendeleteket: a centrum szempontjából kiemeltként kezelt ügyekben hozott konkrét döntést, ítéletet tartalmazó dekrétumok másolatai az ún. mühimme defterikbe (fontos ügyek jegyzékei) kerültek, míg a panaszbeadványra reagáló, helyi szintre visszautalt, alacsonyabb jelentőségű ügyekben kelt parancsokat külön regiszter-típusban, a sikájet defterikben (a továbbiakban SD) rögzítették. Egyelőre nem rendelkezünk olyan, az oszmán kancellária vagy a kancelláriai eljárás átszervezését közvetlenül leíró forrással, amely megválaszolná, hogy egyáltalán miért, illetve miért éppen az 1640-es évek végén került sor a birodalmi tanács határozatai iktatásának differenciálására, ám az a korábbi defterek adatai alapján megállapítható, hogy ennek az adminisztratív lépésnek a háttérében a díván elé tárt panaszos ügyek arányának a 16. század végétől kezdődően megfigyelhető erőteljes és folyamatos emelkedése áll.³ Ez a változás egy drámai társadalmi fordulat tünete, és szorosan illeszkedik az Oszmán Birodalomban a 16. század máso-

¹ A defterek értékét, jelentőségét növeli, hogy a rendeletek eredeti példányának többsége megsemmisült, tartalmuk szinte kizárólag csak a szóban forgó kötetekben őrződött meg.

² A fennmaradt sikájet defterik túlnyomó többségét (a 17. századból 31 kódexet) ma Isztambulban, a Török Miniszterelnökségi Hivatal Oszmán-kori Levéltárában (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) őrzik. A forráscsoportról érkező munkák közül néhány fontosabb: *Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden“ (Şikāyet defteri) vom Jahre 1675*. Hrsg. von Hans Georg Majer. Wien, 1983; Géza Dávid, *The mühimme defteri as a Source for Ottoman–Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century*. *Archivum Ottomanicum* 20 (2002 [2003]) 167–209, főleg 179–182; Feridun M. Emecen, *Osmanlı divanının ana defter serileri: Ahkâm-i mîrî, ahkâm-i kuyûd-i mühimme ve ahkâm-i şikâyet*. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005) 107–139.

³ Kovács Nándor Erik, „Panaszok könyve”. Szempontok a sikájet defterik meghatározásához. *Keletkutatás* 2011 őszi, 65–90.

dik felétől kibontakozó, éppen e regiszterek megjelenésének idejére kiteljesedő gazdasági, társadalmi krízis folyamataiba.

A defterek mint a birodalmi tanács kancelláriáján zajló iktatótevékenység termékei, a bürokratizált ügyvitel szigorú formalizáltságának a lenyomatai. A parancsok másolatai ennek megfelelően viszonylag állandó, merev s ezért jól körülírható, sematikus szerkezeti sajátosságokkal rendelkeznek. A bejegyzésekben a címzett helyi tisztségviselőn kívül szinte minden esetben szerepel az adott ügy betérjesztőjének a neve, az ügy részesei, a betérjesztés helye és módja, továbbá rövid összefoglalást kapunk a panasztétel előzményeire, körülményeire, illetőleg a döntéshozatal mechanizmusának számos mozzanatára vonatkozóan. Ugyanakkor az esetek túlnyomó többségében a panaszra vitt ügy végkimeneteletét homály fedti: a rendeletek tényleges parancsot (*hüküm/emir*) tartalmazó záró része általában csupán a helyi illetékesnek szóló általános utasításból áll.

A defterekben megőrződött dekrétumok az oszmán központi kormányzat és a közigazgatás tartományi szereplőinek kommunikációján keresztül mind földrajzi tekintetben, mind a tárgy vonatkozásában igen változatos, hatalmas mennyiségű és rendkívül értékes társadalomtörténeti adattal szolgálnak. Az SD-k nemcsak az államszervezet jogorvoslati mechanizmusának működésére vetnek fényt, de az Oszmán Birodalom területén élő legkülönbözőbb társadalmi csoportok sokféle konfliktusát is elének tárják. A panaszokkal összefüggő kimenő parancsok markánsan kidomborítják a központ és a tartományok jogszolgáltatási kapcsolataiban meglévő területi, hatásköri eltéréseket, illetőleg a kérvényezés szokásaiban kialakuló, tartományonként jelentkező különbségeket. Mint-hogy a központhoz való kapcsolatukat a működés gyakorlatán keresztül láttatják, fontos adalékokkal járulnak hozzá a Porta exponenseinek jogállását összehasonlító, máig tartó történeti diskurzushoz is.⁴

A defterek oldalain viszonylag gyakran előforduló moldvai és havasalföldi vajdáknak a nem muszlim vazallusok közt egyedülálló, ugyanakkor az oszmán közigazgatás tisztségviselőiéhez hasonló szerepe árnyaltabb megvilágításba kerül e forráscsoport tükrében. Moldva és főleg Havasalföld az oszmán központi jogorvoslati mechanizmus gyakorlatában különleges szerepet játszott. A két román vajdának címzett parancsok arra utalnak, hogy ők a sikájet-parancsokban megszólított oszmán tisztségviselőkhöz hasonló funkciót töltöttek be a panaszos ügyek vonatkozásában: a kérvényező helyszíni kártalanítására, ügyének kivizsgálására, szökésben lévő vádlottak előállítására kaptak általános parancsokat. A nekik kiadott utasításokból körvonalazható feladatkörüknek azonban volt egy sajátos oldala is: a területükön élő nem muszlim lakosság (*zimmî*) által a Portához felterjesztett peres ügyek rendezését saját hatáskörben voltak kötelesek ellátni, ám a többi esetben a közeli kádi hivatalokkal való együttműködésre vol-

⁴ A forráscsoport feldolgozásának itt felsorolt megközelítésmódjait és annak tanulságait megjelenésre váró PhD disszertációmban taglaltam.

tak utalva. A nekik szóló rendeletek egy részében a helyi nem muszlim lakosság peres ügyeinek helyben történő elsimítására szólítják fel a vajdákat, de rendszeresen azzal a kitétellel, hogy a helyi jogorvoslat kivitelezhetetlensége esetén az egyik vagy mindkét felet valamelyik közeli kádihoz küldjék. Ez a bejegyzésekben többször visszaköszönő eljárási gyakorlat mutatja, hogy a központ által felügyelt igazságszolgáltatási rendszerben a vajdák korlátozott jogkörrel bírtak, amelyet a muszlim érintettek vonatkozásában muszlim jogi autoritásokként a kádi hivatalok egészítettek ki. A bejegyzések tanúsága szerint gyakorlatilag minden fellebbviteli ügy esetén – leszámítva a díván elé irányított eseteket – az ibraeli (Brăila) és gyurgyevói (Yergöği, ma Giurgiu) kádik voltak a vajdák és a hozzájuk tartozó peres ügyek közvetlen jogi felügyelői.⁵ Szerencsénkre rendelkezésre áll egy parancs, amelynek expositiójában a moldvai bojárok saját védelmükben érvelve, egy jogsérelem kapcsán pontosan leírták a vajdáknak a jogorvoslati eljárásban betöltött szerepét: „...régí szokás, hogy ha egy moldvai rájának egy másikkal szemben van követelése, akkor ügye a vajdához tartozik, ha azonban egy muszlimmal szemben van panasza, a legközelebbi kádi elé küldetik...”⁶ A bojárok nem ok nélkül hangsúlyozták a hagyományos gyakorlat fontosságát, hiszen azt a konkrét esetben súlyosan megsértették. A szilisztrai kormányzó ugyanis a régi szabály ellenére és szultáni felhatalmazás nélkül (*kanun-i kadime muhalif ve ferman-i hümayunuma mugayir*) önkényesen fogott el és zárt be (*ahz ve habs*) moldvai rájákat. Ez a muszlim törvényszékek és a nem muszlim hatóság között kialakuló, talán sohasem formalizált, de az igazságszolgáltatás gyakorlatában meglevő hierarchia a muszlim jog prioritását és előírásait tükrözi. A Porta tehát az igazságszolgáltatás területén némely jogsérelem esetén beavatkozott a két vajdaság „belügyeibe”, minthogy a vajdák felett álló jogorvoslati fórumként funkcionált.

Az SD-kben előforduló panasztételek földrajzi bontásban történt vizsgálata alapján megállapítható, hogy az oszmán közigazgatás határain belülre eső ügyeken kívül csak a moldvai és havasalföldi vajdaság illetékességi körébe tartozó esetek szerepelnek mérhető aránnyal, miközben más, hasonló autonóm képződmények lakói – a nagyobbak közül említhetjük a Krími Kánságot, illetve az Erdélyi Fejedelemséget – nem fordulnak elő a panaszbeadványok nyomán kelt rendeletek érintettjei között. A két román vajdaságot illető dekrétumok szám-

⁵ A moldvai vajdáknak szóló parancsokban az ibraeli, a havasalföldiek esetében a gyurgyevói kádit jelölik meg rendszeresen. A vádak elleni védekezés lehetősége a személyüket érintő jogvitákban természetesen a vajdákat is ugyanúgy megillette: *şerî cevabun var ise civarunda akreb olan kazada mevlana Yergöği kadısı huzurunda tarafundan vekilün ile şerle görülmek emrüm olmuştur...* „Amennyiben a törvény előtt kívánsz érvelni, parancsot adtam, hogy a hozzád legközelebb eső gyurgyevói kazá (bírósi terület) kádija jelenlétében megbízottad útján bírálják el.” İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şikayet defteri (a továbbiakban ŞD), 11, p. 247, No. 3.

⁶ *Boğdan reayasının birinün birinden hakkı olsa Boğdan beğine ve eğer bir müslümandan hakkı olsa Boğdan voyvodasına ve civarda olan kadiya havale olunmak kanun-i kadim iken...* Ld. ŞD 6, p. 191, No. 928.

beli fölénye önmagában magyarázható volna földrajzi okokkal is, ám az, hogy az erdélyi fejedelem és alattvalói teljes mértékben hiányoznak a 17. századi SD-k panaszosai és címzettjei közül, világosan demonstrálja a sokszor egy lapon emlegetett államalakulatok között fennálló kulturális és orientációs különbségeket. Mindezek mögött összetett okok, mindenekelőtt az eltérő hagyományok és az erdélyiek, valamint az ortodox oláhok eltérő egyházi-kulturális kötődése rejlik: Erdély helyzetével szemben Moldva és Havasalföld konstantinápolyi orientációja a bizánci időkig megy vissza.⁷ A 17. századi SD-k adatai alapján szembevetendő, hogy a Portához közelebb fekvő déli tartomány, Havasalföld minden defterben gyakrabban fordul elő, ami elsősorban ennek a központhoz való közelségével magyarázható.

Balkáni terjeszkedése során fennhatóságát a 14. század végére a Duna vonaláig kiterjesztő Oszmán Birodalom 1394-ben tette adófizetőjévé Mircea havasalföldi fejedelmet. Moldva hivatalosan 1455-től vált a Porta vazallusává, habár adatolható, hogy korábban is fizetett adót a törököknek. A birodalom északi peremvidékén fekvő Moldva a 18. századig a szomszédos Lengyel-Litván Unió és a török befolyási övezet között manőverezett, az oszmánoknak rendszeresen számolniuk kellett a lengyel hatalmi törekvések kihívásával. Havasalföld a központhoz közelebb, az oszmán közigazgatás alá tartozó területek szomszédjaként ellenőrizhetőbb hűbérese volt a szultánnak. A vajdák időnkénti ingadozása, a lengyel szövetségben a kelet-balkáni területeket fenyegető kozákok akciói nemcsak komoly destabilizációs veszélyt, hanem az innen származó gabona és egyéb árucikkek utánpótlása miatt gazdasági kockázatot is jelentettek a birodalom számára.⁸ Ezért merült fel időnként a fejedelemségek megszállása és integrálása a birodalomba, amely elképzelés azonban sohasem vált valóra.⁹

Most a 8. számú panasz-jegyzőkönyv (SD 8) moldvai és havasalföldi vonatkozású bejegyzései alapján kívánom megvilágítani az 1672-ben lezajlott podóliai szultáni hadjárat néhány jelenetét, ezzel szemléltetendő a forráscsoport néhány „mikrotörténeti” aspektusát.

A két dunai fejedelemnek szóló parancsok a 17. századból fennmaradt SD-k közül ebben a defterben szerepelnek a legnagyobb arányban (Havasalföld 36, Moldva 17 bejegyzéssel), ami nem a véletlen műve. A két vajdának címzett rendeletek számának megugrása azzal magyarázható, hogy a jegyzőkönyv keletkezése nagyrészt egybeesett a szóban forgó szultáni hadjáratral, amelynek során Havasalföld és Moldva az oszmánok támogatójaként, országuk peremvidéke

⁷ Erdély, a román vajdaságok és a Porta politikai kapcsolattartásában kialakult gyakorlatra vonatkozóan ld. Jakó Klára, Havasalfölde és Moldva Erdély portai kapcsolataiban. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál–Székely Júlia. Budapest, 2012, 140–157.

⁸ A vajdaságok és a Porta kapcsolatának 17. századi áttekintését ld. İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/2. Ankara, 1954, 82–101.

⁹ İ. Metin Kunt, 17. yüzyılda Osmanlı Kuzey politikası üzerine bir yorum. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi – Hümaniter Bilimler* 4–5 (1976–1977) 111–116.

pedig az oszmán haderő felvonulási – és visszavonulási – területeként szolgált. A seregeivel átvonuló nagyvezír tanácsát a térség lakosai panasztétel céljából könnyebben megközelíthették, de ezzel együtt a hadjárat során törvényszerűen megsokasodó, panaszra okot adó esetek felgyülemzése is magyarázza a vajdáknak címzett parancsok gyakoriságát. Az 1672. évi hadjárat, amely Európában az oszmánok utolsó nagyobb területi gyarapodással járó vállalkozása volt, a nyugat-ukrajnai térség biztosítását célozta a lengyel–litván államszövetséggel szemben, valamint az 1669 óta az oszmánok protektorátusa alá tartozó Dorosenko hetman (1627 k.–1698) kozákjaival való kapcsolattartás megerősítését és közvetve a két dunai fejedelemség feletti ellenőrzés megszilárdítását. Az oszmánok ezt megelőzően utoljára 1621-ben indítottak katonai expedíciót ebbe a térségbe, akkor a moldvai török pozíciókat fenyegető lengyel beavatkozás okán szánták el magukat a közbelépésre, ám Hotin falai alatt végül kudarcot vallottak. Mindkét vállalkozásban a szultán személyesen részt vett, ami Nagy Szulejmán regnálása óta ritkaságszámba ment.¹⁰ A nagyszabású akció a Köprülü-nagyvezírek által fémjelzett, a peremvidék vazallusaival szemben szigorúbb és a szomszédos országokkal szemben agresszívebb külpolitikai vállalkozások sorába illeszkedett.¹¹

Az oszmán főereg 1672 májusában indult el Isztambulból, az Edirne–Ajdosz–Babadag¹² útvonalat követve haladtak Iszakcsiig,¹³ ahol átkeltek a Dunán. Ezt követően a Szeret folyó völgyében, Tutorát érintve¹⁴ igyekeztek tovább úti céljuk felé.¹⁵ Kamenyec várát 1672. augusztus 18-án zárták ostromgyűrűbe, és augusztus 27-én el is foglalták a Dorosenko hetman és a Szelim Giráj (ur. 1671–1704 több megszakítással) krimi kán által támogatott oszmán csapatok. A birtokba vett területen Kamenyec-Podolszkij központtal négy

¹⁰ A harmadik példa ebben a században, amikor az uralkodó a harcos szultán imázsát felelevenítendő személyesen állt a had élére, IV. Murád (1623–1640) nevezetes keleti hadjárata volt, amelynek során 1639-ben a szafavidáktól visszafoglalta Bagdadot.

¹¹ A Köprülü-korszak új fejezetet nyitott az oszmán külpolitikában. Az ambiciózus katonai vállalkozásokat eleinte siker koronázta. Az önjáróvá váló, lengyel trónra aspiráló II. Rákóczi György erdélyi fejedelem elleni büntető expedíció 1659-ben, az ennek nyomán beavatkozó Habsburgok elleni hadjárat 1663–64-ben relatív eredményeket és területi gyarapodást hozott (Újvári vilájet). Elhúzódó harcok árán az oszmánok ugyancsak diadalt arattak a Földközi-tenger keleti medencéjében, ahol majdnem negyedszázad erőfeszítései után 1669-ben birtokba vették Kréta szigetét. A sikeres podóliai expedíciót bő egy évtizeddel követő 1683. évi, katasztrofális végeredménnyel záruló bécsi hadjárat azonban az addigi fegyvertényeket egy csapásra elhomályosította.

¹² Ma Ajtosz (Bulgária) és Babadag (Románia).

¹³ Ma Isaccea (Románia).

¹⁴ *Abdurrahman Abdi paşa Vekâyî-nâmesi. Osmanlı Tarihi (1648–1682)*. Haz. Fahri Ç. Derin. İstanbul, 2008, 372.

¹⁵ Az oszmán haderő állomáshelyeinek (*menzil*) lajstromát – amely sajnálatosan nélkülözi az egyes helyszínek azonosítását – ld. Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar. Kamaniçe seferi ve organizasyonu (1672)*. İstanbul, 2004, 60–61, 361.

szandzsákból álló vilájetet (Kamaniçe) hoztak létre.¹⁶ A szultáni sereg szokásos módon a felvonuláshoz képest rendezetlenebbül vonult vissza, kisebb kontingensek leszakadtak, illetve a tartományi tisztviselők, tímár-birtokosok közül ki-ki a saját birtoka felé vette az irányt, s levált a fővárosba visszaigyekvő csapattörzsről.

A kamenyeci hadjárat időszakából sajnálatos módon nem maradt fenn műhimme defteri, amely betekintést nyújthatna e jelentős hadi vállalkozás előkészületeibe, s megvilágíthatná a mozgósításnak, a sereg ellátásának, utánpótlásának részleteit. Éppen ezért az expedíció idején kiadott dekrétumokat tartalmazó SD 8 különlegesen értékes forrás, mert noha a hadjárat történetét nem a szervezés, illetve a katonai cselekmények oldaláról világítja meg, a történetek egyes mozzanatait a résztvevő személyek nézőpontjából, azok konfliktusain keresztül villantja fel, s értékes adatokat őriz a katonai vállalkozás során, illetőleg után az egyént érő sérelmekre, kihívásokra vonatkozóan.

Régi szokás szerint a szultán, valamint a nagyvezír hadba szállása idején a legfelsőbb birodalmi döntéshozatal – a nagyvezír primátusának megőrzése mellett – kettévált. Az oszmán sereggel együtt mozgó nagyvezír vezetésével a táborban, különböző állomáshelyeken rendszeresen ülésezett a birodalmi tanács, miközben a központban, azaz Isztambulban (és/vagy Edirnében) a nagyvezír megbízott helyettese, a kajmakám pasa irányította a döntéshozatalt. A nagyvezíri dívánban keletkezett SD 8-at a hidzsra szerint 1083 kezdetétől, azaz 1672. május elejétől kezdték el vezetni, tehát néhány nappal IV. Mehmed szultán táborba szállását követően.¹⁷ Bár az első fólió tetején olvasható utólagos bejegyzés a deftert hadjáratí jegyzőkönyvnek (*defter-i şikayet-i ordu*) nevezi, az első parancsok még olyan beadványokra hivatkoznak, amelyek nem a tábori dívánhoz érkeztek. A hadjáratot megjárt jegyzőkönyvben az utolsó parancs, amely még a táborba befutott beadványra reagál, 1672. november végén (1083. sábán hónap első harmadában) kelt,¹⁸ amikor a visszavonuló, az egyre zordabb időjárástól szenvedő sereg már átkelt a Dunán.¹⁹

Az SD 8-ban a szultáni haderő felvonulásának első napjaitól kezdve, jóval a had feloszlása után, 1673 májusának végéig (1084. szafer hó közepéig) vezették a tanács elé benyújtott panaszos ügyekben kelt rendeleteket. A Havasalföld és Moldva keleti határvidékén átvonuló szultáni sereg az azzal járó kellemetlenségek mellett a helybelieknek különféle lehetőségeket is jelentett. Az átvonuló hadak jelentős keresletnövekedést támasztottak az élelmiszerek és

¹⁶ İnbaşı, *i. m.*, 200–203. Az új tartományról szóló monografikus feldolgozást ld.: Dariusz Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699*. Warszawa, 1994. A tartomány török összeírását kiadta: Uő., *The Ottoman Survey of Podolia (ca. 1681): Defter-i mufassal-i eyalet-i Kamaniçe*. Cambridge, 2004.

¹⁷ A szultán 1672. április 30-án érkezett a csukur-csajiri táborba. Vö. Derin, *i. m.*, 359.

¹⁸ ŞD 8, p. 110, No. 490.

¹⁹ Derin, *i. m.*, 404–405.

egyéb, a hadsereg ellátásához szükséges termékek piacán,²⁰ majd a visszavonulás során a kisebb csoportok vagy csak néhány kísérővel vonuló tisztviselők, katonák kedvelt célpontjaivá váltak nemcsak a rablóbandáknak, hanem egy-egy merészebb helyi lakosnak is, aki ügyes szervezéssel kiforgathatta az általa elszállásolt törököt zsákmányából, sőt, akár rabjait is elvehette. A visszavonulókat megkárosító helyiek elleni panaszok az SD 8 legjellemzőbb, leggyakoribb esetei közé tartoznak.

A díván elé kerülő, illetve itt a vajdák bevonásával kezelt ügyek tekintélyes hányada az átvonuló török had katonáinak helyieket terhelő panaszaira reflektál. Az SD 8-ban a havasalföldi vajdának címzett 35 közül 10 parancs kelt a hadjáratról visszavonulók ellen a helybéliek által elkövetett cselekmények következtében. Az ilyen esetek egytől egyig a győzelmes had visszavonulásának időszakában történtek, az azokra fényt derítő bejegyzések azonban már a sereg hazatérte után keletkeztek, 1672 utolsó napjaitól²¹ kezdve 1673 májusáig²² fordulnak elő a defterben.

Az egyik panasztevő, Hadzsi Haszán, aki feltételezhetően katona volt, azért fordult a Portához, mert amikor Kamenyecből visszatérőben egy Jalomica (Lonca) folyó partján fekvő faluban²³ századosának sógora (*enişte*) vendégül látta őt, néhány falubéli az éj leple alatt fegyverrel támadta meg, megverte, élelmét és rabszolgáját elvette. Ő maga is csak nagy nehezen menekült meg.²⁴ A parancsban felszólítják a vajdát az elkövetők kézre kerítésére, az elrabolt javak visszaszolgáltatására.

Egy másik szerencsétlenül járt katonát, Abdurrahmant szintén az éj közepén támadott meg hat név szerint is említett helybéli (*zimmi*) 12 haramiával (*haydud eşkiyası*) szövetkezve. A támadás helyszínéről közelebbit nem tudunk. Először a nála lévő élelmet vették el, majd megkötözték és 650 oroszlanos garast (*esedi gurusı*)²⁵ követeltek váltságdíjként, amit meg is kaptak. Az ügy kivizsgálására egy bosztandzsit neveztek ki, aki az elkövetők közül Bukarestben hetet felku-

²⁰ İnbaşı, *i. m.*, 230–231; Bogdan Murgescu, The Ottoman Military Demand and the Romanian Market. A Case Study: 1672. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 25 (1987/4) 305–313.

²¹ Az első ilyen jellegű, egy hazafelé vezető útván Bukarestben örökös nélkül meghalt jani-csár széthordott hagyatéka miatt kelt parancsot 1083. ramazán hó első dekádjára (1672. december 21–30.) dátumozták. SD 8, p. 168, No. 791.

²² Egy moldvaiak által kirabolt csaus esete. SD 8, p. 489, No. 2382.

²³ Ez az adat arra utal, hogy a károsult vitéz a fősereg útvonalától eltérően nyugatabbra vonult hazafelé.

²⁴ SD 8 p. 208, No. 1000.

²⁵ A holland eredetű oroszlanos ezüstpénznek a vajdaságokra vonatkozó parancsokban tapasztalható feltűnő gyakorisága a pénz itteni elterjedtségének kétségtelen bizonyítéka. Népszerűségére a pénz utóéletét jelző érdekes tény is emlékeztet: az „oroszlán” szónak a román és a bolgár valuta nevében – *leu*; *lev* – való továbbélése. Vö. János Buza, Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn). *Acta Historica* 27 (1981) 339–340.

tatott és a muszlim törvényszéken bizonyította rájuk tettüket, majd az elrabolt értékek (a sértettől elvett lovak, fegyverek és pénz) egy része is előkerült.²⁶

Hat halálos áldozata volt egy másik rablótámadásnak, amelyről egy bizonyos Ahmed másodmagával benyújtott panasza tudósít. Egy havasalföldi bojár emberei útítársai voltak azoknak a törököknek, akiket végül kiraboltak, és akik közül hat személyt meggyilkoltak. A túlélő panaszosok először Kaplan pasának, az oszmán csapatok egyik vezérének jelentették az ügyet,²⁷ aki kézre kerítette és fogságba vetette a támadókat. A parancsban elrendelik, hogy a betérjesztő kérésére a vádlottakat küldjék a díván elé.²⁸

A frontról visszatérők közül egy Üveysz nevű janicsár csauzt még Jászvásáron (Iasi) leptek meg a szálláshelyén. Az éjjeli támadás során mindenét elvették. Üveyszt az elkövetők után tudakozódva a szálak a havasalföldi Buzába (Bodzavásár, Buzău) vezették. Ennyi derül ki abból a rendeletből, amelyben a Porta a havasalföldi vajdát az elrabolt tulajdon visszaszolgáltatására, illetve – arra az esetre, ha azok a törvény előtt kívánják védeni magukat – a támadóknak a gyurgyevói kádihoz való küldésére utasítja.²⁹ Ugyancsak Buza közelében járt pórul Ahmed és Hadzsi Bekir. Őket két bojár és azok öt embere tartóztatta fel, s noha állításuk szerint a foglyok után járó ötödöt már megfizették, a támadók most újra követelték tőlük. Négy foglyukon kívül öszvéreiktől, lovaiktól, felszerelésüktől is megfosztották a visszavonulókat. A vajda az előbbihez hasonló parancsot kapott.³⁰

A boszniai tímár-defterdárnak, Musztafának sem sikerült felhőtlenül a hazautja. Őt magát ugyan nem érte atrocitás, de a visszavonulás során, miután Jászvásár környékén néhány emberét előreküldte a rabokkal, azoktól Focşani (Foksány) városában a helybeliek eltulajdonították két rabnőjét és egy rabszolgáját.³¹

Nagy valószínűséggel kétszer szerepel a parancsok lajstromában ugyanannak az Ahmed nevű janicsárnak az ügye, akitől az ellenség soraiból ejtett foglyait (*harbî kefereden ahz eyledüği bir abd ve esirin*) egy havasalföldi településen vették el az ottani bojárok. Ahmed janicsár kezében már bírósági végzés (*hüccet-i şeriye*) is volt, amelyet aztán szultáni parancsban megerősítettek, felszólítva a vajdát, hogy a károsult követelésére tekintettel, szolgáltassa vissza neki szerzeményét.³² A második, mindössze egy-két héttel ezt követően kiadott

²⁶ ŞD 8, p. 221, No. 1062.

²⁷ Kaplan Musztafa pasa Aleppó vezíri rangú kormányzójaként vett részt a hadjáratban. A Kamenyec-Podolszkij bevételét követő hadműveletek során a lengyel főhadiszállás, Lvov ostromával bízták meg, erre azonban az időközben megkötött fegyverszünet miatt már nem került sor. A hadjáratról visszavonulóban Dijarbekir beglerbégiének nevezték ki. Derin, *i. m.*, 377–378, 427; İnbaşı, *i. m.*, 169–171.

²⁸ ŞD 8, p. 223, No. 1073.

²⁹ ŞD 8, p. 233, No. 1121.

³⁰ ŞD 8, p. 109, No. 485.

³¹ ŞD 8, p. 340, No. 1653.

³² ŞD 8, p. 363, No. 1770, kelt 1673. április derekán.

parancsban ugyancsak Ahmed nevű janicsár szerepel, akinek – ezúttal – négy rabra szóló követelése van immár két bojárral szemben.³³ Sajnálatos, hogy mint általában, úgy ennek az esetnek sem ismerhetjük meg a többi részletét, így legfeljebb csak találgathatunk, hogy a keresztény havasalföldi nemesek mit kezdtek (vagy kezdtek volna) az oszmán katonáktól elvett keresztény foglyokkal.

Egy hagyatékkal kapcsolatos ügy elhúzódása arra vet fényt, hogy egy-egy eset felderítése a központ és a vajdák közötti csatornák útvesztőjében igen nehézkes volt. A hadjáratról hazatérőben, Bukarestben két örökös nélkül elhunyt janicsár (csak a Haszán nevűt említik név szerint) vagyonára valaki illetéktelenül rátette a kezét, amit a kötelességtudó kincstári biztos (*beytü’l-mal emini*) jelentett a Portának. A díván ekkor, azaz 1673. január végén utasította a vajdát,³⁴ hogy a javak visszaszolgáltatásáról intézkedjék. Erős a gyanú, hogy egy későbbi, 1673. május elején kelt parancs ugyanennek az esetnek a folytatása.³⁵ Ennek előzménye egy másik beadvány, melyet a pasa rangot viselő Abdurrahman janicsár aga³⁶ nyújtott be. Ebben a Porta ismét hangsúlyozza, hogy az örökös nélkül elhunyt katonák tulajdona a kincstárt illeti, és név szerint két janicsár, Hüszejn³⁷ és Mehmed hagyatékáról van szó, de az eset immár egy Bukarest melletti faluban elhalálozott további névtelen janicsár közlegény hagyatékára is kiterjed. A vajda a parancs értelmében a Porta által megbízott (*mübaşir*) csausnak köteles volt átadni az elhunytak hagyatéki tárgyait. Ha a két ügy lényegi egyezése alapján és kisebb tartalmi eltérésüket az írnok pontatlanságának betudva helyesen feltételezzük, hogy ugyanarról az esetről van szó, akkor megállapítható, hogy a hagyaték kézre kerítését az első parancstól számítva több mint három hónapig nem sikerült elérniük. A portai megbízott kinevezésével láthatóan hatékonyabb módon törekedtek az elhúzódó ügy végére pontot tenni, bár további adatok hiányában nem vehető biztosra, hogy a kijelölt személy végül sikerrel járt-e el.

A kivételes alkalomnak számító szultáni hadjárat során előtérbe kerülő és a díván elé tárt panaszok közt kiemelkedő jogsértések azt mutatják, hogy a vazal-lustól megkívánt együttműködés és vendéglátás nem érvényesült maradékta-

³³ ŞD 8, p. 380, No. 1875, kelt 1673. április végén. Az írnok itt – nyilván megszokásból – elírta az évszámot. A defterben a bojárok nevét nem tüntették fel, de az eredeti parancsban valószínűleg szerepeltek.

³⁴ A hidzsra szerint 1083. sevval hó első dekádjában. ŞD 8, p. 168, No. 791.

³⁵ A hidzsra szerint 1084. muharrem hó középső dekádjában. ŞD 8, p. 380, No. 1875.

³⁶ Abdurrahman Abdi pasa 1668-tól töltötte be a janicsár aga posztját. A krétai hadjáratban is vitézkedő Abdurrahmant később különböző, jelentős kormányzóságok (Bagdad, Egyiptom, Aleppó, Kamenyec-Podolszkij) élén találjuk. Utolsó beglerbégi stalluma a végzetet is jelentette számára: Buda pasájaként a város 1686-os ostroma során halt vitézként halált. Abdülkadir Özcan, Abdurrahman Abdi paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* I. İstanbul, 1988, 156. Egy rövid megszakítással betöltött budai hivatalával kapcsolatban ld. Dávid Géza, *Pasák és béggek uralma alatt*. Budapest, 2005, 375–377.

³⁷ Elképzelhető, hogy az előző bejegyzésben tévesen rögzítették a Haszán névalakot vagy éppen ebben a Hüszejn formát.

lanul. Mint ahogyan közvetlen kényszer hiányában a vajdák, úgy alkalmasint alattvalóik is szembefordultak uraikkal, ha rövid távú érdekeik azt kívánták. Ugyan a defterben megörökített példák számát tekintve nem beszélhetünk kifejezetten tömeges jelenségről, a vajdaságokra vonatkozó és viszonylag szűk időmetszetben jelentős arányban előforduló ilyen „balesetek” alapján egyértelmű, hogy a visszavonuló seregtől különvált, gazdag zsákmánnyal hazafelé tartó oszmán katonák irányában az oláh lakosság nem garantálta a bajtársi lojalitást, és lehetőséget látott a védtelennek vélt vitézek kifosztásában. Az egyedül, illetve szerényebb kísérettel vonuló törökök számára kifejezetten veszélyes terület volt Havasalföld és Moldva útjain járni, ahol nemcsak a rablóbandák, hanem alkalmasint a szállást adó helyiek, falusiak vagy éppen bojárok is kiszolgáltatott idegenként bántak velük. A dokumentumok többsége arra enged következtetni, hogy a katonákat ért támadásokat komolyan vették és különös figyelmet szenteltek az ilyen esetek kivizsgálásának, a tettesek kézre kerítésének és megbüntetésének. Több parancs szövege arra utal, hogy a szóban forgó ügy felderítésében előzőleg jelentős, eredményes lépések történtek.

Az 1672. évi hadjárat során előforduló, havasalföldi vonatkozású rendeletek többsége az oszmán hadsereg emberei, illetve javaik ellen végrehajtott rablótámadások miatt keletkezett, azonban az ilyen típusú ügyek korántsem korlátozódtak csupán a hadjáratához hasonló időszakos eseményekre. Több bejegyzés tanúskodik arról, hogy a Havasalföldön garázdálkodó haramiák folyamatos fenyegetést jelentettek az átutazók számára. Így például a vidini Szülejmánije dzsámi imámja, bizonyos Szejjid Mehmed 1688 őszén vált rablótámadás áldozatává.³⁸

A vajdaságra nemcsak az 1672-es hadjárat során, hanem az új tartomány, Kamenyec-Podolszkij ellátásában is fontos feladatokat rótt a Porta. Rövid epilógusként említünk egy utolsó rendeletet, mely arra vet fényt, hogy a vár élelemellátását a jelek szerint nem sikerült kifogástalanul teljesítenie Havasalföldnek: az aratási hulladékkal (*haşak*) szennyezett silány gabonaszállítmány miatt a várban állomásozó janicsárok fellázadtak. A szultáni tanács az árulásért a Kantakuzénosz Serban vajdát (1678–1688) távollétében helyettesítő három bojár tette felelőssé. A Porta 1680 márciusában kelt szigorú parancsa értelmében a vajdának ki kellett adnia embereit az értük küldött megbízottnak (*mübaşır*), aki Isztambulba kísérte őket.³⁹

³⁸ ŞD 12, p. 17, No. 83. Az 1688. október végén kelt parancs a vajdát az elrabolt javak visszaszolgáltatására szólítja fel.

³⁹ Ld. Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Eb 372, p. 296, No. 2. A defter mikrofilmmásolata Fekete Lajos jóvoltából ma a Magyar Nemzeti Levéltárban, általam is használt fotómásolata az ELTE Török Filológiai Tanszékén található. Fekete az Eb 356, 358 és 387 jelzetű műhimme defterik regesztái mellett néhányat közölt az Eb 372 jelzetű ŞD bejegyzéseiből is, szintén rövid összefoglalásban. Fekete Lajos, A berlini és drezdai gyűjtemények török levéltári anyaga. *Levéltári Közlemények* 6 (1928) 259–305; 7 (1929) 55–106.

Distressed soldiers of a victorious army. Glimpses of the Ottoman campaign to Kamenets-Podolsk in 1672

Nándor Erik KOVÁCS

Şikâyet defteris (“registers of grievances”) available from the middle of the seventeenth century onwards contain copies of decrees issued by the Ottoman imperial council (*dîvân*) on the subjects’ petitions for a redress. The corpus therefore is a significant source on problems everyday people had to face and also on the development of the practice in the Ottoman *dîvân*-chancellery.

The entries of the registers also provide us with important data on the relations between the central and provincial administration as well as vassals of the Ottoman Empire. Moldavian and Wallachian voivodes appear regularly in the *defters*, either as addressed or as accusee or petitioner. In this respect, their role was exceptional among the non-Muslim vassals and, in a manner, was similar to the role of Ottoman officials.

The aim of the present study is to demonstrate some socio-historical aspects of the *defters* and institutional characteristics in the relations of the Ottomans and the Danubian Principalities (Moldavia and Wallachia). The source material used for this purpose is contained in register nr. 8, a *defter* used during the Ottoman campaign to Kamenets-Podolsk in 1672. The volume is preserved at the Office of the Prime Minister’s Ottoman Archives in Istanbul. The selected entries highlight how the Ottoman jurisdiction functioned within the principalities and worked in relation to non-Muslim subjects in the territory of the vassal states, and at the same time they provide us with an insight into individual conflicts, predominantly damages and injuries suffered by Ottoman soldiers from the local Vlach population.

Oláh Péter

A török–magyar kapcsolatok alakulása egy diplomata szemével – Tahy László ankarai követ munkássága (1924–1933)

Bevezetés

Török és magyar szempontból az első világháború és az azt lezáró békeszerződések földrengésszerű változásokat hoztak. Míg Magyarország a háború, a proletárdiktatúra és Trianon sokkhatásaiból próbált éledezni, addig a világháborút szintén a vesztesek oldalán befejező Oszmán Birodalom egy sikeresen megvívott függetlenségi háború után lépett új időszámításba. A versailles-i békék utáni tizenöt év annak ellenére hozott intenzív kétoldalú kapcsolatokat a két ország életében, hogy Ankara és Budapest külpolitikai törekvései csak részben mutattak egy irányba.

Bár Magyarország az elszigetelődéstől tartva hivatalosan elfogadta a nemzetközi közösség által rá rótt büntetéseket – és 1922-ben a Népszövetség tagja lett –, belső kommunikációjában minimum az utalások szintjén, de mindig kifejezte a *status quo*val kapcsolatos ellenérzését. Ebből kifolyólag igyekezett élni minden olyan lehetőséggel, amelyik növelte politikai és gazdasági mozgásterét. Törökországot ezzel szemben olyannyira lekötötte az ország társadalmának újjászervezése, hogy a külkapcsolatok terén – száműzve a hivatalos politikából a háború utolsó éveiben felerősödő *pán-török* és *pán-islamista* nézetek által támogatott irredentizmust¹ – többnyire kerülte a nyílt konfrontációt. Ezen még az sem változtatott, hogy a nemzeti célok minimumaként az utolsó oszmán parlament által 1920 januárjában elfogadott – Musztafa Kemál által is megerősített – *miszák-i milli* (nemzeti egyezmény) területi koncepciója nem valósult meg teljes mértékben.² Mindez persze nem jelentett passzivitást, hiszen az anatóliai harcok sikerére apelláló Musztafa Kemál, a lausanne-i békeszerződés aláírásával új alapokra helyezte a török külpolitikát is. A Török Köztársaság október 29-i kikiáltásával Európa egykori „beteg embere” elindulhatott a megújulás útján.

¹ Faruk Sönmezoğlu, *İki savaş sırasında ve arasında Türk dış politikası*. İstanbul, 2011, 254.

² Az isztambuli kormány által kidolgozott elképzelés, melynek értelmében a többségében törökök által lakott területek az új török állam határain belül maradtak volna. A lausanne-i békeszerződés értelmében azonban Trákia, Moszul és környéke, valamint a kaukázusi területek nem maradtak török fennhatóság alatt.

A török–magyar viszony alapjai: sorsközösség?

Ami a kétoldalú kapcsolatokat illeti, a végül 1923. december 18-án megkötött magyar–török barátsági szerződés nem volt előzmény nélküli. A sèvres-i béke aláírását elutasító török erők a háború végétől kezdődően a hivatalos isztambuli kormánnyal párhuzamosan kezdték kiépíteni katonai és politikai értelemben vett ellenállási gócpontjaikat Anatóliában. A bizonytalan politikai légkör hatására Európában újra napirendre került a „keleti kérdés”. A magyar külügyi kar leplezetlen szimpátiával figyelte a törökországi eseményeket. Budapesten úgy látták, hogy mindaz, ami a Kárpát-medencében nem sikerülhetett, megvalósulása esetén Kis-Ázsiában precedenst teremthet az európai politikában. Egy 1922. november elején az MTI által közölt hírben arról tájékozódhatunk, hogy „Csehországban nagy izgalmat keltett” Horthynak még szeptember végén a határhoz közeli településen tett egyik kijelentése. Ezek szerint „Közeledik a pillanat, amikor Magyarország visszakapja valamennyi elszakított területét és az ellenség kiűzésével Magyarország újból felszabadul. Ebben a komoly pillanatban a törökök adják a legszebb példát. Fegyvert ragadtak hazájuk felszabadításáért és elkergették valamennyien ellenségüket...”³

Állandó ügyvivő hiányában a Törökországgal kapcsolatos hírek 1924-ig elsősorban szófiái és római, valamint rejtett csatornákon keresztül érkeztek. Utóbbi alatt azon hírszerzési és kémelhárítási munkára kell gondolni, melyet a magyar államapparátus, a közvetlen szomszédokat leszámítva, a baráti-nak vélt országok – Németország, Törökország és részben Bulgária, valamint Lengyelország – területén kezdett 1920-tól kiépíteni. Csakhogy a békeszerződés értelmében a katonai attasék állományba helyezése tilos volt. Ennek okán a felderítést és a hírszerzést, valamint az ankarai követség felállításának előkészítését Törökországban 1922 decembere és 1924 októbere között Ruszkay (Ranzenberger) Jenő „katonai szakelőadóként”, a magyar királyi követség állományába rejtve végezte.⁴ Az akció, mely hivatalosan üzleti ügyek és piaci lehetőségek felkutatásáról szólt, teljes titoktartás mellett, a török fél tudtával zajlott. Ruszkay, miután Dzselaüddin Arif⁵ bej Rómában ellátta a szükséges papírokkal

³ MOL, Sajtó Levéltár, MTI „könyomatos” hírek, 1922. november 4.

⁴ Dr. Szakály Sándor, Az önálló magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás létrehozása és működése a két világháború közötti Magyarországon 1918–1945. *Felderítő Szemle* 2008/november, 27–28.

⁵ Dzselaüddin Arif 1875-ben, Erzurum városában született. 1895 után Párizsban jogot tanult, majd ügyvédi pályafutását 1901-ben Kairóban kezdte meg. Az alkotmányos monarchia 1908-as bevezetése után visszatért Isztambulba, és az Ittihad ve Terakki Partisi (Egység és Haladás Pártja) első ellenzékeként többedmagával megalapította az Ahrar Firkasitz (Szabadelvű Párt). Isztambul angol megszállásáig a szultánnak dolgozott, majd áprilisban Ankarába ment, hogy csatlakozzék Musztafa Kemál csapataihoz. Erzurum képviselőjeként egy ideig a Nagy Török Nemzetgyűlés tagja volt, majd 1921 májusától 1923-ig Rómában Kemál követeként tevékenykedett. Kemállal való nézeteltérései miatt római megbízatása után 1930-as haláláig Párizsban élt.

és ajánlólevelekkel, 1922. december végén kezdte meg kiküldetését.⁶ Ruskay küldetésének részletes ismertetésére most nem térünk ki, de érdemes megjegyezni, hogy Atatürk 1938-ban bekövetkezett halálakor a magyar katonai küldöttség vezetője szintén ő volt.⁷

A barátok tekintetében ekkoriban igencsak szűkölködő török vezetés háborúban állt nemcsak a brit, de a görög, olasz és francia csapatokkal is. Ebből kifolyólag – ahogy az Márffy-Mantuano római követségi tanácsos 1922-es, Dzseláleddin Arif bejjel folytatott beszélgetésének értékeléséből kitűnik – a magyar kormány bátorító üdvözlétei meleg fogadtatásban részesültek Ankarában.⁸ A szimbolikus gesztusokon túl azonban az ankarai vezetésnek elsősorban fegyverre, lőszerre és anyagi támogatásra volt szüksége. Ezt pedig az 1921. március 16-án megkötött barátsági szerződés alapján a Szovjetunió tudta biztosítani.⁹ Annak érdekében, hogy az ankarai kormány levegőhöz jusson, minden fórumon igyekezett a függetlenségi háború folytatása mellett való eltökéltségét hangsúlyozni. Jóllehet a kommunizmus térnyerésének lehetőségét Törökországban a leghatározottabb módon elfojtották, a külkapcsolatok alakításának arzenáljában helyet kapott a kommunizmussal való riogatás is.¹⁰ Mivel a győztes hatalmak nem tudták érvényesíteni a Sèvres-ben proklamált jogait, a mudanjai fegyverszünet 1922. október 11-i aláírásával a törökországi harcok befejeződtek. Az újabb békeszerződés megkötésére 1923. július 24-én került sor a svájci Lausanne városában.

Jó példa Márffy-Mantuano már említett, 1922. szeptember 20-i keltezésű jelentése arra, hogy Magyarország számára miért volt kiemelkedő jelentőségű a török függetlenségi harc. A gróf Bánffy Miklós külügyminiszternek címzett irat

Ld. Ufuk Gülsoy, Celaledin Arif. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7. İstanbul, 1993, 246–247.

⁶ Arokay Lajos, A rejtett magyar katonai attasé szolgálat tevékenysége 1923–1928 között. *Hadtörténelmi Közlemények* 30 (1983/3) 581.

⁷ Szakály Sándor, Magyar küldöttség Kemal Atatürk temetésén Törökországban, 1938. november. In: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, 2011, 273–283. Ruskay a 40-es évektől emblematikus figurája lett a magyarországi szélsőjobboldalnak. 1944. október 15. után fontos szerepet játszott a magyarországi SS vezetésében. A háború végén amerikai fogságba került. Magyarországnak való kiadatása után a népbíróság halálra ítélte, majd 1946 nyarán az ítéletet végre is hajtották.

⁸ „Dzseláleddin hozzátette, majd ki fog tűnni, hogy mi különb faj vagyunk /: a többes számmal a magyart is jelezte, mert már előbb a két nemzet faji rokonságáról szó volt /: mint a nyugatiak.” Ld. MOL, K 63 1922/32. csomó.

⁹ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri hariciye tarihimiz (Teşkilat ve protokol)*. Ankara, 1994, 119.

¹⁰ Egy 1922. augusztus 15-én kelt londoni jelentés szerint az ankarai kormány még nem hivatalos képviselője így nyilatkozott: „nem valószínűtlen azon híresztelés sem, mely szerint felkérnék a vörös hadsereget az Anatóliába való bevonulásra. S milyen morális hatást gyakorolna Európára az a tény, ha a bolsevizmus felütné fejét a Földközi-tenger partján?” Ld. MOL K 63 1922/32–96.

szerint a török diplomaták „őszinte örömmel” hallgatták a fegyverszüneti szerződés kapcsán érkező magyar gratulációkat. Oszmán Nizámi pasa megbízott követ szavai szerint ez a török siker volt „az első lökés a békeszerződés ellen”.¹¹ A Dísz téren tehát a török példa egyet jelentett a revízió lehetőségével.

Visszatérve az 1923. december 18-i barátsági szerződésre, Magyarország számára ez volt a háború utáni első, immár szuverén államként megkötött ilyen egyezmény. Musztafa Kemál pedig a Török Köztársaság nevében elsőként láthatott el kézjeggyével nemzetközi megállapodást.¹² Mivel a két ország nemzetgyűlése 1924 tavaszán ratifikálta a szerződést, tahvári és tarkeői Tahy László török követ május 27-én Musztafa Kemál köztársasági elnöknek személyesen adhatta át megbízólevelét.¹³

Tahy László és a török–magyar kapcsolatok alakulása

Tahy László régi nemesi család sarja volt. A tarkeői előnév a Sáros vármegyei Tarkő településre utal (ma Kamenica, Szlovákia), melyet a család 1558-ban királyi adományként kapott I. Ferdinánd uralkodása alatt.¹⁴ A Tahy név azonban egészen a honfoglalás kori nemzetségeig visszakövethető. „A Tahy-nemzetség, mint honfoglaló nemzetség személynevet, mely később a család vezetéknévénév vált, s az okmányokban Toh, Toch, Tah, Tach, Thah, Tohu változatokban fordul elő, Ázsiából hozta magával és nevét adta a nemzetség, első lakó helyének, a pilisvármegyei, a mai Pest-Pilis Solt-Kis-Kun vármegye pomázi járásába tartozó Tah pusztának vagy a mint ma neveztetik, Tahitótfalunak, hol még a mult század közepén is látható volt a Tah-vár omladéka, a hova a kincstár, a vár omladékaiból kisedett kövekből borházat építtetett.”¹⁵

Tahy 1881-ben született Eperjesen. A bécsi konzuli akadémia elvégzése után külügyi pályáját 1905-ben a bukaresti konzulátuson kezdte. A Monasztirban és Mitrovicán szolgálatot teljesítő Tahy 1913-ban a bagdadi, majd a moszuli konzulátus vezetője lett. A háború utolsó évében Isztambulban teljesített szolgálatot az osztrák-magyar konzulátuson, majd 1920-tól a prágai magyar külképviselet első emberévé lépett elő.¹⁶ Ránk maradt kéziratai és jegyzetei alapján

¹¹ Azeredeti szöveg szerint: „Dies war der erste Stoss gegen die unmöglichen Friedensverträge”. Ld. MOL, K 63 1922/32. csomó, 257. számú politikai jelentés.

¹² Emre Saral, *Türkiye-Macaristan dostluk antlaşması (18 Aralık 1923)*. Ld. https://www.academia.edu/5466197/T%C3%9CRK%C4%B0YE_MACAR%C4%B0STAN_DOSTLUK_ANTLA%C5%9EMASI_18_ARALIK_1923 (2015. január 10.)

¹³ Uo.

¹⁴ Tahy István, *Tahyak és azokkal rokon családok*. Budapest, 1904, 122.

¹⁵ Tahy, i. m., 4.

¹⁶ *Országgyűlési almanach. Az 1935–40. évi országgyűlésről*. (Sturm-féle országgyűlési almanach) Szerk. Haeffler István. Budapest, 1940, 236. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al935_40/376.jpg (2015. január 10.)

úgy tűnik, hogy felkészülten akart állomáshelyére érkezni, hiszen 1924 tavaszától már arab–francia és török–francia szótárakat készített saját maga számára.¹⁷ Feljegyzéseiből kitűnik, hogy a magyaron és a francián túl szlovákul is kitűnően tudott. Műveltségére és szellemi igényességére jellemző, hogy jegyzetei között szerepelt egy olyan, Törökországra vonatkozó bibliográfia is, mely a korszak legfontosabb művészettörténeti, irodalmi és történelmi munkáit igyekezett számba venni.¹⁸ Személyével egy pályafutása derekán lévő, a közel-keleti térséget, annak kultúráját és nyelvét – vagy nyelveit – jól ismerő, tapasztalt diplomata került szolgálatba.

Az 1920-as évek közepén hivatalos mederbe terelt kétoldalú kapcsolatok kézzelfogható eredményei az évtized második felére kezdtek mutatkozni. 1926-ban Tahy hathatós közreműködésével kereskedelmi egyezmény, majd élőállat és mezőgazdasági termékekkel kapcsolatos megállapodás született a két ország között.¹⁹ Szintén ebben az évben került sor a letelepedési egyezmény megkötésére is.²⁰ A viszonyok rendeződésével kettős folyamat indult el. Egyrészt mérnokok, orvosok és egyéb szakemberek százai érkeztek Magyarországról, akik feladatot vállaltak az új köztársaság mezőgazdaságának (juh- és kecsketenyésztés), építészetének, úthálózatának és egyéb tudományterületeinek (pl. meteorológia) megszervezésében. Ez a csoport olyan mértékű vérfrissítést jelentett a törökországi magyar közösség számára, hogy – ha hihetünk a korabeli statisztikának – 1935-ben Ankara legnagyobb kisebbsége a magyaroké volt.²¹ Másrészt, Tahy követ segítségével a törökországi magyar szervezetek újjászervezése és a magyar történelmi emlékhelyek felújításának tervezése is elindult.²² A rodostói, magyar történelemhez köthető házak számba vétele, valamint a Rákóczi ebéd-lőházának tartott épület – magyar állam általi – megvásárlása ebből a szempontból kiemelkedő helyet foglalt el Tahy munkásságában.²³

A Tahy által jegyzett jelentések többségéből kiviláglik, hogy a követ pontosan látta Törökország bel- és külpolitikájának mozgatórugóit. Ankarából írt soraiból időről időre kitűnik, hogy a Törökországban tapasztalt élmények miként hatnak a magyar politikával kapcsolatos elképzeléseire. „A világháború strágesze (csapása) után Kemal pasának más választása nem maradt. A huma-

¹⁷ Moszuli és bagdadi küldetése kapcsán az arab nyelvvel már feltehetőleg korábban elkezdett foglalkozni. Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtár, H316-os jelzésű iratcsomó.

¹⁸ Uo.

¹⁹ İhsan Sabri Balkaya, Türk–Macar diplomatik ziyaretlerinin Türk basınına yansımaları (1930–1931). *Karadeniz Araştırmaları* 20 (2009) 97–115.

²⁰ Dávid Géza, Modernizáció magyar részvétellel. A török példa. *Korunk* 1996/6, 62; Szakály, Magyar küldöttség, 273–283.

²¹ Ld. Vajta Ferenc, *Istanbul kulisszái mögött*. Budapest, 1942, 80.

²² A legtöbb magyart tömörítő korabeli szervezet a Konstantinápolyi Magyar Egyesület volt. Ld. MOL, Sajtó Levéltár, MTI „könyomatos” hírek, 1926. február 13.

²³ Nagy Ferenc, Egy sajátos kultúrdiplomácia. A rodostói Rákóczi-ház megmentése. *Levéltári Közlemények* 54/1 (2004) 58–63.

nitás álarca alatt népét örökös rabszolgaságra vetni akaró Európával szemben mindent kockára kellett tennie. Vasakarattal a győztes hatalmakkal szemben feldőntötte a sevresi diktátumot. Győzni fog a belső fronton is. Rezsimjének megdőlése Törökországot visszarántaná a sötét tudatlanság és az idegen járom sírjába. Győzelme pedig felemelő példa minden a világháborúban legyőzött nemzetnek s minden még idegen járom alatt nyögő kiaknázott s gyarmati állapotban tartott népnek” – írta 1928-ban.²⁴

A török nemzetépítés sok tekintetben ellentmondásos folyamatát szintén közvetlen közléről figyelhette. Érzekelte, hogy a külvilág felé mindenhol a méltányos békét követelő török politika mennyire másként viseltetik az országon belüli örmény, kurd és görög lakossággal. Felismervén, hogy az új rezsim felfogása szerint „minden török állampolgár egyuttal török is”,²⁵ Tahy rávilágít a legújabb kori török identitás napjainkat is meghatározó egyik sarkalatos pontjára, vagyis a nemzetállami koncepció fenntarthatóságának problémájára.

Kisebbségi kérdésekben az ankarai követ vélhetően azt az álláspontot képviselhette, mely szerint bár Magyarország nem fordíthat háttat az európai politikának, a revízió sikeressége csakis az ország erején és rátermettségén múlik. Ezt támasztja alá Mussolini egyik kirohanása kapcsán megfogalmazott véleménye is. A dél-tiroli kisebbségekkel szembeni politikája miatt a fasiszta vezető erős kritikákat kapott Béctől. Miután a Duce határozottan elutasította Seipel osztrák kancellár azon kijelentését, miszerint Olaszország elnyomja kisebbségeit, Tahy egy 1928. március 13-i jelentésében ezt írta: „Idegen elnyomás alatt nyögő magyar véreink szempontjából persze Mussolini állásfoglalása a kisebbségi kérdésben súlyosan esik a latba, kiknek sorsán a Népszövetség tapsai Apponyi grófnak aligha fognak lendíteni.”²⁶

Tahy tevékenységének egyik leginkább meghatározó mozzanata az 1929. január 5-én Budapesten Behiç Erkin török követ és Walko Lajos külügyminiszter által ellenjegyzett²⁷ „Semlegességi békéltető eljárási és választott bírósági szerződés Magyarország és Törökország között”.²⁸ Ez a megállapodás egészen a háború végéig érvényben maradt, jó alapot teremtve ezzel a kétoldalú kapcsolatok további fejlesztéséhez. Más vonatkozásban pedig hozzájárult a magyar külpolitika római irányvonalának megerősítéséhez. Tahy benyomása szerint „Tevfik Rüştü Bey személye a legerősebb garanciája a törökök olasz magyar orientációjának. Bukása igen érzékeny veszteség volna mindkettőnkre.”²⁹ 1929-ben még úgy tűnt, hogy ez a szerződés – kiegészülve a szintén ebben az évben megkötött török–bolgár és török–német szerződésekkel – képes lehet

²⁴ MOL, K 63 1928/32. csomó 45/pol. számú jelentés.

²⁵ MOL, K 63 1928/32. csomó 12/pol. számú jelentés.

²⁶ Uo.

²⁷ Ankara, Cumhuriyet Arşivi (BCA), 232-564-5.

²⁸ MOL, K 63 1930/32. csomó 29/pol. számú jelentés (Törökország politikai szerződései).

²⁹ MOL, K 63 1929/32. csomó 38/pol. számú jelentés.

ellensúlyozni a kisantant déli szárnyának hazánkra nézve kedvezőtlen aspirációit. A regionális erőviszonyok keretein túllépve pedig az 1926-ban megkötött angol–török egyezmény révén Lord Rothermere „magyarbarát” propagandája is más megvilágításba került. Ankara nemcsak a revízió szempontjából jelentett jóindulatú, semleges szövetségest, hanem az olasz–magyar tandem potenciális bővítését is elképzelhetővé tette. Bethlen azonban kételkedett a kis-ázsiai ország megbízhatóságában. A magyar miniszterelnök, aki az olasz–magyar közeledésért amúgy is sokat tett, 1930 októberében – Venizelosz³⁰ görög miniszterelnökkel egy időben – hivatalos látogatás keretein belül tárgyalta Musztafa Kemállal. A látogatás célja éppen abban állt, hogy a törökök cáfoljanak rá Bethlen azon elképzelésére, mely szerint „nincs meg bennük az a bizalom Olaszország iránt, amely szükséges volna arra, hogy a későbbi időkben is harmonikus egyetértésben folytathassák külpolitikájukat.”³¹

A magyar külügyi koncepcióban Ankarának nemcsak a kétoldalú, de a görög és bolgár viszonylatban is fontos szerepe volt. Éppen ezért, a görög–török barátsági és semlegességi szerződés aláírásának létrejöttét nagymértékben elősegítette Tahy, aki lakosságcsere lebonyolításában közvetített a két fél között. A magyar követ által végzett munkát Tevfik Rüştü török külügyminiszter az aláírási ceremónia során külön megköszönte.³² A görög–török megegyezés hazánk számára sikerként volt elkönnyelhető, hiszen Athén és Ankara (valamint Szófia) fontos szerepet játszhattak Bukarest és Belgrád politikájának ellensúlyozásában.

A gazdasági világválság nemcsak a magyar, de az európai politikában is új folyamatokat gerjesztett. Ami Törökországot illeti, az árak csökkenése a mezőgazdasági áruk exportjából származó bevételek erőteljes visszaesését eredményezte. A külföldi – főleg angol és francia – tőkekivonások egyrészt munkanélküliséget eredményeztek, másrészt alkalmat teremtettek a török iparfejlesztések állami dotálására. A kivitel és a behozatal arányában is jelentős változások mentek végbe. Míg 1928-ban a török export összesen 14%-a irányult Németországba és Ausztriába, addig ez az arány 1934-re megközelítette a 40%-ot. Behozatal tekintetében is hasonló folyamatok játszódtak le, hiszen ugyanebben az időintervallumban a 17%-os kiviteli arány több mint duplájára emelkedvén elérte a teljes kivitel 36%-át.³³ Az sem véletlen, hogy a gazdaság visszaesésével szoros összefüggésben kialakuló társadalmi feszültségek tompítása érdeké-

³⁰ Eleftheriosz Venizelosz 1928–1932 között hatodik miniszterelnöki mandátumát töltötte Görögországban. Az általa képviselt külpolitika ebben az időben nagyon hasonlított a török külpolitika irányelveihez. Középpontjában a nagyhatalmakkal és a szomszédos országokkal való jó kapcsolat kialakítása és a független államiság megőrzése állt. Ld. Balogh Ádám, A görög–török kapcsolatok története: változás és kontinuitás a görög külpolitikában az 1970-es évektől napjainkig. *Limes* 2008/4, 103–118.

³¹ MOL, K 64 1930/32. 41. csomó, V. 31-i jelentés.

³² *Külpolitikai adatok az 1930. évről*. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest, 1931, 76.

³³ Sönmezoğlu, *i. m.*, 253.

ben ekkor kerülhetett sor – Musztafa Kemál jóváhagyásával másodízben – egy tiszavirág életű, de mégiscsak ellenzéki párt, a Serbest Cumhuriyet Fırkası (Szabad Köztársasági Párt) létrehozására.³⁴

Magyarországon Bethlen István 1931-es lemondásával egy tíz éven át tartó konszolidációs időszak, valamint egy, a brit politikát a „magyar ügynek” megnyerni igyekvő külpolitikai koncepció is háttérbe szorult. Mivel Bethlen biztos volt abban, hogy idővel vissza fog tudni kerülni a miniszterelnöki székbe, félhivatalos csatornákon keresztül tovább folytatta külpolitikai elképzeléseinek megvalósítását. Annál is inkább, mivel a 30-as évek elején a (bizonyos fokú) revízió megvalósulása elérhető közelségbe került. Az 1933 júniusában, olasz kezdeményezésre aláírt négyhatalmi egyezmény³⁵ kapcsán – melynek eredeti célja az első világháborút lezáró békék megváltoztatásának elvi elfogadása lett volna – az egykori kormányfő derűlátó volt. Értelmezése szerint „az orosz és a germán expanzív akarattal” szemben 15 év nyughatatlanság után Európában eljöhet a „végleges nyugalom” helyreállítása. Jóllehet magyar szempontból a fejlemények optimizmusra adtak okot, az egyezmény hűvös török fogadtatásban részesült, hiszen Ankarát meglehetősen aggasztotta a háborút lezáró béke-rendszerek elvi felülvizsgálatának a lehetősége.³⁶

A török, olasz és magyar politika összehangolásán dolgozó Tahy, egy 1933 júliusában – tehát a négyhatalmi egyezmény után – írt jelentésében négy pontban foglalta össze a török és az olasz politika fő irányvonalait. A „ragaszkodás a magyar barátsághoz” kitétel említésén túl szólt a kisantant felbomlasztásának, valamint Bulgária „megtartásának” szándékáról. A negyedik pont a Szovjetunióval való diplomáciai viszony létrehozásának sürgetése volt.³⁷ A szovjethatalom világpolitikai jelentősége és Moszkva mint a magyar revízió potenciális támogatója Tahy Lászlón kívül az ankarai követi tisztségében őt követő – addig a Baltikumban és Finnországban szolgálatot teljesítő – Jungerth-Arnóthy Mihály számára is evidenciának tűnt. Az sem volt titok, hogy Ankara – és ekkoriban már Mussolini is – szívesen vállalták volna a Moszkva és Budapest közötti közvetítés feladatát. Kétségtelen, hogy az I. világháború utáni szovjet–magyar kapcsolatok rendezésének elmulasztása főleg a magyar politikai garnitúra zsigeri ellenállásának következménye.³⁸ Hitler hatalomra kerülésével, valamint a francia

³⁴ Az első ellenzéki párt, a Terakkiperver Dzsumhuriyet Firkaszi (Haladó Köztársasági Párt) 1924 novemberében Musztafa Kemál egykori fegyvertársa, a keleti fronton komoly sikereket elérő Kázim Karabekir vezetésével alakult meg. A párt működését 1925-ben már be is tiltották, vezetői ellen – többek között a Sejh Szaid által kirobbantott felkelésben való bűnrészesség ürügyén – bírósági eljárás indult. A Serbest Cumhuriyet Fırkası még ennyit sem élhetett meg, hiszen Fethi Okyar pártja csupán 1930 augusztusától novemberéig működhetett.

³⁵ Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország és Németország.

³⁶ *Külpolitikai adatok az 1933. évről*. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest, 1934, 113.

³⁷ MOL, K 63 1933/32. csomó 34/pol. számú jelentés.

³⁸ A szovjet–magyar viszony problémájának belpolitikai vonatkozásait maga Walko

politika ún. keleti Locarno tervének kibontakozásával azonban, a magyar külpolitika veszélyben érezte addig elért eredményeit és lépésre szánta el magát.³⁹ 1934 januárjában magyar részről Jungerth-Arnóthy Mihály – akkor már ankarai követ – vezetésével Rómában egyeztető tárgyalások kezdődtek, melyek következményeként Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan szovjet követ az év végén Budapestre érkezett.⁴⁰

A szovjetekhez való közeledés azonban nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a magyar külpolitika a török–olasz tengelyt is a korábbi intenzitásnak megfelelően egyben tudja tartani. Ísmet İnönü és Tevfik Rüştü 1931-es budapesti látogatását Gömbös Gyula és Kánya Kálmán 1933 októberében viszonzta. A magyar küldöttség azon igyekezete viszont, hogy Ankarát kívül tartsa egy defenzív balkáni szerződés aláírásától, kudarcot vallott. Sőt, Szófia kihagyása a paktumból azt jelentette, hogy a bolgár–magyar és a török–görög közeledés nem tudott éket verni a kisantant déli szárnya közé. Jóllehet a török értelmezés szerint a paktum elsődleges célja a nagyhatalmak Balkánt érintő beavatkozásának semlegesítése, Tahy, érezvén az előállt helyzet Magyarországra nézve kedvezőtlen oldalait, jelezte aggályait Kányának. Javasolta, hogy a magyar külügy igyekezzék Mussolinit Törökországgal kapcsolatos politikájának revideálására ösztönözni, „mielőtt Olaszország és vele mi, arra ébredünk, hogy Törökországot véglegesen a velünk ellentétes érdekű hatalmi csoport érdekszférájában találjuk”.⁴¹ Az 1934. február 9-én Románia, Görögország, Jugoszlávia és Törökország által aláírt Balkán Paktum⁴² jelezte: minél inkább éleződik a nagyhatalmi versengés Európa déli és keleti felében, annál inkább összezárnak a *status quo* fenntartásában sokkalta inkább érdekelt államok. Ezzel együtt a Dísz téren két szempontból sem hullajtottak könnyeket. Egyrészt Csehszlovákia levált a kisantant Balkánt érintő együttműködéséről, másrészt egy alapvetően nem kívánt paktum résztvevői között akadt legalább egy – Törökország – amelyikkel baráti viszony állt fenn.

Tahy László ankarai magyar követ 1933-ban, több mint kilenc évnyi törökországi tartózkodás után elhagyta szolgálati helyét, és a Nemzetek Szövetsége mellett működő magyar képviselet vezetője, valamint 1934 januárjától a Svájci Szövetségi Tanács rendkívüli követe lett.⁴³ Törökországi tevékenység-

külgügyminiszter is elismerte. Az 1931. október 12-i tanácskozáson – melyen részt vett İnönü, Tevfik Rüştü, gr. Károlyi Gyula és Walko Lajoson kívül Tahy, valamint Behiç Erkin – Walko „belpolitikai okokra” hivatkozva jelezte, hogy egyelőre nem lát esélyt a Moszkvával való kapcsolat rendezésére. MOL, K 64, 1931/41. 48. csomó.

³⁹ Zeidler Miklós–L. Balogh Béni, Az „Erdély-kérdés” a magyar–szovjet külkapcsolatokban. 2000 Irodalmi és Társadalmi havi Lap 2002/4. Online: <http://ketezer.hu/2002/04/az-erdely-kerdes-a-magyar-szovjet-kulkapcsolatokban/>.

⁴⁰ Seres Attila, Szovjet diplomata Magyarországon 1924–1941. *Múltunk* 2006/3, 43–44.

⁴¹ MOL, K 63 1933/32. csomó 23/pol. számú jelentés.

⁴² A paktumot 1934. február 9-én írták alá Athénban.

⁴³ Magyar országgyűlési napló 1935. I. kötet, 155. Ld. <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/>

gével elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy Magyarország vezetése könnyebben tudjon tájékozódni a balkáni és a nagyhatalmi érdekek összetett viszonyrendszerében. Az olasz–török és a szovjet–török kapcsolatok hazánkra nézve pozitív lehetőségeinek kiaknázásával nagy szerepet vállalt Magyarország nemzetközi politikában betöltött szerepének növekedésében.

Tahy svájci küldetése nem tartott sokáig, hiszen egy évvel később hazatért, és a miniszterelnökség politikai államtitkáráként folytatta munkásságát. Balassagyarmat képviselőjeként országgyűlési munkáját 1938-ban kezdte meg.

Tahy 1940. március 4-én hunyt el. Földi maradványait a Kerepesi úti temetőben, evangélikus istentisztelet keretében helyezték örök nyugalomra. Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök, a ravatal fölött elmondott beszédében kiemelte: „Volt ereje ahhoz, hogy a lelkiismeret és a meggyőződés szavára hallgasson mindig és így teljesítse kötelességét. Tudta, hogy a haza és az egyház szolgálata minden igaz magyar lelkében együtt él.”⁴⁴

Konklúzió

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy Tahy László munkássága nemcsak a török–magyar relációban volt kiemelkedő, hanem – gondoljunk csak a moszuli, bagdadi és egyéb, balkáni állomáshelyeken történő tevékenységére – a 20. század első felének magyar kelet politikájában is jelentős szerepe volt. Az első világháború utáni időszak külpolitikai útkeresésében fontos támpontot jelentettek Isztambulból, majd Ankarából küldött jelentései. Meglátásai, észrevételei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a török és a magyar állam kölcsönösen felismerje egymásban azt a lehetséges szövetségest, aki – túl a jól ismert kulturális és a korban divatos faji rokonság emlegetésén – képes lehet érdemben tágitani mind Ankara, mind Budapest külpolitikai mozgásterét. Bár a háború előtti, valamint az 1914–1918 közötti időszakban végzett munkája további kutatásokat igényel, az mindenképpen leszögezhető, hogy felkészültsége, szorgalma és a térséget illető kérdésekben való kompetenciája minden magyar diplomata számára példaértékű lehet.

a110616.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Tahy%20L%E1szl%F3%29&s=SORT&m=3&a=rec.

⁴⁴ MOL, Sajtó Levéltár, MTI „könyvatos” hírek, 1940. március 4.

The Development of Turko–Hungarian relations through the eyes of a diplomat. László Tahy and his activities as ambassador to Turkey (1924–1933)

Péter OLÁH

László Tahy was a Hungarian diplomat who did a lot for the bilateral relations between Turkey and Hungary. As a quite experienced ambassador, he arrived to his duty in 1924 and left Turkey 9 years later, in 1933. During his mission in Istanbul and Ankara, he personally contributed to the success of the Turkish–Hungarian relations. Regarding the aims of the Hungarian foreign policy, he managed to decline the level of isolation and supported those ways of foreign policy, which could be accepted in both countries. Due to his activity, not just the economic relations increased significantly, but he carried out several agreements on cultural and scientific fields as well.

From another point of view, Tahy had outstanding role in Italian–Hungarian and Russian–Hungarian relations as well. As the ambassador of Hungary, he realised the importance of Moscow and in order to balance the Romanian and Yugoslavian foreign policy, he encouraged the Italian–Turkish friendship as well. However the Turkish–Hungarian relations were very intensive at that time, as a result of the changes from the beginning of 1930's, Ankara and Budapest started to move away from each other. The turning points of 1933 and 1934 caused that the main goals of the two countries became totally different. While Turkey's main goal was to defend the *status quo*, Hungary felt that the time arrived to change it.

Papp Adrienn Török kori lőpormalom Budán

Egyik igen érdekes és sokszor tárgyalt, mindennek ellenére kevésbé ismert műemlékünk a budai Lőpormalom. Ez az épület hosszú ideig a városkép egyik jellegzetes eleme volt, a várszerű megjelenés még a 19. századi metszeteken, így Rohbock képén¹ is visszaköszön, bontására csak az 1880-as években került sor. (1. kép)

Felhévízen, a mai Lukács fürdő környezetében állt ez a négy saroktornyos elrendezésű épület. Jelenleg „elbújva”, a Lukács fürdő termál részén láthatjuk és használhatjuk az egyik (déleleti) tornyot, a nyugati tornyok a „Budai fonódó villamoshálózat” kiépítéséhez kapcsolódó munkák során kerültek felszínre. Ekkor szűk keretek között a tornyok közvetlen környezete is vizsgálhatóvá vált.

A Lőpormalom (Barutháne) környéke a középkorban önálló mezőváros volt Buda szomszédságában. Ismereteink szerint ekkor erődítés nem védte. A török kor során már Buda része a terület, környező épületeit a városhoz tartozónak nevezik meg, a városrészt erődítés továbbra sem övezi. Evlia cselebi Buda bemutatása során a Buda vára körül található erődítmények között sorolja fel a Lőpormalmot, tőle részletes leírást is olvashatunk az épületről és környezetéről.² Keletre néző kaput, a várfalhoz illeszkedő kő raktárakat és külső műhelyeket említ. A budai Baruthánét vagy Arszlán pasa építtette 1565–1566-ban, vagy Szokollu Musztafa pasa pár évvel később,³ benne 40 mozsárban készítették a puskaport. Évi 54 tonnás termelésével biztosította a terület ellátását, bizonyos esetekben pedig a birodalom egyéb tartományaiba is szállítottak innen.⁴

¹ Ludwig Rohbock képe 1856 előtt készült. Kiadva: Hunfalvy János, *Budapest és környéke eredeti képekben*. Rajzolta Rohbock Lajos. Pest, 1859.

² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi*. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyonu – dizini*. 6. Kitap. Haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002, 154.

³ Evlia cselebi szerint Arszlán pasa, míg a korábban élt Ibrahim Pecsevi szerint Szokollu Musztafa alapította. Evlia cselebi adata valószínűbbnek tűnik, mert a Musztafa pasa alapítványait felsoroló jegyzékben szerepel ugyan a lőpormalom (Topkapı Saray Müzesi Arşivi D 7000, f. 9a, 9b), arra azonban nincs utalás, hogy a többi épületéhez hasonlóan ezt is ő építtette volna.

⁴ Ágoston Gábor, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005, 136.

Felhévíz középkori történetéről és topográfiájáról ötven éve írt részletes tanulmányt Kubinyi András,⁵ amelyben részletesen bemutatja a tárgyalt területet is. Tudnunk kell, hogy különböző hőmérsékletű természetes forrásokban gazdag ez a városrész, mely a középkor folyamán is malmok, fürdők, ispotályok alapítását vonzotta. A meleg források miatt télen sem fagyott be a víz, így a malmok egész évben tudtak üzemelni. Kubinyi tanulmányában ide, a Lukács fürdő–Császárfürdő környékére lokalizálja a Szentlélek ispotályt, egyben bizonyítja, hogy a Malom-tó mesterséges és középkori eredetű, s vizének elvezetése mentén malmok sorakoztak a Dunáig. A tó mellett egy híd állt, a tó keleti oldalán haladt végig a Budára vezető főút (a mai Frankel Leó út).

Régészeti információink az elmúlt évtizedekben némiképp gyarapodtak, így egy-egy épület helyét pontosítani tudjuk. Van néhány olyan épület, melyek viszonyítási pontként szerepelnek középkori okleveleinkben, így lokalizálásuk a terület topográfiájának szempontjából kulcsfontosságú. Ilyen a Szentlélek ispotály, mely fizikai mivoltában nem került felszínre, de a Császárfürdő és a Duna között 2008-ban feltárt középkori temetőrészletet csak ehhez az intézményhez köthetjük. Ezek alapján a Császárfürdőtől délre, a Duna partja felé elnyúlva állhatott az ispotály.⁶

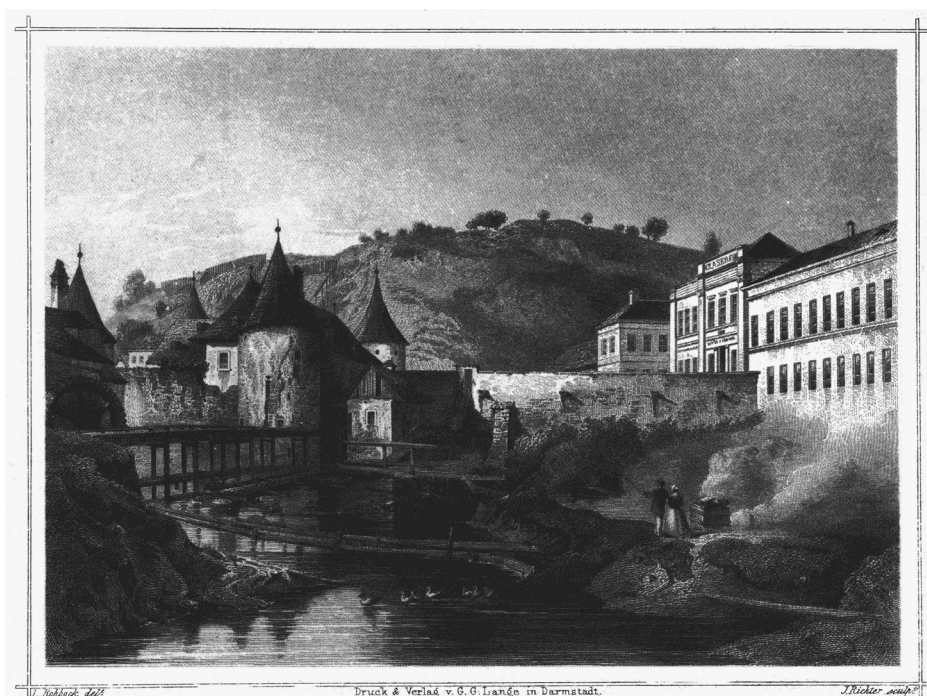
Gyakran felbukkan a forrásokban a Malom-tó mellett egy híd. A tó keleti oldalán ma is pillérek láthatók, melyek hídszerűen tartják a jelenlegi járdaszerkezetet. A közműcserék során ennek a részletei is felszínre kerültek, ahol az újkori téglafelfalazás alatt, anyaga alapján inkább török korinak tartható kőfalazat került elő. A 18. századi térképeken több átvezetés látható, mely a Malom-tó felől a Dunába vezette a vizet, vélhetően az ezek felett átívelő útszakaszt tartathatjuk a hídnak. A tótól északra, az út alatt szintén egy középkori épületfal látott napvilágot, melyből csak a terület középkori beépítettségére következtethetünk, konkrét funkciója nem volt megállapítható.

A Lőpormalom eredetéről, a romok ismerete és kutatása nélkül több teória született az elmúlt évszázadban. Négyzetes, erősített megjelenése miatt felmerült, hogy esetleg egy középkori várat (pl. johannita) kellene sejtenuünk benne. Ez utóbbit Kubinyi András részletesen cáfolta,⁷ de a konkrét épületmaradványok ismerete nélkül középkori eredetét teljesen kizárni sem lehetett.

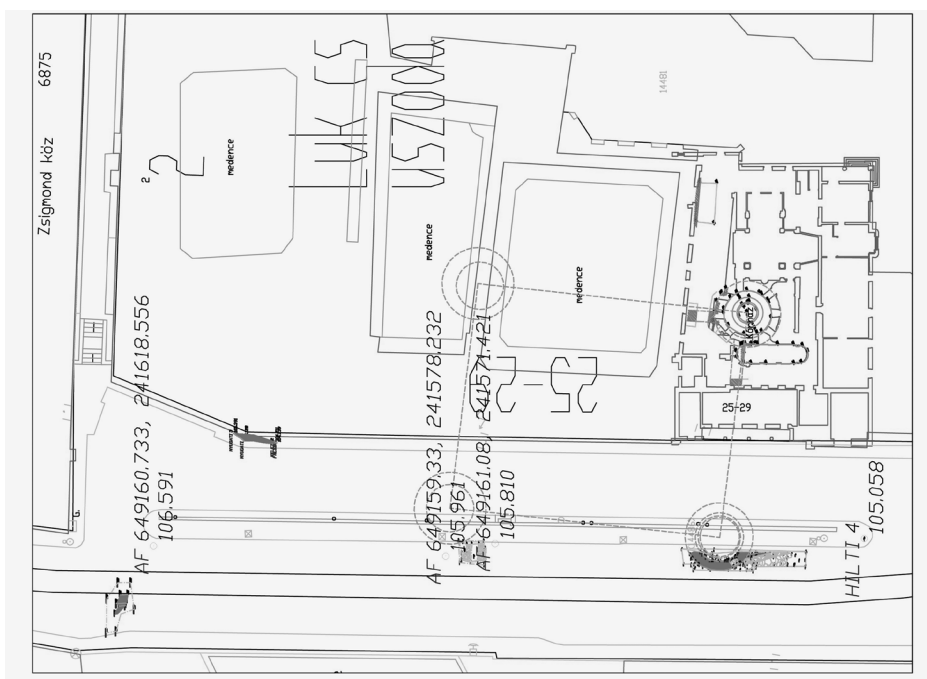
⁵ Kubinyi András, Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16 (1964) 85–180.

⁶ Kubinyi a Malom-tó feletti elhelyezkedést úgy értelmezte, hogy a hegy oldalában felfelé állt (Kubinyi, *i. m.*, 126.), ennek megfelelően ő a tótól délre, a hegyoldalba gondolta az ispotályt (Kubinyi, *i. m.*, 2. ábra). Valószínűbb, hogy inkább azt kell értenünk e kifejezés alatt, hogy Budáról nézve „felett”, azaz a tótól északra helyezkedett el az ispotály. A Kubinyi által feltételezett helyen végzett régészeti kutatások során (Malomtő–Törökfürdő 2008, ásatásvezető Papp Adrienn) semmilyen középkori objektum nem került felszínre.

⁷ Kubinyi, *i. m.*, 136.

1. kép Rohbock képe a Császár malomról

2. kép A terület helyszínrajza (a felmérést készítette: Viemann Zsolt)

A terület összetett helyrajza és története miatt ma is csak olyan részletekről tudunk nyilatkozni, amelyek felszínre kerültek. A Lukács fürdőben álló délkeleti torony részletes kutatása nyomán egyértelmű, hogy török kori.⁸ Falszövegében, építési technikájában és habarcs használatában ezzel megegyezőket tapasztaltunk a nyugati tornyok esetében is. Így azt már kijelenthetjük, hogy a tornyok és ehhez kapcsolódóan vélhetően a teljes erődítés török kori. (2. kép)

Azonban ez még mindig csak egy része az épületnek. Maga a löpormalom funkció nem igényel erődítést, mint ahogy a korabeli angol példák is mutatják, ahol egyszerű malomépületekben gyártották a löport.⁹ A malmot övező erődítés jelen esetben „csak” az objektum katonai jellege miatt készülhetett, hiszen ebben a városban a löpormalom az erődítményen, azaz a budai váron kívül helyezkedett el, önálló védművekkel nem rendelkező városrészben. A Barutháne helyének kiválasztása Buda sűrű beépítettségét és a löporgyártás robbanásveszélyességét tekintve teljesen megfelelt a kor adottságainak.

Felmerült, hogy a középkorban is malmokban gazdag területen azok egyikét átépítve készült el a löpormalom.¹⁰ Az Oszmán Birodalomban találunk arra példát,¹¹ hogy korábban liszt őrlésére használt malmokat alakítanak át löpormalommá. Szokollu Musztafa pasa alapítványainak felsorolásában is szerepelnek régi (bizonyára középkori) malmok.¹² A budai löpormalom területén a középkorban a király, a budai káptalan, az óbudai és a szigeti apácák malmai álltak. Forrásaink a káptalani malommal kapcsolatban említik, hogy kőépületekkel kellett helyreállítani őket, melyek a 16. században épülhettek fel.¹³ Így ezek akár alapjául szolgálhattak a későbbi Löpormalomnak is, egyéb könnyűszerkezetes (fa, patics, vessző) és ezért gyúlékony épületekkel ellentétben. A fent említett malmok között vashámor is működött.¹⁴ A középkori eredetű malom felhasználásának igazolása azonban csak régészeti módszerekkel volna lehetséges.

Kubinyi András a középkori malomperek leírásai nyomán úgy gondolja, hogy Felhévizen felülcsapós szerkezetű malmok sorakoztak, melyek kiszolgálásához kellett a Malom-tó vizét mesterségesen a megkívánt szintre duzzasztani. Ágoston Gábor alulcsapós malmokat feltételez ugyanítt a török korban, de kijelentését nem indokolja.¹⁵ Nem nagyon valószínű, hogy a területen kialakított középkori rendszert a török korban teljesen átalakították volna. Erre utal,

⁸ Lászlai Judit–Papp Adrienn, *Kutatások a budafelhévi fürdőkben*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008, 63–84.

⁹ Wayne D. Cocroft, *Dangerous Energy. The Archaeology of Gunpowder and Military Explosives Manufacture*. Swindon, 2007, 11–13.

¹⁰ Ágoston, *i. m.*, 136.

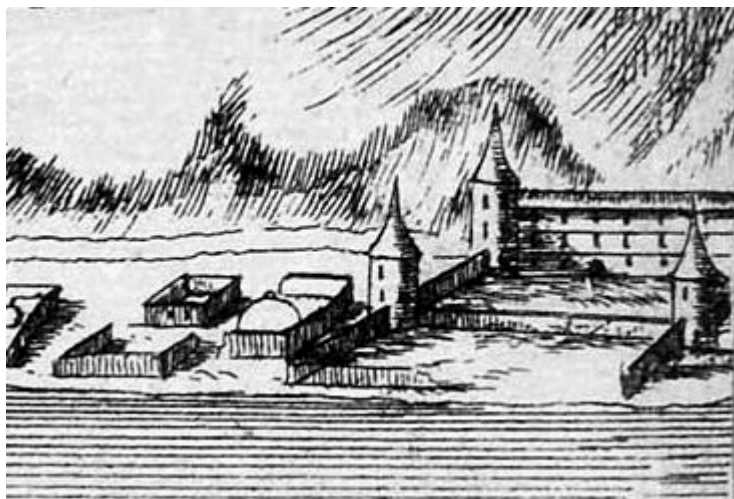
¹¹ Uo.

¹² Budai beglerbég 1566–1578 között. Az alapító okirat (*vakfije*) valamikor 1574–1578 között készült. Ld. Topkapı Saray Müzesi Arşivi D 7000, f. 9b.

¹³ Kubinyi, *i. m.*, 133.

¹⁴ Kubinyi, *i. m.*, 137.

¹⁵ Ágoston, *i. m.*, 136.

3. kép De la Vigne rajza (1686)

hogy a 18–19. századi rajzokon szintén felülcsapós megoldásokat láthatunk. Ez a műszaki megoldás nagyobb teljesítményt tett lehetővé az egyes malmok esetében, mint az alulcsapós kivitel. Éppen ezért minden valószínűség szerint a török korban is a középkori rendszer élhetett tovább.

Rohbock metszetén jól látszik, hogy a Lőpormalmot és a Császár fürdőt összekötő fal nyugati oldalán elhaladó út sokkal magasabban volt, mint a fal keleti oldalán kialakított térszín. A metszeten látszik egy ajtó is, melyről lépcsők vezetnek lefelé, kelet felé. Ez a kialakítás jól illeszkedik a felülcsapós malmok igényelte terepviszonyokhoz, ahol a vizet a malomkerék felső részéhez vezették. A fenti fal jól azonosítható De la Vigne rajzain¹⁶ (1686) is, s mivel Kubinyi már a középkorban felülcsapós malmokat rekonstruált a térségben, ezért ez a lépcsős kialakítás és a hozzá kapcsolódó támfal valószínűleg középkori eredetű lehet. (3. kép) A fal kis részlete a „Budai fonódó villamos” projekt munkálatai során felszínre került. A fal szélessége kb. 1,5 méter volt, kora nehezen megállapítható. A délnyugati toronyból dél felé induló fal is azonosítható De la Vigne térképén és az 1725-ben készült rajzon (4. kép),¹⁷ de felszínre került maradványai alapján ennek támfalszerepe nem volt, a keskeny (50 cm széles) kőfal inkább csak kerítésfalként funkcionálhatott. Ez utóbbi alapozási árka vágja a török kori utat, és egy török kori omladék réteghez kapcsolódik. A kis felületű feltárás miatt ez alapján késő török vagy török kor utáni datálása is lehetséges, De la Vigne rajza miatt inkább 17. századnak tarthatjuk. Itt a török kori út 1,5 méterrel volt a jelenlegi útburkolat szintje alatt. (5. kép)

¹⁶ Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár 2014.9.1.

¹⁷ Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum ltsz. 8961.

5. kép Ásatási fénykép a délnyugati toronyról (a szerző képe)

ábrázoláson látható, hogy egy malomkerék 8 kölyüt működtet,²⁰ így az újkorban ábrázolt 5 kerék ennyi mozsár használatához elegendő volt. Ugyanakkor ennyi malomkerékre szükség is lehetett, bár Evlia 12-t említ, de ő hajlamos volt a túlzásokra. Mindezek alapján azt feltételezhetjük, hogy – szemben a fent említett feltevessel – nem egy középkori malmot építettek át a török korban, hiszen ekkora méretű malomról itt nem tudunk. Sokkal valószínűbb, hogy a Lőpormalom a korábbi malmok helyén épült fel. Még az erődhöz vezető vízelvezetés is török korinak tűnik. Ha ez így van, az azt jelenti, hogy a malom új helyen, új gépészeti feltételekkel készült.

A lőporgyártás több munkafolyamatból áll, egyes esetekben kifejezetten jellemző a vízenergia felhasználása. Az alábbiakban felsorolom az egyes szakaszokat, külön kiemelve a vízenergia értékesítését:²¹

1. Alapanyagok – faszén, kén, salétrom – előkészítése.
2. Első porítás – a faszén és a kén porrá törése összekeverés előtt.
3. Keverés – az alapanyagokat először leszitálták (valószínűleg szitáló malom segítségével), azután keverő vályúban összeállították a megfelelő arányt.
4. Összekeverés – kölyűs vagy őrlőköves malmok segítségével, általában vízenergiával.
5. A keverék összenyomása.

²⁰ Cocroft, *i. m.*, fig.1.11 (12.).

²¹ Cocroft, *i. m.*, 19.

6. Szemcsézés/granulálás – rázókeret segítségével az összenyomott port kisebb szemcsékre szedik, általában vízenergiával.

7. Fényezés – fényeződob és általában vízenergia segítségével. Ennek célja, hogy minden éles perem eltűnjön a szemcséről és fényes legyen a felületük.

8. Szárítás.

9. Befejezés – kimérés, csomagolás.

Az összetett munkafolyamatok miatt a lőpor gyártásához nagy raktárak is kellettek. Ezek az erődítményen belül álltak, minden bizonnyal a nyugati várfal előtt húzódó épületrészben.

A budai Baruthánét tehát török kori épületegyüttesnek tarthatjuk, mely a város egyik külső negyedében épült fel. Az erőd saját őrséggel rendelkezett (két tized műsztahfiz),²² akiket a zsoldlistákban nem számítottak a budai őrséghez, sem a szandzsák, sem a vilájet adataiban. Ez is az erődítmény egyedi jellegét mutatja, ami nem csoda, hiszen a budai az Oszmán Birodalom nyolc legfontosabb lőpormalma közé számított.²³

The Ottoman Gunpowder Mill of Buda

Adrienn PAPP

The Gunpowder Mill (Baruthane) of Buda is an interesting, often mentioned, nevertheless not very well known historical monument of the city. This building was a special element of the cityscape with its castle-like shape, which can be seen on vedutas of the 19th century. Its towers and walls were demolished in the 1880s. (Fig. 1)

The mill was situated in the *Felhévíz* District, around the existing Lukács Bath. It was a square-shaped fortress with a tower at each corner. One of them is still standing and houses a pool in the thermal part of the Lukács Bath. (Fig. 2) Remnants of the western towers were found during the reconstruction works of the tram system in Frankel Leó Street. (Fig. 5) The *Felhévíz* District is rich in springs of varying temperature, which were used in the Middle Ages at mills, baths, and hospitals. The warm springs made it possible for the mills to work during winter.

As for the origin of this fortress, several theories were put forward in the last century, some scholars thought that it originally might have been a castle of the Order of Saint John. After a thorough research of the Baruthane in Buda, we can say that the fortress was built in the Ottoman period of the city. It had

²² Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonsága*. II. Budapest, 2007, 442.

²³ Ágoston, *i. m.*, 128.

its own guards and was one of the eight most important gunpowder mills in the Ottoman Empire.

There are a few 17–18th-century drawings which show us how the building looked like. (Figures 3 and 4) Outside the complex, next to the northern wall of the fortress flowed the stream that turned the wheels (5 of them). On the inside of the wall stampers were placed (40 of them). Next to the western wall, a high building was erected for storage purposes. The waterline to the mill was also an Ottoman construction. Since we do not have any information of big medieval mills in this area, the sizeable and well-constructed complex of the gunpowder mill must have been built in the Ottoman period.

Péri Benedek

I. Szelim szultán kiadatlan perzsa versei I.*

Több mint egy évszázad telt el azóta, hogy Paul Horn, német orientalista II. Vilmos (1888–1918) német császár megbízásából, II. Abdülhamid szultánnak szánt ajándékként elkészítette I. Szelim (1512–1520) perzsa verseinek mindmáig egyetlen, több kézirat alapján készült kiadását.¹ A művészi igényű kötet alacsony példányszáma, a megjelenése óta eltelt hosszú idő, s az a tény, hogy Horn mindössze hét, többségében nyugat-európai könyvtárak gyűjteményéből származó kéziratot használt, elegendő indokot szolgáltatott arra, hogy elkezdődjenek egy új kritikai kiadás munkálatai.

Az anyaggyűjtés során előkerült öt kivételes, az átlagos példányoktól eltérő s egymásra sokban hasonlító kézirat, melyből a Horn kiadásában közzétett háromszáz költeményen kívül újabb száz, eddig ismeretlen Szelim-vers került elő. A szóban forgó kéziratok a következők:

1. Szelim dívánjának a Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi gyűjteményében őrzött, 2078-as leltári számot viselő példánya (Atıf 2078) 64 fóliót és laponként átlagosan 13 sort tartalmaz.² A datálatlan kézirat, melynek másolója ismeretlen, szoros rokonságot mutat a Millet Kütüphanesi példányával.

2. Az amasyai Bayezit İl Halk Kütüphanesi gyűjteményében az 586. számon nyilvántartott példány (Amasya) 44 fólió terjedelmű.³ A lapokra átlagosan 13 sort írtak. A kézirat másolásának dátuma és másolója nem ismert.

3. A Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi gyűjteményében 3630-as számon található, 65 lapot és laponként 17 sort tartalmazó kézirat (HM) viszonylag késői, az utolsó lapon található kolofon szerint Szejjid Muhammed Fikri el-Hüseyjni keze munkája, aki a másolást a hidzsra szerint 1293-ban/1876-ban fejezte be. A kézirat számos ponton egyezik a másik három isztambuli kézirattal.

* A tanulmány elkészülését az Andrew W. Mellon Foundation és az ARIT közös kutatói ösztöndíja, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alap 104979K nyilvántartási számú pályázata tette lehetővé.

¹ *Dīvān-i balāghat-‘unvān-i Salīm Khān-i avval*. Ba-ihtimām-i Pavul Horn. Berlin, 1904.

² A perzsa nyelvű oszmán dívánok szerzőit összegyűjtő és kézírataikat ismertető kötetében Şadi Aydın ezt a kéziratot nem említi. Şadi Aydın, *Türk Edebiyatında Farsça Divânlar ve Divânçeler*. Ankara, 2010.

³ A kézirat nem szerepel Aydın listáján.

4. Az isztambuli Millet Kütüphanesi gyűjteményében található az AEfrs 324 leltári számot viselő példány (AE), melyet az elektronikus katalógus hibásan Szülejmán szultánnak tulajdonít.⁴ A 980-ban/1572-ben készült, ismeretlen írnok tollából származó másolat 80 fóliót tartalmaz. A kézirat érdekessége, hogy egyes lapszéleken, ilyen például a 18b fólió margója, a kéziratban eredetileg nem szereplő versek is olvashatók, máshol a margón rövid jegyzetek láthatók. A lapszéli bejegyzések a kézírásból ítélve valamikor a 19. században készülhettek. Az ismeretlen szerző, aki lehetett akár a könyvtár anyagának alapjául szolgáló gyűjtemény eredeti tulajdonosa, a híres könyvgyűjtő és antikvárius, Ali Emíri (1857–1924), a kéziratban szereplő versek mellé esetenként szövegváltozatokat és számokat is felírt, ami arra utal, hogy a kézirat szövegét összevetette egy vagy több másik szövegváltozattal. Nagyon úgy tűnik, hogy a számok a Horn kiadásában található versek sorszámai, a lapszéli szövegváltozatok azonban nem mind találhatók meg Hornnál. A jelen tanulmányban 11. sorszámmal közölt, Horn kiadásából hiányzó gazele például a Millet Kütüphanesi példányának másolója a második párverset kétszer szerepeltette. A lapszéli jegyzet szerzője azonban az így kimaradó negyedik párverset egy másik kéziratból pótolta.

A szóban forgó költemény az eddig átnézett kéziratok közül négyben olvasható. Közülük egyet Teheránban, egyet Amasyában, kettőt Isztambulban őriznek. Mivel a két isztambuli, egymáshoz egyébként közelálló kézirat közül csak a Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi gyűjteményének példányában van meg néhány, a Millet Kütüphanesi kéziratában később hivatkozott sor vagy vers, valószínű, hogy a bejegyzések készítője ismerte és használta a Hacı Mahmut Efendi-féle kéziratot.

5. Az eddig összegyűjtött kéziratok minden bizonnyal egyik, ha nem a legértékesebbike az iráni parlamenti könyvtárból származó, 13392-es raktári számú, 110 számozott fólióból álló kézirat (Majlis), mely a versgyűjtemény többi kéziratától eltérően csak gazeleket tartalmaz.⁵ A kéziratnak nem ez az egyetlen érdekessége, a külalakja is kivételes. A síkeszte-nesztalik írástípussal lejegyzett kézirat a párversek felsorait a szokásoktól eltérően nem egymás mellett, hanem egymás alatt közli, sorkihagyás csak az egyes gazelek között látható. A szöveg az 1b lapon, a tükörben kezdődik, a margón, fejjel lefelé, a lap teteje irányában folytatódik, átkúszik a szemben lévő oldal tükrébe, majd az aljára érve a lapszélén megy tovább, s kerül át végül a következő fólió tükrébe.

A kézirat értékét az adja, hogy összeállítója nem egy szépen író, hétköznapi másoló volt, hanem olyasvalaki, aki valamilyen oknál fogva, talán kedvtelésből, több forrást is felhasználva, céltudatosan gyűjtötte a szultán verseit. Az 1b és a 49a lapok közötti rész sokban hasonlít a díván „átlagos” példányaira. Körülbelül ugyanazokat a verseket tartalmazza, s a gazeleket a megszokott módon, a

⁴ <http://78.181.100.70/yordam.htm>. A kézirat nem szerepel Aydın listáján.

⁵ A kézirat nem szerepel Aydın listáján.

rímelő felsorok sorvégei alapján, az arab abc szerinti rendben, aliftól jáig, közli egymás után.

A 49a lap közepén kezdődő és a kézirat végéig tartó második részben azonban a szokásos rend felborul, a versek egymásutániségában semmilyen rendszer nem állapítható meg. Az itt közölt mintegy százötven gazellel kapcsolatban természetesen felmerülhet a kétség, vajon valóban Szelimtől származnak-e. Azok a költemények azonban, melyek más kéziratokban vagy Horn kiadásában is megtalálhatók mintegy hitelesítik a többi verset.

A jelen írásban szereplő tizenhat, alif sorvéget tartalmazó gazel nem szerepel Horn kiadásában. Van közöttük olyan, amely csak egy, de akad olyan, mely több kéziratban megtalálható. A gazelek egy része, a Horn kiadásában olvashatókhoz hasonlóan, költői imitáció (*javāb* vagy *nazīre*), melyekhez az inspirációt Szelim főként a timurida kor, a 15. század végén kanonizálódó klasszikus perzsa költészeti hagyomány elismert alkotói, Amīr Khusrav (1253–1325), Avhadī (1271–1338), Hāfiz (1325–1389), Salmān Sāvajī (megh. 1396), Khujandī (megh. 1400), Jāmī (1414–1492), Nevāyī (1441–1501), művei közül merítette.

Latīfī, az egyik első oszmán költői antológia szerzője szerint a szultán legtöbbször a csagatáj török klasszikus irodalmi hagyomány megteremtője, Mīr °Alī-shīr Nevāyī dívánját utánozta.⁶ A Horn kiadásában szereplő versekben Nevāyī hatása azonban szövegszerűen alig érhető tetten.⁷ A tanulmányban 12. számmal közölt gazel, melyet egyedül az iráni nemzetgyűlés könyvtárának kézirata őrzött meg, talán egyike Szelim kis számú Nevāyī imitációinak.

A Szelim versében megfigyelhető metrum, rím, redif kombináció nagyon ritka, a szultán kortársainak munkásságát is magában foglaló klasszikus hagyomány költői közül csak Nevāyī egyik verse használja.⁸ Bár Szelim költeménye jelen esetben nagyon tág keretek között mozgó emuláció, s a költő sokkal inkább inspirációja forrásaként, semmint pontosan követendő modellként tekintett az utánzott versre, a második párvers szerkesztésmódja és rímhordozó szava, valamint a bejtben domináló kulcsszavak Nevāyī gazeljének szintén második párversét idézik:⁹

⁶ Latīfī, *Tezkiretū 'š-Šua'arā ve Tabsiratū 'n-Nuzamā. İnceleme-Metin*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara, 2000, 150.

⁷ Péri Benedek, Szelim szultán perzsa gazaljai I. Az első megközelítés. In: *Varietas delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 28.

⁸ Versmérték: *ramal-i musamman-i mahzūf*; rím: -ū; redif: *ma-rā*.

⁹ Az idézetekben használt tipográfiai megoldások az összehasonlított sorokban található azonos vagy hasonló elemeket jelzik.

Nevāyī II.¹⁰

*Gāh **chashm** āyad girān dar kaffā-yi ‘ashq-am zi gham*

*Kūh-i Farhād-ash agar **yak sū nahī yak sū ma-rā***¹¹

„A szem(ed) bajban van, amikor a bánatot mérve a szerelem mérlegére kerülök.

Ha az egyik oldalra Ferhád hegyét, a másikra engem teszel.”

Szelim II.

*Banda-yi ān **chashm**-i fattān-am ki bā sad sharm u nāz*

Yak taraf** aghyār-rā mī-sāyad az **yak sū ma-rā¹²

„Annak a bűbájos szemnek a rabja lettem, mely hol szemérmesen, hol kacéran,
Hol az idegenre pillant futólag, hol pedig rám.”

A Horn-féle kiadásban található versek elemzése azt mutatja, hogy Nevāyī kortársa és közeli barátja, ‘Abd ar-Rahmān Jāmī, akit számos irodalomtörténész a klasszikus perzsa költészeti hagyomány utolsó nagy alkotójának tart, Szelim szívesen utánzott példaképei közé tartozott.¹³ Ezt látjuk a függelékben olvasható parafrázisok esetében is, hiszen közülük kettő Jāmī verse ihlette imitáció.

A 6. gazel minden valószínűség szerint Jāmī egyik, a nyomtatott kiadásokban ritkán szereplő gazeljének parafrázisa. A metrum, a rím és a redif azonosságán kívül erre utalnak a közös rímhordozó szavak és néhány párvers alapmotívuma.¹⁴ A klasszikus költészeti hagyományban kialakult szokás szerint, ha a költői imitáció szerzője tudatni akarta olvasóival, hogy verse válasz egy másik szerző művére, az első párversben (*matla‘*) gyakran helyezett el olyan utalásokat, melyek szándékát a befogadó előtt is egyértelművé tették.

Szelim első párversének mind a két rímhordozó szava (*parvard, dard*) hasonló szerepben megtalálható Jāmī gazeljében, sőt a második félsor rímhordozó szava Jāmīnál ugyanúgy a második miszrában olvasható.

Jāmī I.

Kī-st ki-z khūn pur raqam bīnad rukh-i zard-i ma-rā

*Bar tu khānad harf harf īn nāma-yi **dard-i ma-rā***¹⁵

„Ki az, aki a vértől látja írásjelekkel telerótt, sárga arcomat,

S betűről betűre felolvassa neked fájdalmas leveletem?”

¹⁰ A versidézetnél használt római számok azt jelzik, hogy az adott párvers a gazelben hányadik helyen található.

¹¹ Mīr ‘Alī-Shīr Nevāyī “Fānī”, *Dīvān*. Ba sa‘ī u ihtimām-i Rukn ad-Dīn Humāyūn Farrukh. Tih-rān, 1375, 83.

¹² Majlis, f. 86b.

¹³ Péri, Szelim szultán, 25–27.

¹⁴ Versmérték: *ramal-i musamman-i mahzūf*; rím: *-ard*; redif: *ma-rā*.

¹⁵ *Dīvān-i Jāmī*. Kitābkhāna, Muza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Shūrā-yi Islāmī 9101, f. 389b.

Szelim I.

Ay sabā az man khabar bar nāz-parvard-i ma-rā

*Tā ba-dānad zinda-am afzūn kunad **dard-i ma-rā***¹⁶

„Hé, hajnali szellő! Vigyél hírt rólam annak a kacérnak!

Tudja meg, hogy élek, s fokozza fájdalmamat.”

A rímhordozókon kívül nagy vonalakban megegyezik a két *matla*^c alapmotívuma is: a költő azért aggódik, hogy vajon a kedvese tudomást szerez-e a szenvedéséről. Jāmī metaforáját, a szerelmi bánattól sápadt arcra írt levélről, melyet eltakarnak a szenvedés bőven csorgó, véres könnyei, Szelim a klasszikus költészeti hagyomány egyik toposzával váltja fel. A szerelmi üzenetek hírnökét, a szabá nevű szellőt kérleli, hogy legyen segítségére.

Szelim a második és a harmadik párversben is követi Jāmīt amennyiben a két költő második és harmadik párverseiben is közös a rímhordozó, a *gard* 'por' jelentésű szó, illetve a *dam-i sard* 'hideg lehelet' jelzős kifejezés.

A szultán gazeljét záró párvers, *maqta*^c mintegy keretbe foglalja Szelim parafrázisát, hiszen rímhordozó kifejezése *rukh-i zard* 'sárga, sápadt arc' megtalálható Jāmī versében, méghozzá a fent idézett első párvers második felsorában, szintén rímhordozó helyzetben.

A 13. gazelben a néhány, talán szándékosan, talán önkéntelenül elszórt nyom, a kis számú intertextuális utalás arra enged következtetni, hogy Szelim gazeljét Jāmī egyik, azonos metrum, rím, redif kombinációra épített költeménye ihlette.¹⁷ Szelim első párversében két olyan nyomot is találhatunk, amely megerősíti a feltételezést. Az első felsor második szava szerepel Jāmī első miszrájában (*ma-dah*, 'ne adj!'), s a felsor rímhordozó szava *bad-khū* 'rossz természetű' szintén megtalálható Jāmī versében, méghozzá a második párversben, ahol a *bad-khū* az ármánykodó rosszakarók szavára hallgató kedves jelzője. Szelim minden bizonnyal innen kapta az ötletet, hogy lírai kedvesét a klasszikus költészet toposzával, vad természetű, megzabolázhatatlan török ifjúként (*turk-i bad-khū* 'vad természetű török') ábrázolja.

A két gazel kapcsolata leginkább Szelim második és Jāmī hetedik párverse estében érhető tetten. A két bejt alapgondolata, rímhordozó szava és motívumkészlete nagyon hasonló. Jāmī saját magát győzködi, hogy felzaklatott lelkiállapotban akkor, amikor mások ujjal mutogatnak rá, ne menjen a kedves utcájába, nehogy még az ott tanyázó kutyáknak is szégyenkezniük kelljen miatta.

¹⁶ Majlis, f. 74a.

¹⁷ Jāmī, *Kulliyāt-i dīvān*. Bā muqaddima-yi Farshīd Iqbāl. Tihrān, 1375, 23. A versmérték: *hazaj-i musamman-i sālim*; a rím: -ū; redif: -rā.

Jāmī VII.

Chunīn āshufta u rusvā ba kūy-i ū ma-rav Jāmī

Ma-bādā k-az tu [‘]ār āyad sagān-i ān sar-i kū-rā

„Ilyen zaklatott és megvetett állapotban ne menj az utcájába, Jāmī!

Nehogy az ott lakó kutyáknak is szégyenkezniük kelljen miattad.”

Szelimnél a helyszín, a szereplők ugyanazok. A kedves utcája, ahol együtt van a szerelme miatt kiközösített költő és az iszlám kultúrájában tisztátalan állatnak tartott kutya, amely a költő közeledtére zaklatott lesz és szégyenkezni kezd.

Selim II.

Damī gar ham-nishīn gardad ba-man kh’āhad parīshān shud

Hamīsha nang bāshad yā Rabb az man ān sag-i kū-rā¹⁸

„Ha csak egy percet is mellettem ül, megkergül,

Az Ő utcájának kutyája mindig csak szégyenkezik miattam.”

A Horn-féle gyűjtemény tanúsága szerint Szelim Hāfiznak, a perzsa klasszikus költészeti hagyomány egyik, ha nem legjelentősebb alkotójának gondosan megválogatott gazeljeire is készített parafrázisokat. Az utolsóként közölt költemény is ezek közé a Hāfiz imitációk közé tartozik.

Annak ellenére, hogy Hāfiz gazelje Jāmīt is megihlette,¹⁹ Szelim költői válasza Hāfiznak szól. Bár nem ritka, hogy egy-egy parafrázisához a szultán az adott parafrázis-hálózat több költeményéből is merített, jelen esetben Jāmī hatása legfeljebb érintőleges lehet, a nagyobb szövegegységek vagy motívumok szintjén nem mutatható ki.

Hāfiz és Szelim versének öt közös rímhordozó szaván (*jām* ’pohár’, *kām* ’vágy’, *mudām* ’állandóan’, *nām* ’név’, *āb-i harām* ’tiltott lé’) túl a két gazel között további hasonlóságok is megfigyelhetők.

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy Szelim versében ugyanúgy a negyedik párvers kulcsmotívuma és egyik kulcsszava a ’kacérság’ (*nāz*), ahogy az Hāfiznál olvasható. A két vers kapcsolatának lehetőségét erősíti Hāfiz nyolcadik és Szelim hetedik párversének hasonlósága. Mind a két esetben a rímhordozó egy nem túl gyakori jelzős szerkezet (*āb-i harām* ’tiltott lé’), s mind a két párversben szerepel egy klasszikus költészeti toposz, mely gyakran bukkan fel *rindāna* (’boros’) stílusú versekben. Egy olyan ellentétpárról van szó, melyben az egyik pólust a megmosolyogtató vallási ortodoxia, a másikat, a követendőt, az eksztatikus spirituális élmények antinomianizmusba hajló keresése jelenti.

¹⁸ Majlis, f. 74b.

¹⁹ Hāfiz, *Dīvān-i kāmīl*. Ba ihtimām-i Muhammad Qazvīnī va Qāsim Ghanī. Ba kūshish-i Muhammad Rizā Barzgar Khāliqī. Tihirān, 1382, 79; Jāmī, *i. m.*, 39.

A szemellenzős vaskalaposságot Hāfiznál a sejk, Szelimnél a jogtudós (*faqīh*) képviseli, akikkel szemben áll a vallási előírásokra fittyet hányó borissza költő.

Hāfiz VIII.

Tarsam ki sarfa-ī na-barad rūz-i bāz-kh'āst

*Nān-i hilāl-i **shaykh** zi āb-i harām-i mā*

„Attól tartok, hogy az elszámlálás napján nem fog többet érnei,
A sejk fogyasztható kenyere a mi tiltott levünkknél.”

Szelim VII.

Būdan gunāhkār bih az ghurūr-i zuhd

*Ta'na ma-zan **faqīh** bar āb-i harām-i mā²⁰*

„Az aszkézis önteltségénél többet ér a bűnös lét,
Hát ne ostorozz, aszkéta, a tiltott lé miatt!”

Szelimet a 13–14. század fordulójának jelentős költői közé tartozó Avhadī költészete több alkalommal megihlette, olyannyira, hogy a Horn kiadásában 122. sorszámmal közölt költemény Avhadī egyik gazeljének szinte szó szerinti átvétele.²¹ A nyomok arra utalnak, hogy az itt közreadott 9. számú gazel az Avhadī parafrázisok sorát gyarapítja.

A Szelim gazeljével közös metrum, rím, redif kombinációra Avhadī két verset épített, s ezek közül az egyiket a szultán biztos ismerte.²² A Szelim és Avhadī első költeményében található négy közös rímhordozón (*kas* ’személy’, *bas* ’elég’, *jaras* ’csengő’, *havas* ’vágy’) túl a két *matla*^c első félsorainak hasonló mondanivalója is a két gazel kapcsolatát sejteti.

Avhadī

Chūn nīst yār dar gham-i ū hīch kas ma-rā

Ay dil tu dast gīr u ba-faryād ras ma-rā

„Mivel az általa okozott bánatban nincs társam senki sem,
Szívem! Fogd meg a kezem és siess a segítségemre!”

Szelim

Kas nīst ghayr nāla u gham hamnafas ma-rā

Līk īn sharaf chi az gham-i yār ast bas ma-rā

„Senki nem szegődik társamul, csak a jajgatás és a bánat.
De mi ez a megtiszteltetés a kedves által okozott fájdalomhoz képest?”

²⁰ Majlis, f. 52a.

²¹ Péri, Szelim szultán, 41–44.

²² Avhadī Marāgha’ī, *Dīvān-i kāmīl*. Tashīh-i Amīr Ahmad Ashrafī. Tihirān, 1376, 115.

Szelim versét a másik Avhadī gazelhez sokkal lazább szálak kötik. A két versnek csak három rímhordozó szava közös, s a szöveg szintjén nem hasonlítanak egymásra. Avhadī költeményében azonban van egy olyan, a verset mintegy keretbe záró mozzanat, mely ötletet adhatott a szultán harmadik párverséhez.

Avhadī az első és az utolsó párversében két szót használ a 'vágó' fogalmának a kifejezésére: *havas* és *havā*. Ez utóbbi kétértelmű szó, a másik jelentése 'levegő'. A klasszikus költészetben a *havā* szó többértelműségében rejlő retorikai potenciált szívesen aknázzák ki a költők, s ezt a megoldást láthatjuk Szelim harmadik párversében is. Az első fél sor a 'levegő' szemantikai mezőjébe tartozó, 'sóhaj' jelentésű szóval indul (*āhī* „egy sóhaj”). A 'sóhaj', a miszrát záró frázis, „lelkemet, életemet adom”, és a második fél sor vége felé szereplő *havā* szó 'levegő' jelentése közötti szoros szemantikai kapcsolat jelenti a párverset összetartó egyik erőt. Bár nem elképzelhetetlen, hogy csak véletlen egybeesésről és a *havas* rímhordozó inspirálta megoldásról van szó, sokkal valószínűbb, hogy Szelim Avhadī párverseinek egyik aspektusát fejlesztette tovább.

Ha parafrázis is a függelékben olvasható, utolsó előtti költemény, Szelim csak a formát vette át Khujandītól, aki a *ramal-i musamman-i makhbūn* versmérték, az *-ar* rím és a *mā* redif kombinációját a Szelim előtti korszak klasszikus költői közül, úgy tűnik, egyedülként alkalmazta.²³ A szultán többi Khujandī átíratától eltérően Szelim gazelje és a modell vers között a legapróbb nyoma sincs az intertextuális kapcsolatoknak, sőt a két költemény stílusa, hangulata is eltér. Khujandī gazelje „*‘āṣikāne*” stílusban megírt, szerelmes költemény, míg Szelimé egy hódításra termett uralkodó magabiztos elszántságot sugárzó verse, melyre jól illik az első oszmán költői antológia szerzőjének, Szeih bejnek Szelim verseire használt jelzője: „*merdāne*” vagyis vitézi.²⁴

Szelim alif sorvéget tartalmazó, eddig ismeretlen versei a Horn-féle kiadásban olvasható költeményekhez hasonlóan arról tanúskodnak, hogy szerzőjük tehetséges költő volt, aki néhány válogatott költő munkásságán keresztül alaposan megismerte a perzsa lírikus hagyományt. Verseiből egy olyan költő képe rajzolódik ki, aki mintha megszívlelte volna Nizāmī ‘Arūzī (12. század közepe) költőknek szóló tanácsát és sok verset kívülről megtanult.²⁵ Egy ilyen biztos lábakon álló tudás nélkül ugyanis Szelim nem lett volna képes arra, hogy a klasszikus hagyományból bátran, jó érzéssel merítsen, s a rendelkezésére álló költői erőforrásokat a megfelelő helyen, játszi könnyedséggel, ötletesen, kreatívan használja fel.

²³ Kamāl ad-Dīn Mas‘ūd Khujandī, *Dīvān*. Ba-tashīh u ihtimām-i ‘Azīz Davlatābādī. Tih-rān, 1337, 8.

²⁴ Edirneli Szeih, *Tezkire-i Szeih*. Nāsiri Mehmed Sükrī. Isztanbul, 1325, 16.

²⁵ Nizāmī ‘Arūzī a költői mesterségről szóló írásában a maradandót alkotni vágyó ifjaknak azt tanácsolja, hogy tanuljanak meg húszezer párverset a klasszikus, tizet pedig a kortárs költők munkáiból. Nizāmī ‘Arūzī, *Chahār maqāla*. Tih-rān, 1319, 27.

Álljon most itt két példa arra, hogy Szelim mennyire könnyedén, találékonyan és tudatosan használja a kanonizálódott klasszikus hagyomány gondosan kiválasztott és a költői szöveg kívánalmaihoz igazított, „előregyártott” elemeit.

Az 5. számú gazel harmadik párverse a szerelmes gazelekben teljesen szokványos helyzetet ír le. A költő arra vágyik, hogy találkozhasson kedvesével, aki viszont szívtelenül bánik a költővel:

Har dam az tishnagī-yi vasl ma-zan tīgh-i jafā

Ki digar ārzū-yi āb-i zulāl ast ma-rā²⁶

„S mert folyton a találkozássra szomjazom, a kín kardjával ne suhints felém, Hisz végül is csak a tiszta vízre vágyom én.”

A párverset meghatározó két, közérthető klasszikus metafora toposz, a szomjazásként megjelenített vágyakozás és a tiszta vízhez hasonlított találkozás mellett Szelim a klasszikus költészetben járatlan olvasó számára egy nehezebben felfedezhető retorikai alakzatot is elrejtett a bejtben. Az egy szemantikai mezőbe tartozó fogalmak közötti kapcsolatra építő trópusról (*tanāsub*) van szó, mely jelen esetben a ’víz’ szemantikai mezőjébe tartozó ’víz’, ’szomjúság’ és ’kard’ jelentésű szavakat köti össze. A szomjas ember szomjúságát vízzel csillapítja, a kard pengéjét pedig a kovács vízben edzi meg. Ahogy azt Hāfiz és Khujandī egy-egy párverse példázza, a három fogalom és az őket megjelenítő három szó (*āb* ’víz’, *tashna* ’szomjazó’, *tīgh* ’kard’) összekötése, a párvers két metaforája mellett szintén a klasszikus hagyomány eszköztárának szerves része:

Hāfiznál ezt olvassuk:

Khayāl-i tīgh-i tu bā mā hadīs-i tashna u āb ast

Asīr-i khvīsh giriftī ba-kush chunān ki tu dānī²⁷

„Kardod emlékképe számomra a szomjazó ember és a víz történetét idézi, Raboddá tettél, ölj meg engem úgy, ahogy csak te tudsz.”

Khujandī változata így hangzik:

Sācid u dast-i tu-am bīm numāyand ba-tīgh

Tashna-rā īn hama az āb chi mī-tarsānad²⁸

„Karod és kezed kardoddal fenyeget,

A szomjazót mindez hogyan is ijeszthetné el a víztől?”

²⁶ AE, f. 26a, HM, f. 14b, Majlis, f. 60a.

²⁷ Hāfiz, *i. m.*, 305.

²⁸ Khujandī, *i. m.*, 189.

Párversében a szultán nem tesz mást, mint elővarázsolja a klasszikus költészet eszköztárában készen álló elemet, kicsit átalakítja és a szintén „előregyártott” klasszikus költészeti klisékből felépített szövegkörnyezetbe illeszti. Szelim nagyon hasonló módszerrel dolgozott a 13. gazel ötödik párversében is:

Zi hadd u ʿāriz-i ū zulf-i mushkīn bar na-dārad sar
*Balī bāshad sarī ba-partav-i khurshīd hindū-rā*²⁹
 „Nem emeli fel a fejét a mósusz hajfonat (a kedves) orcájáról,
 Nem is csoda, hiszen egy indiai fejét mindig éri a nap fénye.”

A bejt az *ʿāshikāne* versek gyakori képét dolgozza fel, amikor lírai köntösbe öltöztetve egy teljesen hétköznapi látványt ír le. A költő világos bőrű kedvesének szépségtől sugárzó, naphoz hasonlatos arcát eltakarja mósusz illatú hajfonatának a vége.

A párvers gerincét a fél sorok párhuzamos szerkesztésére épülő retorikai alakzat (*laff u nashr*) adja: a költő az első fél sor kulcsszavainak vagy kifejezéseinek a sorrendjük megtartása mellett megfeleltet a második fél sorban egy-egy szót vagy jelzős szerkezetet. Jelen esetben a *partav-i khurshīd* „a nap fénye” kifejezés az első fél sorban található „arc”, a *hindū* a fekete színű „mósusz illatú hajfonat” metaforája.

A klasszikus költészetben mindkét metafora a hagyomány kanonizálódott elemei közé tartozik. Szelim „csupán” annyit tett, hogy a készen kapott költészeti „építőkövekből” értő módon felépítette a párverset, mely tökéletesen illik a gazelbe, hiszen, a klasszikus költészeti hagyományban gyakran szerepel együtt a sötét bőrű indiai és szöges ellentéte, az itt a *matlaʿ* első fél sorában megjelenő szép török ifjú.³⁰

²⁹ Majlis, f. 74b.

³⁰ Annemarie Schimmel, *A Two-Colored Brocade. The Imagery of Persian Poetry*. Chapel Hill & London, 1992, 137–143.

FÜGGELÉK

1.

AE f. 25b, HM f. 13b–14a, Majlis f. 89b

. - . - | . . - - | . - . - | . . - (mujtas-i musamman-i akhrab-i makfűf-i mahzűf)

چنین مدار ز خویشم جدا برای خدا	مران ز کین بمن ای دلربا برای خدا
بصدقۀ غم خود کن مرا برای خدا	غم و ملالی اگر داری از من محزون ³¹
که کرده است بعاشق جفا برای خدا	مگو که بهر خدا میکنم جفا با تو
هزار بار برای خدا برای خدا	تو گر ز بهر خدا رحم میکنی بکس
بگوی ³² تا نکنم بارها برای خدا ³³	بصد برای خدا از تو یک سخن پرسم
چه کرده ام هله ای بی وفا برای خدا ³⁴	مکن برای خدا گفته که می کشمت
شفاعتی طلب از مصطفی برای خدا	چه شد سلیمی اگر شد فزونتر گنهد ³⁵

„Szívrabló! Dühödben ne űzz el engem, az Isten szerelmére!
Kifordulok magamból. Ne tedd ezt velem, az Isten szerelmére!

Ha miattam, a bánatos miatt, gyötör téged a gond és a szomorúság,
A bánatodért cserébe áldozz fel engem! Kérlek, az Isten szerelmére!

Ne mondd azt, hogy az Isten kedvéért kínozlak!
Van-e más, aki folyton csak kínozza a szerelmeseket? Az Isten szerelmére!

Ha te az Istenre gondolva megkönyörülsz valakin,
Ezerszer hálát adok, az Isten szerelmére.

Csak egy szót szólj! Százszor kérlek az Isten szerelmére.
Csak egy szót! S én nem mondom egyszer sem azt, hogy az Isten
szerelmére!

Az Isten szerelmére ne mond, hogy megöllek.
Mit tettem ellened, te hűtlen? Az Isten szerelmére!!!

Mi lesz Szelími, ha csak sokasodik vétked?
Fordulj a Prófétahoz, járjon közben ő érted. Az Isten szerelmére!”

³¹ Majlis: محبت من³² Majlis: مگوی³³ Majlis: ez a negyedik párvers. HM: ez az ötödik bejt.³⁴ HM: ez a második bejt.³⁵ Majlis: فزون ز حد گنهد

2.

Majlis f. 73b

- . . - | - . - | - . . - | - . - (munsarih-i musamman-i matvī-i maksūf)

کشور دل ساخت تخت پادشهی چند را	شد نگران دیده ام کج کلهی چند را
رحم بر احوال من دل سیهی چند را	از خط و خالش دگر مهر چه جویم چو نیست
آتش غم زن دلا بارگهی چند را	پرده نشین شد مهم از چه نسوزد سپهر
چند برانی ز در خاک رهی چند را	جان و دلم را مدار دور ز خود ای حبیب
وه که چه نامهربان کرده مهی چند را	عاشق رسوا شدست در غم خوبان سلیم

„A szemem kacéran félreacsapott süvegűt nézeget, ennyire.

A szív országa képes rá, hogy fejedelmi trónust állítson, ennyire.

Orcáján a pöttyöket, pihéket látva miért is keresem én a szerelmet, hisz
Nincs könnyörület irántam egy fekete szívűben, ennyire.

Függöny mögé rejtezett Holdam, hogy lehet, hogy nem izzik az ég?
Szív! A bánat tüze égessen el minden palotát, ennyire!

Kedvesem! Ne tartsd szívem és lelkem magadtól távol!
Hányszor üzöl még el kapud porából, ennyire?

Szelim a szépek miatti bánatában hírhedt szerelmes lett.
Jaj, hogy ennyire barátságtalanná tett jó néhány holdat.”

3.

HM f. 12b–13a, Majlis f. 76a–b

. - - - | . - - - | . - - - | . - - - (hazaj-i musamman-i sālim)

به شمع وصل واصل ساختی پروانه خود را	نمودی ای پری روی نکو ³⁶ دیوانه خود ر
نهانی عشوه چشم و فن رندانه خود را	جفا کردی بسی با من وفا هرگز نکردی هیچ ³⁷
به از فردوس دانم گنج محنت خانه خود را	بیاد گلشن کوی تو ای ماه بهشتی روی
ولی کردم بسی هم آشنا بیگانه خود را	اگرچه ³⁸ آشنا بیگانه شد در عاشقی از من
مشرف کن چه باشد یکدمی کاشانه [خود را] ³⁹	در آ در دل ز راه چشم گریان ای خیال او
بدان ای شوخ طور عاشق مردانه خود را	مرا پیش تو مردن به که بودن در جنت
سلیمی گر نه ⁴⁰ ظاهر کردمی افسانه خود را	از آن ترسم که هر کس بشنود از من بتر گردد

³⁶ HM: نیکو³⁷ Majlis: جفا کردی بسی با من نکردی ترک هرگز لیک³⁸ Majlis: چه گر هر³⁹ HM: az ötödik bejt hiányzik.

„Tündér arcú! Szépet mutattál a beléd bolondultnak.
A találkozás gyertyájával utat mutattál pillangódnak.

Gyötörni sokat gyötörtél, de egy percig ki nem tartottál mellettem,
S soha nem rejtetted el szemed kacérságát, korhely természeted.

Mennyei arcú Holdam! Utcád rózsakertjére emlékezve,
Többet ér nekem gyötrelmem e hona, mint a Paradicsom.

A szerelmem miatt ismerőseim idegenként elfordultak tőlem,
Sok idegen mégis az ismerősöm lett.

Kedvesem emlékképe! Könnyező szememen keresztül költözz a szívembe!
Mi történhet, ha megtiszteld szerény fészkedet?

Nekem többet ér előtted meghalni, mint lakni a Paradicsomban!
Te kacér viselkedésű! Ismerd fel férfi módjára gondolkodó szerelmesedet!

Szelími! Attól tartok, hogy mindenki, aki rólam hall, csak rosszabb lesz,
Különben már rég elmondtam volna legendás történetemet.”

4.

HM f. 13a–b

- . - - vagy . . . - | . . - - | . . - - | . - - vagy - - (*ramal-i musamman-i makhbūn*)

با که گویم چکنم درد غریب است مرا
نه ز خود بهره نه از بخت نصیب است مرا
تو مپندار که جز مرگ طیب است مرا
وه که هر دم ز اجل نوع قریب است مرا
حق علیم است که جان نیز رقیب است مرا

در غریبی غم از اندوه حبیب است مرا
ای دریغا که درین عالم پر درد و فراق
در جهان نیست دوی من دلخسته هجر
قتل من روز بشب آورد و شب با روز
تا جدا مانده ام از خاک در دوست سلیم

„Idegenben a kedves miatti aggodalom okoz bánatot nekem.
Mit csináljak, kinek mondjam el? A bánat idegen nekem.

Jaj, hogy ebben a fájdalommal és elválással teli világban,
Magammal nem rendelkezem, s a szerencse sem jut osztályrészül nekem.

Nincs gyógyszer számomra ezen a világon, hisz az elválás betege vagyok,
Ne hidd, hogy a halálon kívül lehet más is az orvosom nekem.

⁴⁰ HM: ور نه

Megölettem, az éjszaka nappallá, a nappal éjszakává lett számomra,
Jaj, hogy a halál minden pillanattal közelebb lesz nekem.

Szelim! Mióta elűzettem a kedves ajtaja elől,
Isten a tudója, saját lelkem is vetélytársam lett nekem.”

5.

AE f. 26a, HM f. 14a–b, Majlis f. 60a

. . . - vagy - . . . | . . . - | . . . - | . . . - vagy - - (*ramal-i musamman-i makhbūn*)

نیم آگاه ز عشقی که چه حالست مرا	وه که باز ⁴¹ آرزوی آن خط و خالست مرا
که دگر آرزوی آب زلالست مرا	هر دم از تشنگی وصل مزین ⁴² تیغ جفا
حاصل از تو همین فکر محالست مرا ⁴³	کشتن خویش هوس میکنم از پایوست
کام و مقصود دل از خواب و خیالست مرا	گاه در خواب ترا بینم و گاهی بخیال
بعد ازین زندگی و عمر و بالست مرا	نی مرا طاقت وصلت و نه تاب ستمت
چون بغیری نه جواب و نه سوالست مرا	بنگاهی ⁴⁴ بکشم زار که بینم بمراد ⁴⁵
کارزوی قد آن تازه نهالست مرا	کم مکن اشک ازین دیده برای مژگان
غیر عشق تو بعالم چه کمالست مرا ⁴⁶	چون سگان بهر چه خاک سر کویت نشدم
گرچه در شعر بسی سحر حلالست مرا	چون سلیم از صفت چشم تو سرگردانم

„Jaj, hogy megint orcája pöttye és pihéje után vágyódom én,
S hogy a szerelem milyen állapotba taszít, avval csak alig törődöm én.

S mert folyton a találkozásra szomjazom, a kín kardjával ne suhints felém,
Hisz végül is csak a tiszta vízre vágyom én.

Ha legalább lábad csókolhatnám, megölném magam cserébe,
Tőled semmi mást, csak ezt a hiábavaló gondolatot kaptam én.

Hol álmomban, hol képzeletemben látlak,
Szívemben csak erre az álomra és erre az ábrándképre vágyom én.

Nem bírom a veled való együttlétet, azt sem, ahogy kínoz engem,
Innentől kezdve az életet nehéz teherként élem meg én.

⁴¹ HM: در

⁴² AE, Majlis: بزین

⁴³ HM: a harmadik párvers hiányzik.

⁴⁴ HM: بمرادی

⁴⁵ Majlis: که بینم میرم بمراد

⁴⁶ Majlis: ez a kilencedik bejt.

Ölj meg kímélet nélkül, egyetlen pillantásoddal! Ez a vágyam.
Máskéle válaszra, más kérdésre nem is vágyom én.

Ne engedd, hogy könnyeim kevésbé öntözzék pilláimat,
Hiszen csak arra a fiatal, sudár hajtásra vágyom én.

A kutyákhoz hasonlóan miért is nem lettem egy utcád porával?
Hisz a szerelmen kívül más módon nem tökéletesedhetem én.

Szelimhez hasonlóan szemedtől szédül fejem,
Bár a verseimben magam is varázsolni szoktam én.”

6.

Majlis f. 74a

- . - - | - . - - | - . - - | - . - (ramal-i musamman-i mahzūf)

تا بداند زنده ام افزون کند درد مرا	ای صبا از من خبر بر ناز پرورد مرا
جز بکوی او نخواهد دید کس گرد مرا	گر چه خواهم خاک گشتن در بیابان فراق
گر اثر بودی سر موئی دم سرد مرا	کی ز تاب آفتاب آن زلف و رخ میشد بتاب
بیش ازین از من جدا مگذار همدرد مرا	یا رب از لطفم بخاک تربت مجنون رسان
گویم آیا هیچ باد آید رخ زرد مرا	چشم من بر هر حزان کافتد سلیمی دور ازو

„Hé, hajnali szellő! Vigyél hírt rólam annak a kacérnak!
Tudja meg, hogy élek! Fokozza fájdalmaimat!

Bár szeretnék por lenni az elválás pusztaságában,
Az ő utcáján kívül senki nem láthatja poraimat.

Hogyan is hevülhetett volna fel a Nap hevétől az a hajfonat, s az az orca,
Ha hideg lehettem akár egy hajszálnyit is hatott volna rá?

Uram, add, hogy Medzsnún síremlékének porával egyesülhessek,
S soha többet el ne váljak attól, aki annyit szenvedett, mint én!

Szelími! Minden össze, amikor már nem láthatom őt,
Azt kérdezem: kárt tehet-e még vajon sárga orcámban a szél?”

7.

HM f. 13b

- . - . | - . - . | - . - . | - . - . (ramal-i musamman-i mahzūf)

چون نظر کردم در آخر دشمن جان شد مرا	در وفای آنکه سر با خاک یکسان شد مرا
زانکه حال از حسرت زلف پریشان شد مرا	ای رفیق از من دگر جمعیت خاطر مجو
آفت جان گلغذار شوخ پردان شد مرا	هر کس از نادانی دلدار خود دارد بلا
باری از یمن فراق مریدن آسان شد مرا	زیستن گر تلخ شد بر من ز هجران خوشم
چون نصیب از بخت طالع درد هجران شد مرا	وصل چون جویم من از کس یا وفا ⁴⁷ و دوستی
آنکه از دست ملامت با گریبان شد مرا	یک نمونه است از دل صد چاک و جان پر غم
تا حمایت عشق آن سلطان خوبان شد مرا	ای سلیم از کشتن و زستن ندارم هیچ باک

„Hű voltam hozzá, fejemet érte a porba hajtottam,
S mégis, mikor rápillantottam, az életemre tört.

Barátom, ne várd tőlem, hogy teljesen ésnél legyek!
Hiszen egy hajfonat miatt az életem teljesen zilált lett.

Kedvese tudatlanságától szenved minden ember,
Az én életemet egy nagy tudású, kacér, rózsárcájú teszi tönkre.

Bár az élet távolléted miatt megkeseredett, megvagyok.
Az elválás ajándékát kaptam, nem lesz nehéz meghalnom.

Hogyan is várhatnék találkozást, hűséget vagy barátságot bárkitől,
Hisz a jó szerencséből csak az elválás fájdalmának csúcsa jutott nekem.

Darabokra tört a szívem és bánattal teli a lényem,
S még a megvetés is nyakon ragadott.

Szelim! Nem félek sem a megöletéstől, sem az élettől,
Ameddig a szépek szultánja szerelmére bizton számíthatok.”

⁴⁷ وفا helyett a szövegben فاء olvasható.

8.

Majlis f. 50a

. . . - vagy - . . . | . . . - | . . . - | . . - vagy - - (*ramal-i musamman-i makhbūn*)

سخت هجران تو ای شوخ جفاکار مرا	بکشد عشق رخت عاقبت کار مرا
وہ کہ ہر لحظہ بتر میکند مست و خراب	چشم جادوی تو با عشوہ بسیار مرا
بگشا لب بتبسم کہ بغایت نیکوست	لب پر خندہ ترا دیدہ خونبار مرا
چہ بلاہاست غم و درد ترا از دل من	چہ طریہاست از آن طرہ طرار مرا
بس کہ در گوشہ غم بی تو شدم زار و ضعیف	نکند فرق کس از صورت دیوار مرا
وعدہ دیدنت افتاد بفردا لیکن	ترسم اندوہ تو امشب بکشد زار مرا
گر ترا قتل سلیمیت مراد ای بدمہر	کاش ہر لحظہ کشد درد تو صد بار مرا

„Kínzó kacéram! Távolléted perzselő tűz nekem.

Orcád szerelme egyre közelebb hozza a véget nekem.

Jaj, hogy egyre mélyebbre taszít az eksztázisba és a romlásba,
Bűbájos szemed kacérsága.

Nyisd kacagásra ajkadat, hiszen roppant mód jól áll
A kacagó száj neked, s a véres könnyekkel teli szem nekem.

Szívem miatt téged mennyi baj és gond terhel,
S huncut fűtőd okán mennyi örömöm van nekem.

A gyötrelem zugában nyomorultul legyengültem nélküled,
Már senki sem tud megkülönböztetni egy falra festett képtől.

Azt ígérted, holnap találkozunk, de
Félek, hogy a kétség még ma éjjel megöl.

Te érzéketlen! Ha az a vágyad, hogy megöld Szelímít,
Bárcsak minden percben százszor megölne engem a bánat, melyet miattad érzek.”

9.

HM f. 13a

- . . | - . . . | . . . - | . . - (*muzāri^c-i musamman-i akhrab-i makfūf-i mahzūf*)

کس نیست غیر نالہ و غم ہمنفس مرا	لیک این شرف چہ از غم یاریست بس مرا
احرام کعبہ داشت دلم کاربان عشق	از راہ برد باز بیانگ جرس مرا
آہی کشم بیاد مہ خویش و جان دہم	اینست در زمانہ ہوا و ہوس مرا

گردی رسد بدیده ز راه فرس مرا	دور از رکاب او شرفی بس که گه گهی
زین گلستان کسی چو نگیرد بخش مرا	گلزار شد جهان ز سرشکم ولی چه سود
در عاشقی جز این نبود دسترس مرا	گه میزنم طپانچه برو گه بسینه سنگ
رفتیم ازین جهان و ندانست کس مرا	شکر خدا سلیم که در دوستی دوست

„Senki nem szegődik társamul, csak a jajgatás és a bánat.
De mi ez a megtiszteltetés egy kedves által okozott fájdalomhoz képest?

A szívem a Kábához indult, de a szerelem karavánja,
Letérítette az útról az indulást jelző csengő hangjával.

Holdamra gondolok, felsóhajtok és kilehelem lelkemet,
A sorstól csak ilyen vágyat kaptam.

Kengyelétől távol elég megtiszteltetés, ha időről időre,
Egy kevéske por lova lába nyomán a szemembe száll.

Könnyeimtől rózsamezővé lett a világ, de mi haszna,
Hiszen száraz kóróként ebből a rózsakertből senki sem szakít le engem.

Magamat hol arcul ütöm, hol mellemet kövel verem,
A szerelemben nincs senki, aki kezét nyújtaná nekem.

Adj hálát, Szelim, hogy a szerelmesed iránti szerelem,
Elvitt ebből a világból, s senki még csak észre sem vette.”

10.

Majlis f. 86b–87a

- . - - | - . - - | - . - - | - . - - (ramal-i musamman-i mahzūf)

میدهد در ناله یاد از عشوه های او مرا	وہ کہ ہر ساعت بصد درد این دل بد خو مرا
یک طرف اغیار را میساید از یک سو مرا	بنده آن چشم فتانم کہ با صد شرم و ناز
در حدیث عشق بازی ساخته جادو مرا	بس کہ سحر دلبریا دید ازو این خستہ دل
داری ای سلطان خوبان بستہ یک مو مرا	ہمچو مونی گشتم از ہجران زلفت تا بکی
بی تو شبہا گر چہ دیوارست ہم پھلو مرا	بر ندارم دست خود از سینہ در آداب عشق
دیده محو خویش کردہ روی بر بارو مرا	بس کہ در آیینہ دل جز تو نقشی غیر نیست
کاش بگذارید باری بر سر آن کو مرا	چون روم سویش بصد فن میرم از رشک ای سلیم

„Jaj, ez a rossz természetű szív, minden órában százszor is megfájdul,
S feljajdul az ő kacéróságára emlékezve!

Annak a bűbajos szemnek a rabja lettem, mely hol szemérmesen, hol kacéran,
Hol az idegenre pillant futólag, hol pedig rám.

A szívablók annyi bűbáját látta már tőle ez a megfáradt szív,
Hogy a szerelem belőlem varázslót csinált.

Hajfonatodtól távolra kerültem, s magam lettem hajszálvékony,
Szépek szultánja! Meddig tartasz még hajszáladdal megkötözve?

A szerelmesek szokása szerint kezemet el nem veszem mellkasomról,
Bár nem vagy velem, s mellettem csak egy fal van.

A szívem tükrében annyira nem látszik más, csak te,
Hogy a szemem már el is rejti előlem a falra festett arcot.

Száz csellel közelednék feléje, s megöl a vágy, Szelim,
Bár ha egyszer utcája végére beeresztene!”

11.

AE f. 25a–b, Amasya f. 2b, Atıf 2078 f. 21a, HM f. 19b, Majlis f. 103a–b
... - vagy - - - | . . . - | . . . - | . . . - vagy - - (*ramal-i musamman-i makhbūn*)

دل از آن سلسله غاليه بو مانده مرا	دل از آن سلسله غاليه بو مانده مرا
با که ⁴⁸ اين قصه توان گفت که در راه وفا	با که ⁴⁸ اين قصه توان گفت که در راه وفا
بود دل را بتو اظهار محبت هر دم	بود دل را بتو اظهار محبت هر دم
رو ندارم که نهم در کف پایش رخ خویش	رو ندارم که نهم در کف پایش رخ خویش
روبرو گفت سخن با من مسکين دل گفت	روبرو گفت سخن با من مسکين دل گفت
دل من همچو ⁵⁰ سليم از نظرت افکندي ⁵¹	دل من همچو ⁵⁰ سليم از نظرت افکندي ⁵¹

„Szívem! Annak a parfümnek az illata maradt (csak) meg nekem,
Mi módon láthatnálak, barátom? Milyen lehetőség maradt meg nekem?

Kinek lehet elmesélni a történetet, hogy a hűség útján,
Tőle csak ez a száz darabra tört, bolond szív maradt meg nekem.

⁴⁸ Amasya: که با این

⁴⁹ Amasya: a negyedik bejt hiányzik. AE: a negyedik bejt helyett a második párvers kétszer szerepel.

⁵⁰ HM: دل همچو

⁵¹ Majlis: توجه گر همچو سليم از نظرم افکندي

Szívem minden pillanatban szerelmét tárta fel előtted,
A szívem már nincs meg, csak a megszokás maradt meg nekem.

Arcomat nem merem a lábához hajtani,
Az általad okozott kintól erre-arra nézegetek. Csak ez maradt meg nekem.

Szemtől szemben szólt hozzám, a nyomorult szívűhöz, s azt mondta:
Velem szemben micsoda furcsa valami maradt meg nekem!

Figyelmed elkerüli már a szívemet, ahogy Szelimet is,
Nyilvánvaló, hogy már csak a szép arc utáni vágyakozás maradt meg nekem.”

12.

Majlis f. 54b–55a, Amasya f. 2b, HM f. 12b

- - . | - . . . | . - - . | - - (muzāri^c-i musamman-i akhrab-i makfūf-i mahzūf)

کشتی ز خشم و ناز به یکباره گی مرا	انداختی بوادی بیچاره گی مرا
ترساند از ملامت آواره گی مرا	میرم ⁵² ز درد کاش رقیب تو تا یکی
سوز فراق و ⁵³ محنت و غمخواره گی مرا	آن کس که داد حسن ترا داده است نیز
میساختی قبول به همکاره گی مرا	در دور کوهکن من اگر بودمی یقین
دردا که نیست طاقت نظاره گی مرا	دیدار مینماید ام از لطف چون سلیم

„A szerencsétlenség völgyébe vetettél engem,
Egyszerre voltál mérges és kacér, s ezzel megöltél engem.

Bárcsak meghalnék a fájdalomtól! A vetélytársak meddig
Ijesztgetnek még a számkivetettség megaláztatásával engem?

Aki neked szépséget adott, az ajándékozott meg
Az elválás gyötrelmével, a kinnal, és a folytonos fájdalommal engem.

Ha a hegyet ásó Ferhád idejében élhettem volna,
Ő minden bizonnal a társául fogadott volna engem.

Szelim! Ő kegyesen megengedte, hogy megláthassam,
De minő fájdalom, nincs erőm, hogy kibírjam a nézését!”

⁵² HM: سیرم

⁵³ Majlis: hiányzik a و .

13.

Majlis f. 74b

. - - - | . - - - | . - - - | . - - - (*hazaj-i musamman-i sālīm*)

مبادا رحم دل رنجیده سازد خاطر او را	خداوندا مده رحم و وفا آن ترک بدخو را
همیشه ننگ باشد یا رب از من آن سگ کو را	دمی گر هم نشین گردد بمن خواهد پریشان شد
ز خاک کوی او مرهم جراحتهای پهلوی را	بدل زحم ملامت بیشتر میباید چون هست
نه گر رنجیده کرد از گرد غم فرهاد بازو را	چرا از رشک در دل رخنه ها دارم من مجنون
بلی باشد سری با پرتو خورشید هندو را	ز خد و عارض او زلف مشکین بر ندارد سر
کرم کن بعد ازین زحمت مده آن چشم جادو را	ربودی آنچنانم کز خود آگه نیستم جانا
نگه دارد خدا از چشم بدبین روی نیکو را	مباد از دور جز چشم سلیمی ترا ناظر

„Uram, ne engedd, hogy az a rossz természetű török megkönyörüljön rajtam!

Nehogy könyörtelen szíve gyötrelmet okozzon elmémének!

Ha csak egy percet is mellettem ül, megkergül,
Az Ő utcájának kutyája mindig csak szégyenkezik miattam.

A szívnek több kell a megvetés kínjából,
Mert az Ő utcája pora gyógyír oldalam sebeire.

Miért van az, hogy a vágy lyukakat váj megszállott, medzsnúni szívemen?
Hát Ferhád nem tett talán kárt a vállában a bánat pora miatt?

Nem emeli fel a fejét a mósusz hajfonat (a kedves) orcájáról,
Nem csoda, hiszen egy indiai fejét mindig éri a nap fénye.

Kedvesem! Úgy elvárásoltál, hogy nem tudok magamról.
Légy kegyes! Ne gyötörd tovább boszorkányos szemedet!

Szelimín kívül más szeme ne nézegessen téged még távolról sem!
Az Isten megóvja a szép arcot az ártó tekintetektől.”

14.

AE f. 25a, Atf 2078 f. 20b–21a, HM f. 19b, Majlis f. 52a–52b

. - - - | . - - - | . - - - | . - - - (*hazaj-i musamman-i sālīm*)

ز غم خون میکنی صد بار خاطر دلفکاری را	تو ای مه تا ز زلفت میکشایی تاب تاری را
هزاران مرگ پیش از غمت هر انتظاری را	پس از صد انتظارم مینمایی روی خود لیکن
ز هجرانت بحسرت می سپارم ⁵⁴ روزگاری را	نی بی تو صبر دارم نی بسویت ره چه سازم آه
نه سامان و سری می باید آخر کار باری را ⁵⁵	غم دل چون کشم یا چون کنم سودای آن کاکل
درین عالم خزانی هست آخر هر بهاری را	سلیمی دل منه بر باغ و گلزار جهان چندان

„Holdam! Ha copfodból kibontod csillogó fürtödöt,
Szomorú elmém a fájdalomtól százszorosan vérbe borul.

Százszor vártam rád, s végre megmutatod arcodat. Miközben
A várakozásban ezrek halnak meg előtted a bánattól.

Nélküled nincs türelmem semmihez, de nem találom hozzád az utat,
Távol tőled a gyötirelemnek adom át sorsomat.

Hogyan is bírhatnám ki a szív veszteségét, a fürtödért mit adjak cserébe?
A kereskedőnek végül is nem mindig van szüksége tőkére.

Szelími! Szívedet ennyire erősen ne kösd a világ rózsakertjéhez!
Mert ezen a világon minden tavaszra egyszer majd ősz következik.”

15.

Majlis f. 89b–90a

. . . - vagy - . . . - | . . . - | . . . - | . . . - vagy - - (*ramal-i musamman-i makhbūn*)

تاج فتح است ز سلطان ظفر بر سر ما	مه و خورشید نشاید که بُود افسر ما
هست چون شعله خورشید سر خنجر ما	گر یکی برق زند جمله جهان میگیرد
هر که چون مهر نهد روی بخاک در ما	سایه عدل و حمایت فکنیمش بر سر
همت عالی عشقست چو سر لشکر ما	نیست غم روی زمین لشکر خصم ار گیرد
همه جا مرشد توفیق بُود رهبر ما	ما بخود پا ننهادیم درین ره هرگز
کس چه داند که چه سوداست ازو در سر ما	غیرت عشق سلیمی که ز خود ما را برد

„A hold és a nap nem méltó arra, hogy koronaként fejünkön legyen!
A hódításnak a Győzelem Szultánjától származó koronája van a fejünkön.

⁵⁴ HM: میگذارم⁵⁵ HM, Majlis: کار و باری را

Ha villámot szór, az egész világ lánggra kap,
Mert a nap sugara kardunk hegye.

Az igazság és pártfogás árnyékát terjesztjük ki a fejére annak,
Aki, akár a Nap, fejét ajtónk porába helyezi.

Az sem jelent gondot e világon, ha az ellenség serege előretör,
Hisz seregünket az [isteni] szerelem magasztos karizmája vezeti.

Mi sohasem magunkban léptünk erre az útra.
Az isteni kegyelem tanítómestere a mi kalauzunk.

Szelími! A szerelem erejéről, mely elsöpört bennünket,
Ki tudja, hogy elménkben milyen vágyat ébresztett.”

16.

Majlis f. 51b–52a

- - . | - - . | - - . | - - . (muzāri^c-i musamman-i makfūf-i mahzūf)

او کام غیر داده و بدنام نام ما	ناکامیست بی لب آن ماه کام ما
یکدم ز دُرد دُرد تھی نیست جام ما	روزی هزار شکر که از دولت فراق
روشنتر است از آینه دور شام ما	اکثر شراب ساقی ما چون به شب دهد
ناز تو گه گهی و نیاز مدام ما	جانا بخود بناز که نیکو بُود بسی
در عاشقی نبود جز این اتمام ما	درد تورا ز هر که بود خواستم نهمان
زانو زد سپهر برای سلام ما	تا سر بر آستان محبت نهاده ایم
طعنه مزین فقیه بر آب حرام ما	بودن گناهکار به است از غرور زهد
در کوی بینوایی و رندی مقام ما	بر مسند و سعادت و اقبال جای تو
هر چند گشت شادی دولت غلام ما	ما را سلیم جز غم جانان مراد نیست

„Holdunk ajka nélkül vágyunk nem teljesülhet be,
Ő más vágyát teljesítette be, bennünket pedig rossz hírbe hozott.

Ezerszer adunk hálát naponta, hogy az elválás ajándéka okán,
Poharunkból sohasem ürül ki a fájdalom seprője.

A bor, melyet estére a pohárnokunk ad nekünk,
Fénylőbb, mint kerek szíriai tükrünk.

Kedvesem! Kacérkodj csak magadban, hisz elég lesz így is,
Időnkénti kacérkodásod, s a mi folytonos vágyakozásunk.

A fájdalom, melyet te okoztál, mindenki előtt el akartam rejtetni,
A szerelemben ennél nagyobb erőfeszítésünk nincs.

S mert fejünket a szerelem küszöbére hajtottuk,
Köszöntésünkre térdet hajt az ég.

Az aszkézis önteltségénél többet ér a bűnös lét,
Hát ne ostorozz, aszkéta, a tiltott lé miatt!

A te helyed a trón, a szerencse és a jó sors,
A mi helyünk a hallgatás és korhelység utcájában van.

Szelim! Nekünk nincs más vágyunk, csak szenvedni a szépek miatt,
Hiába is lett a szolgánk a jó szerencse vidámsága.”

Unpublished ghazals by Yavuz Sultan Selim. Part I. *Benedek PÉRI*

More than a century has passed since Paul Horn compiled his edition of the Persian *divan* of Sultan Selim I. The long time that has elapsed since the publication of Horn's edition and the fact that the German scholar relied only on a handful of manuscripts preserved mainly in the collections of Western European libraries deemed it necessary to start working on a modern critical edition. During the preliminary stage of collecting manuscripts five copies of the *divan* were discovered that contain more than one hundred hitherto unknown poems of Selim. The present paper contains the critically edited text of all the unpublished ghazals ending in *alif* and while looking for their possible models provides the reader with a textual analysis of them.

Sárközy Miklós

A Dīwān-i Qā'imīyyāt hetvenötödik kaszídája és egy nizári merénylet anatómiája

A Dīwān-i Qā'imīyyāt és a hetvenötödik kaszída

A 12. század utolsó évtizedeinek nizári iszmáilita¹ eseménytörténete meglehetősen vázlatosan ismert írott forrásaink relatív szegénysége miatt. Nūr al-Dīn Muḥammad alamūti imám (1166–1210) periódusa eseménytörténeti nézőpontból az egyik legnehezebben értékelhető korszak. Kaszpi lokális krónikáink szűkszavúsága, egyoldalúsága és a korra vonatkozó nizári történeti és irodalmi források erős szegénysége többnyire csak találgatásokra ad okot.

A szűkösség szempontjából üdítő kivételt jelent a nemrégiben felfedezett és 2011-ben publikált *Dīwān-i Qā'imīyyāt* egyik kaszídája. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* (A feltámadás versgyűjteménye) egy 1243 körül befejezett masznaví, mely az 1164-es nizári iszmáili *Qiyāma* eseményét és eszkatológiai jelentőségét dicsőíti. A kaszídákat több iráni iszmáilita költő írta, a masznaví szerkesztője és legfontosabb szerzője a kor ismert nizári költője, Ḥasan Maḥmūd Kātib volt, aki a 13. század első felében élt és alkotott. Eredetileg Qūhistānból származott, és talán nem függetlenül Naṣīr al-Dīn Tūsītól, előbb a qūhistāni iszmáilita *muḥtaṣam* (helyi nizári alkormányzó) szolgálatában állt, majd hosszú évtizedeket töltött Alamūtban °Alā al-Dīn Muḥammad nizári iszmáilita imám (1221–1255) udvarában.

Jelen tanulmányunk tárgya a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája és annak politikai mondanivalója, tartalmi kérdéseinek tisztázása. A költemény szerzősége vitatott. Meg kell jegyezni, hogy e kaszída már 1938 óta ismert volt a kutatás számára, a neves iszmáilita-kutató, Vladimir Ivanow ekkor publikálta egy birtokában lévő kirmāni iszmáilita kéziratban szereplő szövegváltozat alapján.² Ivanownak azonban nem volt tudomása a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* létezéséről, és egy 12. század végi iszmáilita költőnek, Ra'īs Ḥasan Munšī Birjandīnak tulajdonította a kaszída szerzőségét. Ivanow állítása – a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* nem-ismeretén kívül – azon alapult, hogy mindkét költőt Ḥasannak

¹ A nizári iszmáilita periódus, eseménytörténeten az 1094 és 1256 közötti időszakot értjük. A név onnan ered, hogy a Fátimida kalifátus 1094-es belső viszályában a korabeli iszmáiliták egy csoportja Al-Mustansir bi'l-lāh kalifa Nizār nevű fiát ismerte el legitim kalifának. Ez a csoport Ḥasan al-Šabbāh vezetésével önálló államot hozott létre alamūti központtal, mely Nizār legitimációját ismerte el, és később, 1164-től az alamūti imámok kihírdették, hogy ők Nizār leszármazottai.

² Vladimir Ivanow, An Ismaili Poem in Praise of Fidawis. *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* 14 (1938) 63–72.

hívták és mindketten Qūhistānból, Bīrjandból származtak. Ezzel szemben Jalal Badakhchani a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* kiadásának angol előszavában Ḥasan Maḥmūd Kātibot tartja a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája szerzőjének. Ám Badakhchani hitelt érdemlően nem cáfolta Ivanow állítását, nem fejtette ki világosan, miért is gondolja, hogy a hetvenötödik kaszídát miért nem Ra'īs Ḥasan Munšī Bīrjandī írta. Bár Badakhchani nem hivatkozik rá világosan, de a teheráni kiadás szövegében az óda előtti prózai bevezetőben az áll, hogy ez a vers 1234 novemberében született. Mindez talán Ḥasan Maḥmūd Kātib szerzőségét valószínűsíti, bár a kérdés – úgy véljük – nem tisztázott, mivel a dátum mellett nem találni utalást Ḥasan Maḥmūd Kātib személyére.³

Fontos látni, hogy a szerzőség kérdését nyitva hagyja a kiadás perzsa előszavának szerzője, Muḥammad Šaḥīr-Kadkānī is, aki egyáltalán nem foglal állást ebben a kérdésben, csupán arra céloz, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt*ot több „Ḥasan” nevű költő jegyezte, vagyis Šaḥīr-Kadkānī egyáltalán nem emeli ki Ḥasan Maḥmūd Kātib jelentőségét a végső mű megszületésében.⁴ Továbbá érdemes hozzátenni, Ivanow kirmāni iszmáilita kéziratából hiányzik az a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* kéziratában fellelhető prózai bevezető, mely alapjául szolgál Badakhchani vélekedésének Ḥasan Maḥmūd Kātib szerzőségéről. A két változat szövege ezzel együtt csaknem megegyezik, az eltérés minimális, néhány kifejezésre szorítkozik csupán.

A hetvenötödik kaszída jelentősége

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája azért érdemel különleges figyelmet, mert Nūr al-Dīn Muḥammad alamūti imámságának fontos eseményére hívja fel a figyelmet, amely a korabeli nizári iszmáilita politikával és az Ildiguzida (Ildigüzida) atabég dinasztia történetével áll kapcsolatban. Az ildiguzidák fontos észak-nyugati iráni török dinasztia voltak, akik mintegy 90 éven keresztül (1135 és 1225 között) tartották hatalmuk alatt Északnyugat-Irán területének egy részét. Hasonlóan több korabeli kései szeldzsuk famíliához, az ildiguzidák alapítója, Šams al-Dīn Īldiguz eredetileg egy szeldzsuk herceg nevelőjeként, atabégjeként kezdte pályafutását. A 12. század derekára, az 'irāqi és a khurāsāni szeldzsukok gyengülésével az ildiguzidák is *de facto* önállósultak. A mongol kor kezdetéig Északnyugat-Irán nagy része az ő uralmuk vagy legalábbis befolyásuk alá került, eltekintve Nyugat-Azerbajdzsántól, amelyet egy másik török atabég dinasztia, az aḥmadīlik uraltak.⁵

³ A hetvenötödik óda szerzőségének kérdéséhez: *Dīwān-i Qā'imīyyāt*. Ed. by Sayyid Jalāl Ḥusainī Badakhchānī. Tihān, 1390/2011, angol előszó 7/1. jegyzet. Az óda: *Dīwān*, 205–208.

⁴ *Dīwān*, perzsa előszó 19–23.

⁵ Clifford Edmund Bosworth, Azerbaijan iv. Islamic History to 1941. In: <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-iv>. Utolsó frissítés: 2011. augusztus 18. (2015. január 13.)

E kaszída két szempontból is érdekes esettanulmány. A vele kapcsolatos első fontos megállapításunk, hogy az óda azon ritka források közé tartozik, melyben a nizárik maguk számolnak be egy politikai gyilkosságról és annak körülményeiről. Áttekintve a nizári iszmáiliták által ránk hagyott csekély számú írott forrást az alamüti periódusban, belátható, hogy a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája szinte egyedüli kútfő (azért csak szinte, mert éppen a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* tartalmaz más eseményekhez kötődő hasonló leírásokat), melyen keresztül a merénylek nizári forrásokban ábrázolt felfogását lehet vizsgálni. A nizárik által alkalmazott taktika jól ismert a korabeli szakirodalomban, ám azt mondhatjuk, hogy az itt is látott merénylet elkövetésének nizári interpretációja mindvégig hiányzik a források szegénysége miatt. A hetvenötödik kaszída e téren egyedi, hiszen egyetlen eseményen keresztül lehet követni a kiválasztott merénylek, *fidā'ik* alakját, akik Nūr al-Dīn Muḥammad hívására, egyfajta isteni sugallatra végeztek az ildiguzida uralkodóval, és a költemény fő célja a hősi tettet elkövető *fidā'ik* vagy *mujāhidok* magasztalása volt. Bár triviális megjegyzésnek hat, de érdemes megjegyezni, hogy a leírásban nyoma sincs a főleg nyugati, de részben zaidita (más néven ötös šiita) forrásokban is meglevő *aszaszín* (*ḥašīšī*, hasis fogyasztás) legendának.⁶

A hetvenötödik kaszída kontextusában a *Qiyāma* játssza természetesen a főszerepet, az 1164 után megjelent alamüti imámok biztatására, a *Qiyāma* által érzik magukat felhatalmazva az itt inkább lelki, mintsem politikai cselekedet (az ellenség megölése) kivitelezésére. Ide kapcsolódik az ellenfél nizári iszmáilita aspektusból történő bemutatása is, akit szintén nem aktuális tettei, hanem inkább *a priori* gonoszsága, a nizári iszmáilitákkal és a *Qiyāma* tagadásával mutatott ellenségessége tesz célponttá eszkatológikus alapokon. Egyetértünk Ivanow kiváló lélektani elemzésével, amelyet a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídájának nizári–nem nizári ellentétpárjáról nyújt.

A kaszída másik fontossága – minden ahistorikus vonása ellenére – történeti jelentőségében rejlik. Egy, a nizári iszmáilita szempontból írott forrásokban igencsak ínséges korszakban, a 12. század végén a *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája valóságos felüdülés. Bár elsődleges irodalmi-eszkatológiai karaktere végig fontosabb a történeti pontosságnál, de – összevetve pár későbbi közléssel – némileg lehetséges a korabeli események rekonstruálása.

⁶ A *ḥašīšī* – aszaszín – kifejezés kialakulásához ld. Wilferd Madelung, *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydi Imams of Tabaristan, Daylaman and Gilan*. Beirut, 1987, 146, 329; Farhad Daftary, *The Isma'ilis, their History and Doctrines*. Cambridge, 2007, 24.

Nizárik és ildiguzidák

A nizári óda szerkezetében négy részre osztható: az első a *mujāhid*okat magasztalja hősiességükért; a másodikban olvashatjuk magát a merénylet leírását, a harmadik ismét a *mujāhid*okat dicsőíti, egyben pedig az *Imām Qā'im* előtt tiszteleg, az óda utolsó része pedig bűnbánó, apokaliptikus, az utolsó ítéletről szóló sorokkal zárul. Bár a vers nem adja meg név szerint a megölt ildiguzida uralkodó nevét, de Ivanow nyomán nem kételkedhetünk afelől, hogy ki lehetett az áldozat. Nem kétséges, hogy az 1186 és 1191 között uralkodó Muẓaffar al-Dīn Qızıl Arslānról van szó. Ő a dinasztiaalapító Šams al-Dīn Īldiguz ifjabb fia volt, és fivére, Nušrat al-dīn Muḥammad b. Īldiguz (másnéven Muḥammad Jahān Pahlawān 1175–1186) halála után vette át a hatalmat Északnyugat-Irán felett. Ḥamdallah Mustāwfi Qazwīnī a *Ta'riḫ-i guzīdā*ban, valamint Ibn al-Athīr egyaránt azt állítják, hogy Muẓaffar al-Dīn Qızıl Arslān 587. ša^cbān vagy šawwāl havában vesztette életét (1191 augusztusában vagy novemberében).⁷ A nizári iszmáiliták szerepére Muẓaffar al-Dīn Qızıl Arslān megölésében Ibn Isfandiyār és Mustāwfi Qazwīnī is utal Ḥasan Maḥmūd Kātib mellett. Mind Ibn Isfandiyār,⁸ mind pedig Mustāwfi Qazwīnī⁹ *mulḥid*oknak, azaz eretnekeknek nevezi a merénylőket, mely a nem nizári iszmáilita forrásokban (itt egy tizenkettes síita és egy szunnita szerzőnél) a nizári iszmáiliták közismert ellenséges elnevezése.

Īldiguz holttestére a merénylet reggelén bukkantak rá, Ibn al-Athīr szerint a gyilkosok ismeretlenségben maradtak, de a merénylet gyanújának árnyéka elsőként Šams al-Dīn Īldiguz testőrségére vetült. Mustāwfi Qazwīnī említi, hogy a gyanú a testőrségről csakhamar a nizári iszmáilitákra tevődött át, és Bagdadban emiatt ottani iszmáilitákat kivégeztettek az ildiguzida uralkodó megboszosulására.¹⁰

Mindezek mellett azonban az is jól ismert, hogy a korabeli nem nizári iszmáilita szerzők többségükben meglehetősen sommásan és ellenségesen nyilatkoztak a nizári iszmáilitákról, a 11–14. században elkövetett közel-keleti merényletek nagy többségét egyszerűen – és sokszor megalapozatlanul – nizári iszmáilita orgyilkosoknak tulajdonítják. Erre az elterjedt mítoszra legutóbb Deborah Tor is utalt fontos tanulmányában.¹¹ Emiatt a kutató feltétlen óvatossággal kezel minden olyan adatot, ahol a nizárik mint merénylők lépnek elő az adott történetben. A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája azért jelentős

⁷ Ivanow, *i. m.*, 64.

⁸ Bahā' al-Dīn Muḥammad b. Ḥasan Ibn Isfandiyār, *Ta'riḫ-i Tabaristān*. I–II. Ed. by °A. Iqbāl. Tihṙān, 1941, II. 154; Ḥamdallah Mustāwfi Qazwīnī, *Ta'riḫ-i guzīda*. Ed. by Edward Granville Browne. Leiden, 1913, 479; Ivanow, *i. m.*, 64.

⁹ Qazwīnī, *i. m.*, 479; Ivanow, *i. m.*, 64.

¹⁰ Qazwīnī, *i. m.*, 476.

¹¹ Deborah Tor, A Tale of Two Murders: Power Relations between Caliph and Sultan in the Saljūq Era, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 159 (2009) 279–297.

forrás, mert itt – hangsúlyozottan – kivételes és egyedi eset történik: egy genuin nizári iszmáilita forrás erősíti meg a szunnita és tizenkettes síita – deklaráltan nem nizári iszmáilita-barát – szerzők értesülését Muẓaffar al-Dīn Qızıl Arslān gyilkosainak kilétéről.

A három *fidā'ī* nevén és származási helyén kívül nem sokat tudunk, annyi látszik bizonyosnak, hogy Qūhistānból vagy legalábbis Nyugat-Khurāsānból származtak, amely Iránban a nizári iszmáilita politikai jelenlét egyik fő bázisa volt a 11–14. században. Ivanow fordítási ötlete az egyik merénylő fekete afrikai származására erősen kérdéses.

A merénylet a vers szerint rajtaütésszerű volt, egyben azt sejteti, hogy az ildiguzida uralkodót három lovasa kísérte, amikor a nizárik kardjaikkal és szercéikkel lesújtottak rájuk. A gyilkosságot a vers közelebbről meg nem nevezett hegyvidéki területre helyezi, s leírja, hogy a török fejedelem katonái közül kettő elmenekült, egyikük viszont szintén életét vesztette, miközben a *fidā'ī*k sértetlenül, ép bőrrel tértek vissza küldetésükből. A merénylet pontos helyszínét nem jelöli meg az óda, de mivel Bagdadban közvetlenül a gyilkosság után vérfürdőt rendeztek az ottani nizárik között, talán feltételezhető, hogy a sikeres nizári akció valahol a mai Kurdistanban vagy Azerbajdzsánban zajlott. A vers prózai bevezetője sejtetni engedi, hogy a merénylők nem Qūhistānban, származási helyükön, hanem talán magában az alamūti erődben találtak menedéket tetük elkövetése után.

A kaszída kapcsán azt is érdemes megvizsgálni, mi vezetett a nizári iszmáilita beavatkozáshoz és az ildiguzida uralkodó elleni merénylethez. Véleményünk szerint ehhez négy alapvető ok járulhatott hozzá.

1. Qızıl Arslān 1186 előtt – fivére uralkodása idején – az Ildiguzida Állam északnyugati területeit kormányozta, és mint Ardabīl kormányzója jó eséllyel pályázott a tőle szomszédos nyugati, gilāni tartományok feletti uralomra is, ahol a korban megfigyelhető a nizári jelenlét. Mindezek mellett általában kimutatható az ildiguzidák érdeklődése a kaszpi-tengeri tartományok és az Elburztól délre fekvő gazdag kereskedővárosok, Dāmghān, Rayy, Qazwīn iránt. Már az első ildiguzida uralkodó is háborúba keveredett a Rayy feletti uralomért 1165 előtt a várost akkor ellenőrző Bāwandida Šāh Ghāzī Rustam helytartójával, a kalandos életű korábbi szeldzsuk katonai parancsnokkal, Sunqur Īnānj-dzsál, ami akkor nem hozott eredményt és gyarapodást az ildiguzidáknak. 1168–1169-ben ismét háború robbant ki a felek között, melyben Sunqur Īnānj életét vesztette, és az ildiguzidák bevették Rayy igen fontos városát. További ildiguzida területi expanziós törekvés mutatható ki 1186-ban, amikor Saraj al-Dīn Qaymaz, Rayy ildiguzida kormányzója katonai segítséget nyújtott a Rūyānból a ʿābaristāni

bāwandidák¹² által elűzött bādūspānida¹³uralkodónak, Hazārasf b. Šāhrnūšnak. Mindez azt sejteti, hogy Észak-Irán legfontosabb városa, Rayy legalább húsz évig az ildiguzidák kezén volt. Bár a bādūspānida *ustāndār*¹⁴ Hazārasf b. Šāhrnūš nemcsak az ildiguzidák, hanem a nizárik támogatását is élvezte a bāwandidákkal szemben, ez azonban nem jelentette azt, hogy az alamūti nizári állam örömmel szemlélte volna az ildiguzidák térnyerését Qazwīn és Rayy környékén, hiszen a két város és szomszédsága jól ismertén nizári iszmáilita érdekszférának is számított.

2. Fontos kiemelni, hogy a vers egy apró részletében, amikor épp az ildiguzida uralkodót kárhoztatja a szerző, a szöveg a török fejedelem erkölcsi hibái mellett utal arra, hogy a nizárik rovására terjeszkedett.

A regionális politikai ellentétek mellett meg lehet nevezni egy személyes okot is, amely a nizári iszmáilita *mujāhidok* mozgósítását eredményezhette. Az 1191-ben meggyilkolt Qızıl Arslān felesége, Īnānj Khātūn több forrásban is szerepel a merénylet megrendelőjeként. Īnānj Khātūn 1186-ban a levírátus nomád eredetű szabályai alapján vált Qızıl Arslān feleségévé. Forrásaink egybehangzóan állítják, hogy a nő első, Muḥammad Pahlawānnal kötött házasságából született fiai számára szerette volna biztosítani az ildiguzida trónt. Az özvegy tartott attól, hogy saját gyermekei helyett Muḥammad Pahlawān fivére, Qızıl Arslān fiai lépnek majdan apjuk örökébe.¹⁵ Īnānj Khātūn ezért ölethette meg Qızıl Arslānt. Az asszony egykor az ildiguzidákkal harcoló Sunqur Īnānj lányaként Rayyban nőtt fel, és a második bāwandida–ildiguzida háború végén 1168-ban került be az ildiguzida Muḥammad Pahlawān háremébe, és több fiat szült neki. Mivel Īnānj Khātūn Rayyban nőtt fel, vélhetően jó ismeretekkel és adott esetekben jó kapcsolatokkal rendelkezett a környező területeken élő, például a Damāwand körüli nizári iszmáilita csoportokhoz. Ebben a kapcsolatban még az sem zavarhatta, hogy apja, Sunqur Īnānj 1154 és 1165 között súlyos háborúkat vívott a nizári iszmáilitákkal. A nizárik zsoldosként való felfogadására pedig elég sok példa akadt 11–13. századi történelmük során.

3. Fontos kiemelni, hogy Qızıl Arslān halála előtt felvette a *szultán* titulust, és egyúttal bebörtönözte az utolsó ʿirāqi szeldzsuk uralkodót, III. Tuḡhrīlt. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az ildiguzidák célja a szeldzsukok kiiktatása és területeik megkaparintása volt. Az atabég titulus felcserélése a szultánra is erre mutat.

¹² A bāwandidák a Kr. u. 8. század második felétől 1349-ig a mai Māzandarān (régábbi nevén Tabaristān) nagy részét uraló helyi iráni kisdinasztia tagjai voltak.

¹³ A bādūspānidák saját hagyományaik szerint a Kr. u. 7. századtól, hitelesebbnek tűnő adatok szerint azonban csak a 11. század második felétől egészen 1598-ig a mai Māzandarān nyugati részének, Rūyānnak a helyi dinasztíája voltak.

¹⁴ Az *ustāndār* terminus A bādūspānida uralkodók címe volt, eredetileg tartományi kormányzót jelentett, és talán egy későszászánida közigazgatási terminus helyi uralkodói titulussá válását láthatjuk benne.

¹⁵ Ibn Isfandiyyār, *i. m.*, II. 152, 154.

Az uralkodó meggyilkolásával az alamūti állam jelentős csapást mért az ambiciózus ildiguzida államra, melynek mélyreható geopolitikai okai is lehettek. Qızıl Arslān halála után fiai, Abū Bakr, Qutluq Inānj és Amīr-i Amīrān véres harcot vívtak a hatalomért, amely jó időre harcképtelenné tette az ildiguzida dinasztiát. A nizári merényletnek a dinasztikus zűrzavarkeltés mellett talán az is célja lehetett, hogy az ildiguzidák kiütésével támogassa a bāwandida–‘irāqi szeldzsuk koalíciót is. A 12. század második felében a széteső khurāsāni szeldzsuk hatalom után kaotikus és állandóan változó politikai viszonyok uralkodtak Észak-Íránban. A szövetségek pedig pillanatnyi érdekek szerint változtak. 1191 táján egy új keleti hatalom bontogatta szárnyait a korábbi szeldzsuk állam romjain: a Khwārizmi Birodalom. A korban gyakran váltakozó hatalmi játszmákban az ildiguzidák ekkor a Khwārizmšāhok szövetségeseinek számítottak Északnyugat-Íránban, jó eséllyel pályázva a még megmaradt szeldzsuk területekre ‘Irāqban (az ‘irāqi Szeldzsuk Állam 1194-ben bukott el véglegesen III. ʿTuḡhril halálával). A khwārizmi-ildiguzida koalícióval szemben állt az ‘irāqi szeldzsukok és a ʿtabaristāni bāwandidák szövetsége. Mindebben a hatalmi játszmában a nizárik a rájuk legnagyobb veszélyt jelentő erők gyengítésére törekedtek, így az ildiguzida egység ideiglenes szétzúzásával a nizárik jelentősen lassítani tudták a khwārizmi befolyást, és közvetetten támogatták az ‘irāqi szeldzsukokat (még ha a bāwandidákkal továbbra is ellenséges viszonyban maradtak ʿTabaristānban).

4. Az előbb említett politikai okok mellett nem feledkezhetünk meg a merénylettel járó kecsesgető anyagi juttatásokról sem nizári részről. Bár kimutathatók valós politikai kalkulációk a Qızıl Arslān elleni merénylet mögött, melyek nagy része valóban eredményt hozott nizári szempontból a merényletet követően, de nem zárható ki az sem, hogy itt egyszerű „szolgáltatásról” van szó nizári szempontból. Ilyenre sok példát találni mind korábban, mind később is. Qızıl Arslān meggyilkolása korántsem az egyetlen eset a nizári–ildiguzida kapcsolatokban.¹⁶ 1214–1215-ben maguk az ildiguzida uralkodók kérték Jalāl al-Dīn Ḥasan alamūti imámot katonai beavatkozásra két lázadó ‘irāqi kormányzójuk, ʿIlghamīš és Mīnglī ellen. 1217-ben pedig nizári *fidā’ik* végeztek a lázadó ʿIlghamīšsal vélhetően az ildiguzida udvar megrendelésére – busás anyagi juttatásokért. Az ilyen merényletek anyagi javadalmazásának részletei általában homályban maradnak, de vannak rá példák, ahol némi fény derül a nizárik és ellenfeleik anyagi alkudozásaira is. Nasawī említi, hogy 1225 körül, az első iráni mongol invázió után, a nizárik megszállták Dāmghānt, és a város birtokáért először 30.000 aranydínár fizetésére kötelezték magukat Jalāl al-Dīn Mīngburnīnak. A khwārizmi uralkodót azonban ‘Alā al-Dīn Muḥammad alamūti imám merénylettekkel fenyegette meg, s Dāmghān nizári „bérlete” egyharmadára csökkent a fenyegető alamūti

¹⁶ Charles Melville, *Sometimes by the Sword, Sometimes by the Dagger: The Role of the Isma‘ilis in Mamluk Mongol Relations in the 8th/14th Century*. In: *Medieval Isma‘ili History and Thought*. Ed. by Farhad Daftary. Cambridge, 1996, 247–263.

üzenetet követően. Ha Qızıl Arslān esete nem is mindenben hasonlít az 1225 nizári–khwārizmi példára, de a *fidā* 'ík szerepe és a kalkulált anyagi kondíciók kapcsolatában érzékelhető párhuzam.¹⁷

A *Dīwān-i Qā'imīyyāt* hetvenötödik kaszídája tehát jó esettanulmány arra, hogy mennyire összetett lehet egy kaszida megszületésének politikai háttere. Másfelől különleges módon belülről mutatja be a *fidā* 'ík csoportját, így egy nizári iszmáilita önfeláldozó merénylőknek ajánlott sajátos, ma még kevésbé ismert ódatípust ismerhetünk meg. Talán nem az utolsót ebben a műfajban.

FÜGGELÉK

*A Dīwān-i Qā'imīyyāt hetvenötödik kaszídája*¹⁸

این عبدیت در آن وقت گفته شد که سه نفر فدائی جزاهم الله خیراً بشدند و الدگر علیه را بکشتند و هر سه برحمت بی نهایت مولوی لذکره السلام با حضرت مقدسه قدسهاالله آمدند و هیچ یکی را ضرری نرسید فی ربیع الاول سنه اثنی ثلاثین و ستمائه

بر آن یلان سلاطین تیغ گذار	درود و و محمّدات و آفرین هزار هزار
ز هول و هیبت ایشان جهان به جان زینهار	مجاهدان همایون لقا که می خواهند
قواعدی ست که ایشان همی کنند اظهار	فای قول و ثبات قدم در این عال
به باغ ملک بقا گلبن فتوح به بار	نسیم همت اینان شمر که می آرد
که اعتبار پذیرد از آن الو الابصار	به تازگی سه جوان دلاور آن کردند
رسیده سور و سروری به عالم انوار	یکی حسام ز آبیز زیر کوه زوست
ستوده بوالحسن آن شمع و سید ابرار	دوم ز تخمه مهزنگیان بقعه تون
که باز نصرت او جان خصم کرده شکار	سیم ز چاهکیان بی نظیر منصوری
ز نور فتح جهان را شعار بست و دثار	ز دست و خنجر هر یک سپهر آینه گون
که آسمان و زمین را به اوست استظهار	به عون و قدرت صاحب زمان محمد آنک
روایتی و بیانی چو لؤلؤ شہوار	کنون تو گوش به من دار تا کنم پیشست
براند حکم که دریاب کار آن مکار	چو الدگر به نگون ساری و شقاوت خویش
مظفر ابن محمد یگانه ادوار	مدار عالم اقبال قطب دولت و دین

¹⁷ Muḥammad b. Aḥmad Nasawī, *Sīrat-i Jalāl al-Dīn Mīnkubūrnī*. Ed. by Muḥammad Mīnuvī. Tīhrān, 1344 Sh./1965, 163–166.

¹⁸ *Dīwān*, 205–208.

ز مرکز نجمن هر سه را به امر امام
 شدند هر سه و سکین کین بیافت نیام
 ز جان تیره او چون قضای کن فیکون
 هر آن سوار که در موکبش بدند از بیم
 یکی غلام که با او بمانده بود چشید
 نیافت هیچ یکی زان مجاهدان به حق
 بیامدند به تأیید قائمی هر سه
 زبان و چشم بدان دور باد و خود باشد
 که بود در همه عالم که پای گستاخی
 ز حال بی خبرند این معاندان لعین
 خلاف قائم کلی هر آنکه اندیشد
 از آنکه وعده چنین است انبیای گزین
 هر آنکه وعده حق را خلاف پندارد
 آیا به دست شما هر سه آسمان بلند
 هزار جان منور ببایدم تا من
 برادران چو رسد آن زمان فیروزی
 به یک پیاده ما در مقام ترس افتد
 روا بود که چنین در منازل تقصیر
 نه آفتاب قیامت بر آمد است امروز
 نه هر که زو بنترسد در آن مظالم هول
 چرا از او بنترسیم و هر زمان ننهیم
 چرا به عالم صدق و صفا نمی باشیم
 مگر ز غایت این کرده های نا محمود
 یکی منم که ز کردارهای نا محمود
 چو در حمایت اویم امید می دارم
 سخای شامل او بر سر من مسکین
 مرا شفاعت احباب او گذاره کند
 حسن چو این سخن اینجا رسید با سر شو

گسیل کرد به این کار و کار شد چو نگار
 ز حلق و سینه آن ناسزای بدکردار
 به تاب آتش دوزخ رساند دود و شرار
 گریختند یکی سوی گُهِ یکی سوی غار
 ز جام تیغ شرابی که مرگ داشت خمار
 در آن میانه به مویی ز هیچ خصم آزار
 فتوح سوی یمین و سعود سوی یسار
 زبندگان و مطیعان دولت قهار
 در این مقام نهاد و ر جان نگشت آواز
 که عمر و دولت ایشان همی رسد به کنار
 فلک بر آورد از جان او به قهر دمار
 به این مبشر و منذر بدند از اول کار
 بتر بود به حقیقت ز زمره کفار
 شکسته در بصر دشمنان دعوت خار
 به اعتقاد کنم پیش پای هر سه نثار
 که باشد از دو جهان بخت نیک با ما یار
 شهی ۲۲۲ هی که باشدش افزون ز صد هزار سوار
 بهارمان به خزان می رسد خزان به بهار
 ز کوه دعوت مستنصر و دعای نزار
 به کل ز داور روز جزا بود بیزار
 رخ جرایم خود بر زمین استغفار
 ز فیض این شرف لایزال بر خوردار
 شهی ست مان ز دل و دیده راه رشد و قار
 گناه و سهو و خطای من است بس بسیار
 که او به آن بنگرید مرا به روز شمار
 سپهر عالم غفران در آورد به مدار
 بر آن صراط که باشد میان جنت و نار
 درود و محمّد و آفرین هزار هزار

Fordítás:

„Ez a szolgálattétel abban az időben mondatott, amikor három önfeláldozó (*fidā'ī*), Isten nyújtson nekik kegyességet, elment és megölte İldiguzt, és mindhárman Imám urunk – emlékének legyen béke – végtelen kegyében a szent fel-séghez – Isten szentelje őt meg – visszajöttek, és egyiket sem érte sérülés. 632. *rabī al-awwal* havában.¹⁹

Hódolat, dicsőség és ezernyi áldás
A szultánokat rabló kardvívó hősöknek!

Azoknak a királyi arcú törekvőknek, akik azt akarják,
Hogy a világ kegyelemért esdekелjen a tőlük való félelemtől és rémülettől!

Szavaikban állhatatosak és szilárd léptűek e világban,
Az általuk lefektetett alapok világosak.

Nézd, hogy borítja virágba a győzelem rózsabokrát
Az örökkévalóság kertjében elhatározásuk szellője!

Most végrehajtotta a három elszánt ifjú azt,
Aminek a jövőbelátók hitelt adnak.

Egyikük Husām volt, a Zīrkūh menti Ābīzból,²⁰
Aki által ünnep és öröm érkezett a fény világába.

A második személy a tūni szentély²¹ Zangīān nevű nagy nemzetségéből²²
(vagy fekete rabszolgáitól) származott
A magasztos Abū'l-Hasan, a kegyességek mécsese és ura.

¹⁹ 1234 november-decemberében.

²⁰ Ābīz a mai Āvizzal azonos, ami most kis falu Iránban, Dél-Khurāsānban, Qā'intól, az egy-kori jelentős nizári erősségtől keletre.

²¹ Tūn egykor jelentős nizári iszmáilita erőd volt Khurāsānban, egyben fontos kereskedelmi állomás az iráni Selyemút mentén. Az ún. tūni szentély közelebről nem ismert, nem tudjuk, hogy kinek a sírjára utal az óda. Ivanow szerint talán a mongol inváziók alatt pusztult el. Ivanow, *i. m.*, 66/4. jegyzet.

²² Ivanow itt – úgy véljük – bizonytalan fordítást nyújt, a „Mahzangīān” kifejezést ’fekete szolgák’-nak fordítja. Ivanow a „zangī” kifejezést fordítja ’afrikai’-nak, ’feketebőrű’-nek. Ezzel szemben felvethető, hogy a nizári iszmáiliták által lakott vagy részben lakott területeken több Zangīān nevű falu volt/van. Dihkhudā szerint van egy Zangīān falu Sabzāwar közelében, egy másik Gurgān mellett, egy harmadik pedig Jīruft közelében. Vö. °Alī Akbar Dihkhudā, *Lughatnāma-i Dihkhudā*. 9. Tih-rān, 1998, 12985.

A harmadik Manšūr volt, a Čāhakiak²³ közül, a páratlan hős,
Győzelmének sólyma az ellenség lelkét ejtette prédául.

Mindegyikük keze és handzsárja által a tükörszerű mennyország
A hódítás fényéből a világnak jelet kötött a földre turbánként.²⁴

Az idők urának, Muḥammadnak segítsége és ereje által,
Aki által ég és föld megteremtett.

Hallgass rám hát, hogy elmondhassak neked egy történetet,
Elmagyarázva a dolgot, mely olyan, mint a fejedelmi gyöngyök.

Amikor Īldiguz eltévelyedettségében és megátalkodottságában
A gőgösség ösvénye parancsának útját választotta,

Az Örök Királyság ura parancsot küldött *wazīr*-jának és *dā'ī*-jának,
Hogy „értsd meg annak a cselszövőnek az ügyét”.

Muẓaffar ibn Muḥammad, a boldogságos világ központja,
A hit és kegy uralmának sarkcsillaga, a korszakok kiválasztottja.²⁵

A najmani (?)²⁶ központból elküldte az imám parancsával mindhárom személyt
Ezzel az üggyel megbízva, és az ügy oly lett, mint egy festmény.

Elindultak ők mindhárman, és a bosszú kardja megtalálta hüvelyét
Eme érdemtelen gazember torka és mellkasa révén.

Tisztátalan lelkéből, mintha csak a sorszerű „*legyél és létezik*”²⁷ lenne,
A pokol füstöt és szikrát hányt a tűz fénye által.

Īldiguz mindegyik kísérő lovasa ijedtében elmenekült,
Egy a hegy felé, a másik pedig a barlang felé.

²³ Čāhak ma kis falu Dél-Khurāsānban, Bīrjandtól északra.

²⁴ *A Dīwān-i Qā'imīyyāt*ban a *dastār* 'turbán' kifejezés helyett, melyet Ivanow közöl (*i. m.*, 69.) a *dathār* 'szőnyeg' szó szerepel.

²⁵ Muẓaffar ibn Muḥammad vélhetően Qūhistān nizāri iszmáilita *muḥtašamja* volt e korban.

²⁶ Bizonytalan olvasat. Ivanownál *anjuman* 'társaság' szerepel. Ivanow, *i. m.*, 69.

²⁷ A Koránban több alkalommal is szereplő *kun fa yakūnu* „legyél és létezik” kifejezés, az isteni teremtésre vonatkozó kijelentés átvétele.

Az a szolga, aki Īldiguzzal maradt, megkóstolta
A kard kupájából a halálos kábultság borát.

Istenre, ama hitharcosoknak haja szála sem görbült
Az ellenségtől szerzett sebesülés révén a harc közben.

A Feltámadás Imámjának²⁸ segedelmével mindhárman megjöttek
Győzedelmet a jobbnak és boldogságot hozva a balnak.

A gonoszok nyelve és szeme legyen távol, és a hitharcos,
Aki a bosszúálló, az isteni hatalom szolgái és követői közé tartozzon.

Ki volt ő, aki az egész világban, ahova szemtelenül lábát tette,
Területet foglalt el és nem semmisült meg?

Eme átkozott ellenségek még nem tudnak arról, hogy
Életüknek és hatalmuknak hamarosan vége szakad.

Mindenki, aki ellenkezőt gondol a Qā'immal,²⁹
Arra az ég a Qā'im lelke által pusztító bosszút hoz.

Kezdetől fogva a kiválasztott próféták hirdették ezt,
És figyelmeztettek arra, hogy ilyen a büntetés ígérete

Aki Isten ilyen ígéretére tagadva gondol,
Bizony, az az ember rosszabb, mint a hitetlenek tömegei.

Nem emelkedett-e az ég most azáltal, ti hármótok keze által
A gyalázatos képmutatás pedig nem dőlt-e össze az ellenségek szemében?

Bárcsak ezer ragyogó lelkem lenne, hogy azokat
Mindhárom hitharcos lába elé szórjam valóban.

Fivérek, amikor az a győzedelmes idő elérkezik és
Amikor mindkét világ jó szerencséje társként szegődik hozzánk.

Egyetlen lépésünkre területén rémület fogja el
A királyt, akinek több mint százezer fő lovasa van.

²⁸ Az óda itt az aktuális alamüti imámra, tehát II. Nūr al-Dīn Muḥammadra utalt.

²⁹ Az Imām Qā'im alakja itt II. Ḥasanra az 1164-es *Qiyāmāt* proklamáló Alamūt *dā'ira*, majd imámra utal (1162–1166).

Ám lehet, hogy amikor ilyen bűnbe esünk,
Tavasunk őszbe csap át, ám az ősz tavaszba.

Talán nem kelt fel ma a *Qiyāma* napja Mustansir³⁰
Prédikációjának és Nizār³¹ imájának dombja mögül?

Aki pedig nem féli az Imámot a félelem sötétségeiben,
Az az ember az utolsó ítélet napján megtagadtatik a Bíró által.

Miért nem féljük az Imámot, minden pillanatban leborulva
Arcunkkal a földre megbocsátásért imádkozva?

Miért nem leszünk a világnak igazság és ragyogás
Eltelve a romlatlan nemesség kegye által?

Azáltal, hogy megvetendő cselekedetek tömkelegét tettük,
Talán elveszett szívünkől és szemünkől a méltóság növekedése?

Az egyik én vagyok, megvetendő cseledeitem miatt
Bűnöm, gyarlóságom, hibám igen rengeteg.

Ám mivel az Imám követői közé tartozom, reménykedem,
Hogy az ítélet napján az Imám rám és hitemre tekint.

Az Imám magában foglaló nagylelkűsége mozgassa meg
A megbocsátás világának egét szerencsétlen fejem felett!

Az Imámnak kedvesek közbenjárása küldjön nekem könnyebbséget
A Širāt (hídján), mely a Paradicsom és a Pokol tüze között fekszik!

Ḥasan, amikor szavad eddig ért, kezd el
Az elejétől: Hódolat, dicsőség és ezernyi áldás!”

³⁰ Al-Mustansir bi'l-lāh egyiptomi fátimida kalifa (1036–1094).

³¹ Nizār egyiptomi fátimida kalifa (1094), a nizári iszmáilita állam az ő nevében szakított az al-Musta'li vezette egyiptomi fátimida állammal 1095-ben. Nizār a hagyomány szerint II. Ḥasan óta az alamūti imámok ősatyjának számított.

The seventy fifth *qasīda* of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt*: the anatomy of an assassination carried out by Nizārīs

Miklós SÁRKÖZY

The article aims at throwing light on a hitherto unnoticed and mainly neglected source, the *qasīda* No. 75. of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt*.

Due to the scarcity of our written sources about the period of Nūr al-Dīn Muḥammad our knowledge is very limited about the late twelfth-century Nizārī history. However, mention must be made of a poem, the *qasīda* No. 75 of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt* penned probably by Ḥasan Maḥmūd Kātib.

In this *Qasīda* of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt* interesting details are revealed written in praise of three Khurāsānī *fidā'īs* who successfully murdered an Īldiguzid ruler. The poem has a really unique character and is proved to be a clue both for the Nizārī self-interpretation of *fidā'īs* and for the better understanding of a significant political event – the death of Qızıl Arslān in 1191.

Qızıl Arslān had been the ruler of the north-western parts of the Īldiguzid State before 1186, and as a governor of Ardabil his influence could reach as deep as Gīlān where he caused damages to the Nizārīs. In their height, the Īldiguzids perhaps had intentions to invade Gīlān as well as to control the area north of Qazwin heavily populated by Nizārī Ismā'īlī fortresses. It appears that this growing influence of the Īldiguzids in Northern Iran was carefully detected by the Nizārīs.

Qızıl Arslān was killed soon after he officially embraced the title of *sultān* and imprisoned Ṭughrīl III, the last Saljūq ruler of Western Iran. Furthermore, it is stated in our sources that Qızıl Arslān allied with the Khwārizmians. The *qasīda* No. 75 of the *Dīwān-i Qā'imīyyāt* thus can be perceived as a unique source for the study of the otherwise lesser known Nizārī attitude towards the Khwārizmians before 1205.

The consequence of the murdering of Qızıl Arslān was the swift disintegration of the Īldiguzids.

Somfai Kara Dávid

A *Majmū‘at at-tawārīx* és a kirgiz epikus hagyomány

Bevezetés

A *Majmū‘at at-tawārīx* egy perzsa nyelvű kézirat, mely eredetileg a 16. században íródhatott a Farghāna-völgyben (Ahsikent). A fennmaradt másolatok alapján a szöveget Sayf ad-Dīn ibn Šāh ‘Abbās¹ és fia, Nūr Muhammad írta.

Ahsikent a Szir-darja folyó északi partján helyezkedett el 20 km-re Naman-gantól. A Farghāna-völgy egyik legnagyobb városa volt, amíg 1620-ban egy földrengés el nem pusztította. Ekkor a helyi lakosság átköltözött a közeli Namangan városába.² A város néhány romja: *šahristān*, *ark*, *x“āja* Amīn sírja és a Mullā Qirghiz *madrasa* még ma is látható.

A *Majmū‘at at-tawārīx* eredetije elveszett ugyan, de a szöveg három másolata a mai napig fennmaradt. Az egyik kéziratot, melyet a Szentpétervári Egyetem Könyvtárában őriznek, egy tádzsik kutató, Abdurahman Tagirdzsanov adta ki 1962-ben.³ Egy másik másolatot, amely az Oroszországi Tudományos Akadémia Keleti Kéziratok Intézetében, Szentpéterváron van, először V. A. Romodin kutatta.⁴ Magam a harmadik, a Kirgiz Tudományos Akadémia archívumában található változat alapján dolgoztam. Ezt a kéziratot Bajmak falu lakosa (Alabuka járás, Dzsalalabat megye), a kirgiz Nazarmat Jaylōbay-ūlu adta át a Szovjet Tudományos Akadémiának 1968-ban. Nagybátyja Qoylibay helyi vezető volt Xudāyār (1845–1875), Qoqān kánja idején. Qoylibay öccsének, Jaylōbaynak Qoqānból hozott kéziratokat, köztük a *Majmū‘at at-tawārīx* másolatát is. A kézirat 123 oldalt tartalmaz, de pár oldal hiányzik. A szöveget Mamatsabīr Dosbol-ūlu *mullā* és a filológus Omor Sōron-ūlu kirgizre fordították, s munkájukat 1996-ban adták ki Biskekben.⁵

¹ Šāh ‘Abbās híres muszlim tanító volt (*dā-mullā*) Ahsikentben 1400 körül.

² Korábban Ahsikent vagy Ahsī, Farghāna Tartomány egyik központja volt. Bābur (1483–1530) így írt róla: “Andijān után a második legnagyobb város és Farghāna fővárosa volt ‘Umaršayx mīrzā idejében”. Ld. *The Babur-nama in English (Memoirs of Babur)*. Transl. by Annette Susannah Beveridge. London, 1992, 9–10.

³ Abdurahman T. Tagirdzsanov, *Szobranie isztorij Madzsmu at-tavarih. Fotograficeszkaja reprodukcija otrüvkov rukopisznogo teksta, vvedenie, ukazateli*. Leningrad, 1960.

⁴ *Materialü po isztorii kirgizov i Kirgizii*. Vüpuszk I. Ott. red. V. A. Romodin. Moszkva, 1973, 200–214.

⁵ Dosbolov Moldo Mamasabīr–Sōronov Omor, *Tarixtardīn jīynagī*. Biskek, 1996; Sōronov Omor, *Men bilgen “Majmuat ut-tawarix”*. Biskek, 2014.

A szövegről

A szöveg a Šīrkant⁶ városában működő *sūfī* rend (*tarīqa*) története, melyet a helyi *xʷāja* (vagy *sayyid*) klán vezetett. Šīrkant és Kāsān volt akkortájt a *sūfī* rend központja a Farghāna-völgyben, de egész Moghulistānban (Kelet-Turkesztán).⁷ A 14. század végén a Csagataj Uluszbán is lezajlott az uralkodó mongol elit iszlamizációja, de a barlas Temür emír felemelkedésével (1370) alapvetően átrendeződtek a politikai viszonyok. Mindenesetre Moghulistān török–mongol (moghul, qipčaq, qırghız stb.) nemzetségeinek iszlamizációjában a helyi *sūfī* vallási vezetők fontos szerepet töltöttek be.

A szöveg elején a szerző elmondja, milyen indíttatásból írta meg *Majmūʿat at-tawārīx* című művét. Sayf ad-Dīnt kortársai felkeresték és arra kérték, hogy írjon egy krónikát (*tārīx*) a vezetőikről (*sayyid*)⁸ és a *tarīqáról*. Sayf ad-Dīn ezután áldást (*fātiha*) kért *sayyid* mīr Jalīltól (Mawlānā Aʿzam)⁹ a szöveg megírására. Felsorolta a forrásokat is, amelyekből dolgozott.¹⁰ A krónika imām Jaʿfar Sādiq (702–765) korában kezdődik és Mawlānā Aʿzammal ér véget, aki a 14–15. század fordulóján élt.

A krónika fejezetei

- 1) Ádám isteni fénye (*nūr*) Muhammad prófétára száll.¹¹
- 2) Muhammad élete és megtérése, feleségei és gyermekei.
- 3) A tizenkét *imām* és sírjaik (*gumbad*).¹²

⁶ Egy kisváros Kāsān (Farghāna) közelében, később elpusztult.

⁷ 1347-ben a jórész „pogány” dughlat nemzetség Tuglug Temürt (1347–1363) tette meg kánnak, míg Transzoxániában a qaraunas nemzetségből Qazaghan emír megölte Qazan kánt (1343–1346) és helyébe állított báburalkodókat. Tuglug Temür azonban szintén iszlám hitre tért, és 1360-tól Transzoxániát is elfoglalta. Halála után fia Ilyās *xʷāja* (1363–1368) kiszorult Transzoxániából, ahol a barlasz Temür emír (1370–1405) lett az úr.

⁸ A *sayyid* tiszteleti előnév, melyet Muhammad leszármazottai használnak (lánya Fātima, veje ʿAlī, unokái /Hasan és Husayn/ ivadéakai). A *xʷāja* előnevet Közép-Ázsiában olyan, főleg arab eredetű klánok tagjai viselték, akik a muszlim hódítás (8. század) után vándoroltak a vidékre, hogy az iszlám hitet terjesszék. Közép-Ázsiában ők lettek a vallási mozgalmak vezetői, manapság az özbek, ujbúr és kazak etnikumok közt találjuk meg őket.

⁹ A tiszteleti neve (*laqab*) arabul Mawlānā Aʿzam, jelentése „nagy mesterünk”.

¹⁰ *Tārīx-i jahān gušāy* (A világhódító története), *Qasas ul-anbiyāʾ* (A próféták történetei), *Tārīx-i moghūliya* (A mongolok története), *Tārīx-i zubdat al-bašar* (Az emberiség krémjének története).

¹¹ Szokásos muszlim kezdet a krónikákban.

¹² A kéziratból az ötödik oldal hiányzik, így a szöveg az 5. imámmal kezdődik. Az említett imámok: Jaʿfar as-Sādiq, Mūsā al-Kāzim, ʿAlī bin-Mūsā ar-Rizā, Muhammad Taqī, ʿAlī Naqī, Hasan al-ʿAskarī, Muhammad Mahdī.

- 4) A *sayyid* klán és Sultān ‘Alī Zarbaxš vér szerinti utódai.¹³
- 5) A világ különféle nemzetségeinek kialakulása.¹⁴
- 6) A „hegyi nemzetségek” elterjedése.
- 7) A szent háború (*ghazāt*).¹⁵
- 8) Qabāl ad-Dīn hadjárata Qumulba a pogány ujgurok ellen.
- 9) Sultān Sanjar (1118–1153) és az oguzok.¹⁶
- 10) A qara-xitay Gürkan elfoglalja Farghāna (Kāsān) vidékét (1137 körül).¹⁷
- 11) Dada kán qara-xitay követ Sultān Mahmud X‘ārazm-shāhnál (1172–1193).
- 12) Yesügei fia Temüjin, a későbbi Činggis kán élete.¹⁸
- 13) Tolui kán és Güyük kán (1246–1248) uralkodása. Ong kán lánya két fiat szül: *mīr* Ja‘fart és Temūr *x‘ājāt*.
- 14) Maray (talán Mamay) Ong kán elfoglalja Bolgárt és a Krímet.¹⁹
- 15) Ong kán visszatér a Krímből Turkesztánba.
- 16) Čongča és Töre qalmaqok.²⁰
- 17) Halākū kán elfoglalja a Krímet.²¹

¹³ A szerző szerint a közép-ázsiai *sayyid* klán Mahdī lányának gyermekei, akik Bagdad, Balh, Badahšān, Kōhistān és Qara-tegin (Hisār) uralkodóinak feleségei lettek. Ők Sultān ‘Alī Zarbaxš vér szerinti utódai. A szerző megadja a leszármazásukat is (*silsila*) egészen *mīr* Jalīlig. A *sayyid* klán egyik vallási központja Šīrkant volt.

¹⁴ A Korán hagyománya szerint a szerző 92 úgynevezett „hegyi nemzetséget” (*elāt-hā-i kōhī*) említ, a *Zubdat al-Bašar* krónika szerint a török–mongol nemzetségek ezek közé tartoznak.

¹⁵ A szent háborút Ja‘far as-Sādiq (702–765) indította a kínaiak ellen, akik muszlim területek-re támadtak. Bár a szövegben a Khitan (Liao) dinasztia (618–907) van említve, igazából a Tang dinasztia támadta meg a muszlimokat, végül a Talasz völgyében abbaszida seregek legyőzték őket (751). Az említett imám nem vett részt a hadjáratban.

¹⁶ A szerző Sanjart mint Özgen szultánját és a negyven oguz nemzetség (perzsa *čihil-ghūz*, török *qırq-ghuz*) vezérét említi. Népi etimológia szerint tőlük származnak a kirgizek. Sanjar szultánt a qara-xitay sereg győzte le 1141-ben.

¹⁷ Yelü Dashi (uralkodott 1124–1143) a muszlim források Qušqīn ibn Bayghūként említik. Ld. Biran Michal, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge, 2005, 19–20. A kínai források szerint Yelü Zhilugu lett a qara-xitay uralkodó 1178-ban

¹⁸ Halála előtt Činggis kán úgy rendelkezik, hogy fiai osszák meg a hatalmat Ong kánnal és *sayyid* Muhammad ibn ‘Alī Zarbaxš imámmal. Ong kán lánya és *sayyid* Muhammad fia házasságot kötnek. Ong kán valószínűleg a Kereit Toghril (meghalt 1203) leszármazottja, aki a szöveg szerint Činggis kán veje (*küregen*) volt. Itt a szerző valószínűleg hibásan összemossa Batu leszármazottait, akik a Joči Ulusz jobb szárnyát (*baraun/ong*) uralták (Köke Orda). Ezt a vidéket Batu kán foglalta el (1236–1239).

¹⁹ A Krímet és Bolgárt tatár (nogaj) hercegek, Qara-Husayn és Aq-Husayn kormányozzák (talán a mai kara- és ak-nogaj törzsek ősei).

²⁰ Ők nyilván a helyi dughlat „pogány” nemzetség vezetői voltak Moghulistánban.

²¹ Kérdés, hogy a szöveg Halākū kánja ugyanaz-e, mint a *Manasz* eposz Alooké kánja, aki ott Farghāna uralkodója. Zsirmunski a kirgiz eposzok Alooké kánját Ayūš/Ayūke qalmaq vezérrel (1672–1724) azonosítja, aki a Volga és a Don között uralkodott. A Joči és a Čaghatay Ulusz korábbi ellenségeit gyakran az eposzokban a Közép-Ázsiára támadó pogány qalmaq (ojrát) törzsekkel veszik egynek, és Halākū nem lehet azonos Ayuukéval. Ld. *Kirgizskii geroicseskii eposz „Manas”*. Pod red. V. M. Zsirmunski. Moszkva, 1961.

- 18) Aq-Husayn és Qara-Husayn nogaj vezérek.
- 19) Temür (1370–1405) elfoglalja Szamarkand városát.²²
- 20) Ong kánt Toxtamiš (1376–1406) váltja a trónon.²³
- 21) Čongča qalmaq vezért fia, Joloi váltja a trónon.²⁴
- 22) Jalāl ad-Dīn és Engge-*töre*²⁵ segít Manasznak a qalmaqok ellen.
- 23) Jalāl ad-Dīn az Edil (Volga) folyóhoz megy, és felkeresi Toxtamiš kánt.²⁶
- 24) A mangutok Bolat kán és Jamghurči vezetésével Toxtamiš ellen vonulnak.²⁷
- 25) Qara Husayn két fia: *x^wāja* Ahmad és Köke *mīrzā* a mangutok ellen.
- 26) Manasz és Bolat kán harca.
- 27) Bolat kán megtámadja Köke *mīrzāt*, de Manasz megmenti őt.
- 28) Joloi és Qara *x^wāja* csatája, Bolat a qalmaqokkal szövetkezik.
- 29) Joloi követet küld Manaszhoz.
- 30) Toxtamiš eléri a Qalzam folyót.²⁸
- 31) Joloi újra megtámadja Manaszt.
- 32) Toxtamiš megérkezik a Jayiq (Ural) folyótól Taskentbe.
- 33) Joloi megpróbálja Töbei kémje által megmérgezni Manaszt.²⁹
- 34) Qara *x^wāja* ibn Ay *x^wāja* vallási vezető is megérkezik.³⁰
- 35) Joloi seregével Qočqarba vonult (az Īsik-köl tótól délre).
- 36) Manasz *‘ayānt*, azaz szent kinyilatkoztatást kap Ay *x^wājáról*.³¹

²² Šahr-i Sabz barlasz vezetője Amīr Taraqay fia.

²³ A szöveg szerint Toxtamiš a Dašt-i Qipchaq vidékét uralta, míg a Tarim-medencét (Kāšghartól a Moghul/Tianšan hegyekig) Engge-*töre*, aki talán a Csagatajida Soyurghatmiš (1370–1384) vagy fia, Sultān Mahmūd (1384–1402). Toxtamiš a Fehér Horda kánja, Urus (1372–1375) trónját megszerezve az egész Joči Uluszt uralta.

²⁴ A Joči Ulusz kánjának halála után a qalmaq Joloi megtámadja azokat a területeket, melyeket Manasz és Ya‘qūb bég bír (Talasz völgye, Qarqara és Qara-qīštag). A támadásról értesítik *sayyid* Jalāl ad-Dīnt, Širkent vallási vezetőjét.

²⁵ Engge-*töre* valószínűleg egy méltóságnév, a legfőbb csinggisida kán, Amīr Temür alatt Sultān Mahmūd (1384–1402) volt a báb kán Turkesztánban, valószínűleg ő viselte ezt a méltóságot. Amīr Temür *qurultay* gyűlést tartott, amivel megerősítette hatalmát Moghulistánban. A *töre/törö* szó török eredetű és eredetileg törvényt jelent. A török népek a Činggis kán nemzetségéből eredő uralkodókat hívták *törék*nek.

²⁶ Azért ment, hogy segítséget kérjen a qalmaq invázió ellen. Egy másik vallási vezető, Temür *x^wāja* csatlakozik hozzájuk Sarayban. Toxtamiš elhatározza, hogy Taskentbe (Šaš) megy, segítséget nyújtani a qalmaq támadás ellen.

²⁷ Mamay kánt (1335–1380) szintén említi a szöveg. Bolat kán és Jamghurči fellázadnak Toxtamiš kán ellen, rátámadnak Manaszra és Temür *x^wájára*.

²⁸ Azonosítatlan folyó.

²⁹ A dolog nem sikerül, mert *sayyid* Jalāl ad-Dīn megmenti őt orvosságával. Ezt az epizódot a *Manasz* eposz is említi: a kitaj uralkodó Qarī-xan elküldi Köz-kamant, a kirgiz árulót, hogy megmérgezze Manaszt. Az eposz szerint Manaszt felesége, Qanīkey gyógyítja meg, nem egy *x^wāja*.

³⁰ Őt *sayyid* Jalāl ad-Dīn hívja el, hogy gyógyítsa meg Manaszt.

³¹ Látomását Qara *x^wāja* úgy magyarázza, hogy apja szelleme (*arwāh*) segíteni fogja őt legyőzni a qalmaqokat. Ay *x^wāja* történeti személy, a híres *x^wāja* Maxdūm A‘zam leszármazottja. Az ő utódai később Kāšgharban uralkodtak (pl. Affaq *x^wāja* és Yūsuf *x^wāja*).

- 37) Manasz és Qara (Temür) *x^wāja* legyőzi Joloit.³²
- 38) Šayx Burhān ad-Dīn követeket küld Mawlāna A'zamhoz Özgenbe.³³
- 39) Aq-oghul és Qara-oghul leszármazottai.³⁴
- 41) Engge-töre, a mogul vezér behódol Mawlāna A'zamnak.³⁵
- 42) Maral öccse Tünčü Qalmaq megtámadja Engge-töre seregét.
- 43) Toxtamiš kán megtámadja a Jastában (Jeti-su) Čerkes Qalmaqot.³⁶
- 44) Engge-töre Moghulistān kánjának Xizr *x^wāja*t teszi meg.
- 45) Temür látogatása Engge-töre és Xizr *x^wāja* kánoknál Moghulistānban.
- 46) Amīr Temür hadjárata Bolgárba (Volga vidéke, Qazan).³⁷
- 47) Mawlāna A'zam visszatér, s Engge-töre elküldi őt Temürhöz követ-ségbe.³⁸
- 48) Temür álmot lát: *sayyid* Burhān ad-Dīn a kán fiát (*xānzāda*) kettévágja.
- 50) Temür megmutatja krónikáit Mawlāna A'zamnak.
- 51) A *sayyid* és *x^wāja* vezetők összegyűlnek üdvözölni Mawlāna A'zamat.
- 52) Temür elküldi a *xānzādát* Burhān ad-Dīn Qilīčhoz.³⁹

³² A qalmaqok eltemetik Joloit a Qīr-qöl tónál, fia, Qamar ad-Dīn lesz a kán. Qamar ad-Dīn valóban Toxtamiš kortársa volt. A dughlat nemzetség vezetőjeként Moghulistānban uralkodott (1368–1392). Miután Amīr Temür legyőzte, a csagatajida Xizr *x^wāja* ibn Tughlugh-Temür lett a kán Moghulistānban. Nyilvánvaló, hogy a qalmaqok a történetben nem az ojrátok (dzsungárok), hanem Kelet-Turkesztán (Tarim-medence) lázadó moguljai. Muhammad bég elmegy Širkentbe és meglátogatja Ay *x^wāja* sírját. *Sayyid* Jalāl ad-Dīn és Qara *x^wāja* unokatestvérek voltak (apai ágon). Ay *x^wāja* és Mīr *sayyid* Ja'far mindketten *sayyid* Mohammad fiai voltak, 'Alī Zarbaxš imám leszármazottai. Jalāl ad-Dīn fia *sayyid* mīr Jalīl volt a híres muszlim tudós, Mawlāna A'zam.

³³ A qipčaq Aq-Temür hét fiát (*yeti-qašqa* „hét merész”) és Farghāna nemzetségfőit megáldja Mawlāna A'zam. Ezeket a nomád nemzetségeket nem kirgiz klánokként említik, bár a neveik egyeznek a mai kirgiz nemzetségek neveivel. A kirgiz etnikus/politikai név a Mīrza Muhammad Haydar által írt *Tārīx-i Rašīdī*-ban szerepel először (16. század).

³⁴ Aq-oghul fiai: Bostan, Teyit, Jagu-kesek, Dögeles, Qangli, Ghīdīrša-Qipčak; Otuz-oghul fiai: Adigine, Mongguš, Qara-bagiš, Tagay; Qara-oghul: Munduz, Čong-bagiš, Sarig, Qitay.

³⁵ Még Toxtamiš kán is meglátogatja más nemzetségfőkkel (Amīr Bāyazid Jalair, Sher-Bahrām stb.) együtt. Qamar ad-Dīn és Maral Qalmaq ellen vezetnek hadjáratot. Qamar ad-Dīn megtér az iszlámra, de Maral nem, ezért kivégzik.

³⁶ Jasta valószínűleg a Jeti-su (Hétfolyó) nevének romlott formája. A Balkaš tótól délre fekvő területet (Almatī Tartomány) Vámbéry, mint Jata/Jete említi. Később a dzsocsida Kerey és Janibek itt alapította meg a Kazak Hordát (1465 körül). Čerkes egy qalmaq („pogány” dughlat) vezér neve.

³⁷ Temür a Joči Uluszt is kétszer támadta meg: 1391-ben (a Terek folyónál Haji-tarqan közelében) és 1395 (Qondurča folyónál, Qazan közelében). Eljutott az Ayköz vidékére is (Kelet-Kazaksztán). Itt a szövegből oldalak hiányoznak. Amīr Temür hadjárata Moghulistānba: eléri Artušt, legyőzi Engge-töre seregét, és sok vezért elfognak (*yeti-qašqa*), többek között fogságba esik Xizr *x^wāja* és fia, Ahmad *x^wāja*). Engge-töre elmenekül Dawlatyār qipčaq-kal a Tiensanba (Tengir-tagh). 'Abd ar-Rahmān bég (Toda-Möngke ivadéka) behódol Temürnek. Toda-Möngke dzsocsida kán (Toqa ibn Batu fia), 1282–1287 közt az Arany Horda kánja volt.

³⁸ Mawlāna 'Azam védelmébe veszi Farghāna lakosait, szerinte a *šarī'at* ellen való, hogy Temür a qalmaqok ellen harcoló muszlimokra támadt.

³⁹ A *xānzāda* Sultān Mahmūd (1384–1402). Temür Andijānt második fiának, 'Umar šayx *mīrān*-nak (1356–1394) adta, az ő unokája 'Umar šayx *mīrān* ibn Mīrān-šāh (1469–1494), Bābur

53) Temür *küregen* megtámadja az iráni Lāristānt (ma Fārs Tartomány).

54) Ghalša ibn Maral Qalmaq megtámadja Özgent.⁴⁰

A 20. századi kirgiz epikus hagyomány

Egyezések és eltérések is vannak a *Majmū‘at at-tawārīx* és a kirgiz eposz Manasz alakja között, ami nem meglepő a szájhagyományban, folklórban. Először nézzük az eltéréseket:

1) Az írott forrásban Manasz a Qarqara vidékén (Jeti-su, ma Kazaksztán) született. Ya‘qūb bég Qarqara qipčaq nemzetségfője. A szöveg, ellentétben az eposszal, nem említi, hogy Manasz apja volna.

2) Manasz legfőbb qalmaq ellensége Joloi, aki az eposzban csak epizód szereplőként jelenik meg (pl. Köketai halotti torán). Az eposzban szereplő fő ellensége Qongur-bay meg sincs említve a *Majmū‘at at-tawārīx*ban. Egy másik fő ellensége Alooké (a szövegben Halākū) úgy szerepel mint a Krím uralkodója, míg az eposzban Farghāna kitaj helytartója.

3) Az írott forrásban Manasz Toxtamiš kán szövetségese a lázadó qalmaqok és Qamar ad-Dīn ellen. Manasz nem független uralkodó vagy a qirghiz nemzetségek feje. A qirghiz csak mint egy Farghāna-vidéki nemzetség van megemlítve.⁴¹

Több párhuzamot is fel lehet fedezni, ami a krónika és az epikus hagyomány közti kapcsolatra utal:

1) A szövegben Manaszt a x^uāja vezetők támogatják. A kirgiz eposz is hangsúlyozza, hogy Manasz hite az iszlám: a mitikus Xizr⁴² és Bābā-*dihqān*⁴³ valamint *dewāna* dervisek óvják és segítik.⁴⁴

apja és Farghāna pádisáhja volt.

⁴⁰ A qalmaqok Oš ellen vonulnak, míg Qamar ad-Dīn átáll Mawlāna ‘Azam oldalára. Mawlāna ‘Azam csodát tesz, megidézi a szellemeket (*mardān-i ghayb* „láthatatlan nép”), hogy elriassza a qalmaq sereget. Temür fia Šāhrux az Aq-oghul és Kōk-oghul nemzetségfőket rendeli a qalmaqok üldözésére. – A kézirat végén hiányzik pár oldal.

⁴¹ A kirgiz (qirghiz), mint önálló politikai egység csak a Muhammad Haydar dughlat (1500–1551) által írt *Tārīx-i Rašīdī* krónikában szerepel először. Ő azt írta, hogy Muhammad Qirghiz fellázadt a Yarkentben uralkodó csagatajida Sultān Sayyid kán (1514–1533) ellen, de később fogságba vetették. A szövegben a kirgizek pogány (*kāfir*) nemzetségek, akik Moghulistān és a Farghāna-völgy vidékeit fosztogatják. *The Tarikh-i-Rashidi: A History of the Moghuls of Central Asia*. Ed. by Ney Elias, transl. by Edward Denison Ross E., London, 1898, 303–304.

⁴² Xizr a muszlim mitológiában Idrīs vagy Ilyās próféták szelleme és Allah követe.

⁴³ Bābā-*dihqān* iráni mitikus alak, a földművesek (*dihqān*) védőszelleme. A *Manasz* eposzban megtanítja a hőst, hogyan termesszen búzát, amit egy remek hátaslóért ad el.

⁴⁴ A perzsa *dewāna* jelentése „dew azaz démon szállta meg”. A kifejezés abból a képzetből ered, hogy a vándorló *sūfik*at (*darweš*) nagy erejű démonok segítették.

2) *Majmū‘at at-tawārīx* szerint Manasz eszméletlen állapotban látomást kap (*‘ayān*) az elhunyt *sūfī* szent Ay *x^wāja* szellemétől (*arwāh*).⁴⁵ Az eposzban is szerepelnek hasonló látomások.

3) A *Majmū‘at at-tawārīx*ban Manaszt egy Töbei nevű kém megmérgezi Joloi parancsára. Az eposzban Köz-kaman mérgezi meg a kitaj (kínai) Qarī-xan megbízásából.⁴⁶

A két szöveg tehát mindenképpen összefügg, de nehéz ez alapján megmondani, vajon Manasz ténylegesen történeti személy volt-e? Az is lehet, hogy csak egy szájhagyományban élő legendás hős (mint Edige őse Angšibay).⁴⁷ Azért került be az írott forrásba, hogy a vidék nomádjait így agitálják. De a szájhagyomány tovább fejlődött a 14. század óta, az ojrát (17–18. század) és mandzsu (18. század) támadásokról újabb történeti események kerültek bele. Manasz mint a *Majmū‘at at-tawārīx* történeti személyisége itt Toxtamış és Amīr Temūr kortársa. Nem a qirghizek vezére, hanem a Qarqara vidéki qipčaq nemzetség feje.⁴⁸

Összefoglalás

Bár vannak kételyek a *Majmū‘at at-tawārīx* történeti hitelesség illetően, a szöveg remek példája Közép-Ázsia kulturális összetettségének (perzsa, török és mongol hagyományok). Moghulistān nomád társadalma erősen kötődött a vidék vallási központjaihoz (pl. Šīrkant és Kāsān a Farghāna-völgyben). A vallási központok voltak a műveltség központjai is, ahol perzsa és arab nyelven oktattak. Nomád klánok (moghul, qirghiz és qipčaq) katonai hátteret szolgáltatottak a *sūfī* vallási vezetőknek (*x^wāja*). A nomád társadalom iszlamizációját követően a vezető klánoknak szükségük volt vallási legitimációra, melyet a *sūfī tariqa* körei szolgáltatottak. Hasonló legitimációt tapasztalunk a nomád őzbek és kazak klánoknál *x^wāja* Ahmad Yasawī,⁴⁹ vagy a nogajoknál Baba Tükles (Krim negyven hőse)⁵⁰ vonatkozásában. Az iszlám előtti időkben a nomádok mitikus múlt-

⁴⁵ Ay *x^wāja* szintén szerepel a Šoqan Wāliyxan-ulī által gyűjtött (1857) Manasz részletben (Köketai halotti tora), ld. *Kirgizskij*, 42.

⁴⁶ *Manas entsiklopediya*. Red. A. Karipkulov. I. Biskek, 1995, 387–389.

⁴⁷ Karl Reichl, *Edige, a Karakalpak Oral Epic*. Helsinki, 2007, 14–178.

⁴⁸ A kirgizeket az oguzok egy nemzetségeként (perzsa *čihil-ghūz*, török *qırq-ghuz*) említik, akik az Alay hegységben éltek Xujand környékén (Aq-oghul, Qara-oghul és Otuz-oghul klánok).

⁴⁹ Ld. Somfai Kara Dávid, *The Last Kazakh Baksī to play the Kobiz*. *Shaman* 13 (2005) 181–187.

⁵⁰ Ld. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, 1994, 541–543; Somfai Kara Dávid, *Baba Tükli and the Swan Girl. Legitimising Elements in the Turkic Epic Edige*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/2 (2010) 119–125; Reichl, *i. m.*, 104–105.

tal legitimizálták epikus hőseiket, az iszlám felvétele ezt megváltoztatta. A *sūfi* vallási mozgalmak két okból voltak vonzók a nomádoknak:

1) Kevésbé hierarchikus felépítés és a „testvériesség” érzése.

2) A *sūfi zikr* szertartások, melyeket a nomád *baqši* spirituális vezetők is gyakoroltak.

Ez az erős kulturális és politikai kapcsolat alapvetően megváltoztatta identitásukat és epikus hagyományukat. A *Majmū ‘at at-tawārīx* azért íródott, hogy a vallási központ legitimációját erősítse (Šīrkant és Kāsān). Megtaláljuk benne a hagyományos muszlim historiográfiát: a Korán történeteit, az imámok családfáit (*silsila*), de a mongol kor történeti eseményeit és a nomád szájhagyományt is. Ugyanez a jelenség figyelhető meg Ötemiš Hājī *Chinggis-nāma* (másnéven *Tārīx-i Dost-Sultān*) című művében és Özbek kán megtérésének történetében is.⁵¹

A mongol ulusz rendszerben a különböző nomád hordák (Aq Orda, Kők Orda, Moghulistān stb.) harcoltak a hatalomért, amiről sok szó esik a *Majmū ‘at at-tawārīx*-ban. A leírások részben történeti eseményeken alapulnak, részben fikatív szájhagyományon. A hitetlenek (a qalmaqok mint „általános ellenség”) ellen vívott vallási háborúk (*ghazāt*), a Farghāna-völgy *x’āja* és *sayyid* vezetőinek részvétele is fontos része a műnek.

Nem tudjuk, hogy Manasz „országa” (törzsi szállása) *Manasiya* történetileg igazolható-e vagy csak Moghulistān nomád szájhagyományából került a szövegbe. A jelenség azonban jól mutatja a térség nomád és letelepült közösségei közötti szoros kulturális kapcsolatot (Farghāna-völgy és Tianšan hegység). Mindenesetre feltételezhetjük, hogy a perzsa nyelvű *Majmū ‘at at-tawārīx* hatással volt a kirgiz epikus hagyomány kialakulására, ahogy más közép-ázsiai írott szövegek is befolyásolták a többi epikus hagyományt (nogaj, özbeg, kazak). Az epikus hagyományok történeti eseményeket és vallási legitimációt kölcsönöztek az írott forrásokból. A *Manasz* eposz történeti alapja Amīr Temūr és Toxtamīš (14. század) korába nyúlik vissza, de a Farghāna-völgy vallási mozgalmak is kimutathatók benne. Ezek mind alapvetően megváltoztatták a nomád epikus hagyomány kereteit. A mitikus és csodás elemek jó részét valóságos és vélt történeti elemek, vallási hagyományok váltották fel. A dzsungárok betörései és a mandzsu hódítás (17–18. század) a qalmaq „általános ellenség” terminus alatt került bele az epikus ciklusba. A qalmaq terminus jelentése sokat változott a századok során:

1) 14–15. században a Joči és a Čaghatay Ulusz ellenségei (a barlas Sánta Temūr vagy a dughlat Qamar ad-Dīn) voltak a qalmaqok.

2) 17–18. században pogány ojrát-mongol (dzsungar) és mandzsu hódítók hadjárataival keveredtek a korábbi események.⁵²

⁵¹ Ld. Vásáry István, Az aranyhordai és iráni mongol uralkodók iszlámra térésének narratívái. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs et al. (Hagion könyvek, 1.) Budapest, 2013, 163–172.

⁵² Ld. Somfai Kara Dávid, Kalmak: The Enemy in the Kazak and Kirgiz Epic Songs. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/2 (2010) 167–178.

Közép-Ázsia qalmaq (dzsungár-ojrát) inváziója⁵³ összemósodik Toxtamiš kán harcával a dughlat klán (Qamar ad-Dīn) és Amīr Temūr ellen.⁵⁴

Mint említettük, Moghulistān nomád nemzetségei nagyon szoros kapcsolatban álltak Farghāna vallási vezetőivel. A nemzetségek fiai részt vettek a vallási oktatásban (*madrasa*), tanultak arab és perzsa nyelven, és irodalmi ismereteik (a perzsa írásbeliség) révén a nomád kultúrára is hatást gyakoroltak. A *Majmū‘at at-tawārīx* szövegének olvasása közben ezt a hatást kell észben tartani. A szöveg politikai célja, ahogy Hatto helyesen jegyzi meg, Farghāna *sūfī* vezetőinek legitímálása, a nomád nemzetségek felett politikai befolyás megteremtése.⁵⁵

Létezhetett egy eredeti szöveg a 16. században, amely valóságos történeti eseményeken alapult. De akárcsak Özbek kán megtérésének narratívájában,⁵⁶ a történeti események keveredni kezdtek a folklórral.⁵⁷ A *Majmū‘at at-tawārīx* esetében a *sūfī* vezetők talán szándékosan egészítették ki a szöveget a muszlim nomád nemzetségek (qīrghīz vagy ojrátul *burut*) részvételével a szent háborúban a qalmaqok ellen, hogy őket a *sūfī* mozgalom pártjára állítsák.

⁵³ A valóságban a qalmaqok (ojrát-mongolok) Közép-Ázsiát csak a 17. században támadták meg, amikor a halha kánságok nyugatra szorították őket. Először elfoglalták Tibetet (1636–1642), később a Tarim-medence naqšbandī *sūfī* vezetője, Affāq x^wāja (1626–1693), aki az észak-tibeti muszlimok között volt száműzetésben, meggyőzte a dzsungár vezért, Ghaldan Bošoghtut (1670–1697), hogy támadja meg Kelet-Turkesztánt (1678), és őt tegyék meg helyi vezetőnek. A kelet-turkesztáni (Čaghatay Ulus) *sūfī* vezetők két csoportra szakadtak (Ešān-i Kalān és Ishaq Walī vezetésével). A két csoportot különböző nomád (kirgiz) klánok támogatták, a Pamir Aq-tagh és Qara-Tagh térségben.

⁵⁴ Toxtamiš 1387-ben támadt Transzoxániára, miután hiába támadta az iráni Čobānī klánt, akik Amīr Temūrral szövetséget kötöttek. Temūr 1391-ben (Qondurča) és 1395-ben (Terek) büntetőhadjáratokat vezetett ellene, mely az Arany Horda széteséséhez vezetett.

⁵⁵ A *Majmū‘at at-tawārīx*-ről Hatto így ír: *compiled to glorify the Sufi sheikhs of Shirkent and Kasan... [and] circumstances make it highly probable that... [the text] is a late eighteenth-century interpolation*. Ld. A. T. Hatto, *Tradition and Change in the Kirgiz Manas*. In: *Languages and Scripts of Central Asia*. Ed. by Shirin Akiner–Nicholas Sims-Williams. London, 1997, 99–105.

⁵⁶ DeWeese, *i. m.*, 541–543 és Somfai, Kalmak, 119–125.

⁵⁷ Baba Tükles a nogaj epikus hagyományban a mangut nemzetséggé, Edige egyik őse lett. Az eposzban Edige szövetsége az Arany Hordával szemben Šāh Temūr, aki a nogaj hagyományban nem Amīr Temūr, Szamarkand uralkodója, hanem egy qalmaq kán. Vö. Somfai, Kalmak, 172.

The *Majmū‘at at-tawārīx* and the Qirghiz epic tradition

Dávid SOMFAI KARA

The *Majmū‘at at-tawārīx* is a Persian manuscript written during the sixteenth century in the Farghāna Valley (Axsīkent). According to the three surviving manuscripts it was written by Sayf ad-Dīn ibn Šāh ‘Abbās and his son Nūr Muhammad. Even if there are doubts about the authenticity of the known manuscripts of *Majmū‘at at-tawārīx*, we have to conclude that the text itself is a good example of the cultural complexity in Central Asia (Persian, Turkic, and Mongolic). The nomadic society of Moghulistan was strongly linked to religious and cultural centres of the region (e. g. Šīrkent and Kāsān in the Farghāna Valley). The nomadic clans (Moghul, Qirghiz, and Qipchak) provided the military background and the Sūfī *xwājas* were their religious and ideological leaders. While in former times nomads used the mythical past and epic stories to legitimize their power, Islamization in Central Asia changed this situation. Religious centres were places for education and literacy mostly in Arabic and Persian. This strong cultural and political link fundamentally changed their notion of identity and their epic traditions.

We can presume that *Majmū‘at at-tawārīx*, a Persian written source somehow influenced the development of Qirghiz epic tradition just as other written sources of Central Asia influenced other epic traditions (Noghai, Özbek, Qazaq). Epic traditions started to use historical elements and religious legitimization probably based on written sources. *Manas* epic has its roots from the times of Amīr Temūr and Toxtamīš (fourteenth century) and reflects the influence of the religious movements in the Farghāna Valley. These things fundamentally changed the framework of epic tradition of the Nomads.

Sudár Balázs

Rebab: egy hangszer a muszlim világ sodrásában

A *rebab*nak, *rubab*nak, *robab*nak, *rabab*nak vagy éppen *rawap*nak nevezett hangszer régóta jelen van a muszlim világban s egyúttal az ázsiai hangszer-történetben is. A szakmunkák rendre megemlítik, de a részletesebb elemzések sokkal inkább a jelenlegi helyzetre és nem a hangszer történetiségére vonatkoznak. Az általában felemlített néhány történeti adat többnyire magában áll, contextus nélkül. Ráadásul a fókuszban a *rebab* nevű vonóhangszerek állnak, első sorban az arab nyelvterületről. E szempontok szerint íródott a legutolsó komoly, illusztris szerzőgárdát felvonultató összefoglalás is a Grove Lexikon új hangszertörténeti kötetében.¹ Magyar művelődéstörténettel foglalkozó kutatóként, a *kopuz*sal való összefüggései miatt engem azonban éppen a hangszer feltűnésének időszaka és korai története érdekel elsősorban.²

1. Az elnevezés

A hangszer elnevezése és az általa Közép-Ázsiában jelölt instrumentum története – számos más esethez hasonlóan – nem esik egybe. A tanulmány első részében a név nyomába indulunk, melynek azonban eredete, etimológiája, sőt kiejtése is vitatott. Az arab zenetörténetet kutató Henry Georg Farmer a *rabab* alakot arabnak vélte, és megkülönböztette a – valószínűleg – perzsa *rubab*tól. Mások e szót is a perzsa kultúrkör hozományának tekintették a muszlim művelődésben.³ Az mindenesetre tény, hogy a szó az iszlám világ keleti felében tűnik fel. Abu Uszmán Amr bin Bahr al-Dzsáhib (776–869), akinek egyik munkájában először fordul elő a *rebab*, Baszrában született és Bagdadban, később Szamarrában élt az

¹ Henry George Farmer, *Rabab*. In: *The Encyclopaedia of Islam*. VI. Leiden, 1927, 1084–1086; Uő, *A History of Arabian Music*. London, 1929, 210; Alastair Dick–Christian Poché–Jack Percival Baker Dobbs–Margaret J. Kartomi–Jean During–John Baily, *Rabab*. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Ed. by Stanley Sadie. Oxford, 2001, 696–703; <http://en.wikipedia.org/wiki/Rebab>. A *rebab*-család pengetős tagjairól elsősorban az indiai zenével kapcsolatos munkák emlékeznek meg. Például: Allyn Miner, *Sitar and Sarod in the 18th and 19th Centuries*. Delhi, 1997, 60–69.

² Sudár Balázs, *Török kopuz – magyar koboz? Hangszertörténeti tanulmány*. *Magyar Zene* 43/2 (2005) 215–227.

³ Az etimológiákra: Farmer, *Rabab*, 1084. A vita régi keletű voltára: Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. Ankara, 1954, 16–17. A név legkésőbb a 17. század óta létező, a szanszkriton alapuló magyarázatára: Miner, *i. m.*, 63.

abbaszida kalifák környezetében. Az említés egyébként hangszertörténetileg semmitmondó, pusztán a nevet rögzíti: „S hogy mi a kapcsolat Zabja és a *rebab* között egyfelől, al-Szarádin és a gyilkos között másfelől?”⁴ A bagdadi kalifák környezetében élt a perzsa Ibn Hordadbi (820–912) is, aki szintén nem sok szót vesztegetett a hangszerre, de azt azért megemlítette, hogy a bizánci öthúros lyra a *rebra* hasonlít.⁵ A Horaszánban született és talán török felmenőkkel bíró Al-Farábí (872–950) már tényleges információkat is közölt, az arabokhoz kötötte és talán vonóval való megszólaltatására utalt.⁶ Abu Abdallah Muhammed ibn Ahmed al-Hvárezmí *Mefâtih al-ulum* című, Abul Haszan Ubajdullah al-Utbí számánida vezírnek ajánlott munkájában (976–977) viszont kimondottan horaszáni hangszerként tünteti fel.⁷ Megjelenik a szintén perzsa Avicenna (980–1037) hangszerlistájában,⁸ majd tanítványánál, Ibn Zailánál (?–1048) s később a horaszáni születésű Madzs ad-dín al-Gazzálínál (?–1126), a nagy muszlim gondolkodó testvérénél is, igaz az elfelejtett hangszerek között.⁹ A *rebab* nevét megtaláljuk a korai perzsa költészetben is. Firdauszí (940–1020) *Sahnámé*jában többnyire a *cseng* (hárfa) társaságában szerepel, de megvan Szenájínál (1080–1131/1141), Hákánínál (1122–1190), Nizámí Gendzsevinél (1141–1209) és Amír Hoszrau Dihlavinél (1253–1325) is.¹⁰ Talán a perzsa költészeti hagyomány juttatja el az anatóliai költészetbe: említi híres *Mesznevijé*ben Mevláná Dzseláeddín Rúmí (1207–1273), fia, Szultán Veled (1226–1312) pedig egyenesen *Rebab-náme* címmel írta meg tanácsadó művét.¹¹

„Tudod-e, hogy mit mond a *rebab* hangja?
Azt mondja: gyere utánam, találd meg az utat!
Rossz úton jársz, térj jó irányba:
A kérdés útján jársz, a válasz felé menj!”

⁴ Maurice Adad, *Le Kitab al Tarbi' wa-l-tadwir d' al-Gahiz*. Traduction française. IV. *Arabica* 14/3 (1967) 298.

⁵ Henry George Farmer, Ibn Khurdadbi on Musical Instruments. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1928/3, 509–518.

⁶ Dick et alii., i. m., 696. Al-Farábí hosszú, elsősorban a hangolásokra és a hangok lefogására irányuló, hangszertörténetileg nehezen használható leírása: Baron Rodolph d'Erlanger, *La musique arabe*. I. Paris, 1930, 277–286. (Kovács Hajnalkának köszönöm, hogy e munka megfelelő részeihez hozzájuthattam.)

⁷ Farmer, *A History*, 210.

⁸ Uo.

⁹ Fadlou Shehadi, *Philosophies of Music in Medieval Islam*. Leiden–New York–Köln, 1995, 157; James Robson, *Tracts on Listening to Music being Dhamm al-malāhī by Ibn abī [a]l-Dunyā and Bawāriq al-ilmā' by Majd ad-Dīn al-Tūsī al-Ghazālī*. London, 1938, 175.

¹⁰ Rabāb. In: ʿAlī Akbar Dehkhodā, *Loghatnāme*. <http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaword-detail-3af0b6a9dca5460b9b31dc8deb35d1f2-fa.html>.

¹¹ Rahmī Oruç Güvenç, Birlik–Aşk–Rebab. *Birlik Bilinci* 2011/3, 25–27. Szultán Veled művére magyarul: Vajda György, A Rebāb-nāme török verseinek legendái motívumai. *Kőrösi Csoma Archivum* 6 (1932) 463–466.

Kortársuk, a törökül verselő Júnusz Emre (1240?–132?) is emlegeti e hangszert.¹² A *rebab* első részletes leírása az 1345-ben Iránban írt *Kenzu'l-tuhaf* című munkában olvasható. A 15. századi Abdülkádír Maragali szerint pedig az iszfahániak és a perzsák becsülik nagyra.¹³

Érdekes ugyanakkor, hogy hol nem említik a *rebabot*: nem szerepel például a 10. században összeállított, a későbbiekben kibővített *Ezeregyéjszaká*-ban, amelyben pedig bőven találunk zenei utalásokat.¹⁴ De ugyanígy nem találjuk meg a belső-ázsiai ujjurok emlékeiben sem (8–13. század), miközben az ő műveikben is fel-felbukkannak zeneszerszámok. Hasonlóképpen nincs nyoma Mahmúd Kasgári *Díván-i lugát at-turk*-jában sem (1073, Turkesztán). Úgy tűnik, az iszlám világ másik végébe, az Ibériai-félszigetre is csak lassan jutott el az elnevezés. Ebből a szempontból érdekes az európai zenetörténetre tett muszlim hatás: a szakmunkák úgy tartják, hogy a 11. századtól Európában adatolható vonós hangszer, a *rebec* arab eredetű.¹⁵ Ez minden bizonnyal így is van, csakhogy maga a hangszernév jóval később tűnik fel: csak a 13. századtól adatolható. Első ismert – arab kontextusba ágyazott – lejegyzése 1229-ből, az Ibériai-félszigetről való (*rabé*).¹⁶ (A hangszert a korábbiakban *giga* vagy *lyra* néven emlegették.)¹⁷ Kezdetben *rubeba*, *rebeba* alakban írták le, a ma elterjedt, középkorra értelmezett elnevezés, a *rebec* először az okszitánban, majd a francia nyelvben bukkan fel 1384-ben; kialakulását talán a *bec* 'csőr' szó inspirálta. Angliában a 15. századtól használják.¹⁸ Így tehát a kétségtelenül létező hangszer nem bizonyítja, hogy a kérdéses név is elterjedt volna a nyugati arab világban a 10–11. században. (Hozzátehetjük még, hogy a *rebec*eket fa rezonátorral építették, és nyoma sincs a két kamrás korpusznak, ami pedig a hangszercsalád jellemzője. Így tehát a korai formának sem kell szükségszerűen a *rebab*ból származnia: a kérdésről alább.¹⁹)

¹² Például: *Yunus Emre dīvānı. Tenkitli metin*. Haz. Mustafa Tatçı. Ankara, 1990, 75.

¹³ „Általában az iszfahániak között és Iránban becsülik meg. Három, négy, néha öt húrpárt feszítenek rá, és az udhoz hasonlóan hangolják.” Murat Bardakçı, *Maragalı Abdülkadir*. İstanbul, 1986, 104.

¹⁴ Henry Georg Farmer önálló tanulmányt szentelt az *Ezeregyéjszaka* zenei elemzésének: Henry Georg Farmer, *The Music of the Arabian Nights. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (New Series)* 76/3–4 (1944) 172–185.

¹⁵ <http://crab.rutgers.edu/~pbutler/rebec.html>; Mary Remnant, *Rebec*. In: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Ed. by Stanley Sadie. Oxford, 2001, 898–902.

¹⁶ Christopher Page, *Jerome of Moravia on the Rubeba and Viella. Galpin Society Journal* 32 (1979) 77–98; Juan Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*. Berna, 1970, 968; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*. Leiden, 1869, 328.

¹⁷ Curt Sachs, *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig, 1920, 165–170.

¹⁸ *Webster's New International Dictionary of the English Language*. Ed. by William Allan Neilson–Thomas A. Knott–Paul W. Carhart. Springfield, Mass., 1958.

¹⁹ A magrebi *rebab* európai elterjedésének kiváló elemzése: Ian Woodfield, *The Early History of Viol*. Cambridge, 1984, 15–37. (Péri Benedeknek köszönöm, hogy e munkára felhívta a figyelmemet.)

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a *rebab* szó a 9. században tűnik fel forrásainkban, és használata a perzsa kultúrkörhöz köthető, ahonnan azután később a törökök és az arabok felé is elterjedt. Mindez a név perzsa eredetét látszik erősíteni.²⁰

2. A hangszer

Fogós kérdés, hogy a *rebab* hangszernév mit is jelent forrásainkban. Ma alapvetően két hangszercsoportra használják: az arab világban, Törökországban és Délkelet-Ázsiában a nyárshegedűket, Közép-Ázsiában pedig általában hosszúnyakú – ritkán rövidnyakú – pengetős hangszereket értenek rajta.²¹ Egyetlen közös elem látszik kirajzolódni, a bőrből készült rezonátor. (Ez alól markáns kivételt csak az európai *rebec*-család jelent, ami viszont nem biztos, hogy valóban a *rebab* leszármazottja.)

A hangszertörténeti kutatások egyik legnagyobb nehézségét az ábrázolások és az írott forrásokban szereplő nevek egyeztetése jelenti. A *rebab* esetében az első egészen biztos fogódzót az 1345-ben elkészült *Kenzu'l-tuhaf* című munka adja. Ebben az ismeretlen szerző leírja és le is rajzolja a hangszert. A leírás szerint a nagyjából kör alakú korpusz után két „szarv látszik, a hosszú nyak pedig sarló alakú kulcsházban végződik.” Körülbelül száz évvel később keletkezett az anatóliai Sükrullah leírása és rajza, aki egyértelműen a *Kenzu'l-tuhaf*ot követte, de részben felül is bírálta azt. A szerző szerint barackfából (*zerdali* – *armeniaca vulgaris*) a legjobb a hangszer testét készíteni, amelyet a felhasználás előtt tejben kifőznek, a vágás megkönnyítése végett. A nyakhoz szintén barack-, esetleg diófát használnak. A *rebab* testének két kamrája ('has' – *karn*) van, az egyik a *csanak* 'pohár', a másik a csanak nyaka (*csanagun bojni*). Mindkettő mélysége hét ujjnyi, szélessége (?) egy arasz és két nyitott ujj, hossza egy arasz és négy ujj. A hangszer nyaka három arasz. A nyak felőli *csanakra* egy vékony deszkalap kerül, a másikra pergamen (de van olyan mester is, aki e helyett is deszkát használ, melynek közepére lyukat vágnak, s arra teszik a pergament). Hat húrja van különféle selymekből.²² Az előző két szerzővel megegyezően Szafijuddin Urmevi (?–1294) is megemlíti, hogy egy *mugni* nevű

²⁰ Megjegyzendő azonban, hogy az egyetlen ismert, a szászánida udvar hangszereit említő felsorolásban nem szerepel. Davoud Monchi-zadeh, Xusröv i kavātān ut *Rētak*. Pahlavi Text, Transcription and Translation. In: *Monumentum Georg Morgenstierne*. II. Ed. by Jacques Duchesne-Guillemin. (Acta Iranica, 22.) Leiden, 1982, 76.

²¹ A mai állapot leírására: Dick et alii, *i. m.*

²² Ramazan Kamiloglu, *Ahmed oğlu Sükrullah ve „Edvar-ı mûsiki” adlı eseri*. Doktori disszertáció. Ankara, 2007, 142–143.

zeneszerszámot a *rebab*, a *kánún* és a *nüzhe* egyesítésével hoztak létre – a *rebab* leírását viszont nem közli.²³

Szafijuddín Urmeví a Kaukázusban élt és működött, Sükrullah Anatóliában, a *Kenzu 'l-tuhaf* Iránban készült, nagyjából tehát abban a régióban, ahonnan a hangszer neve is elterjedni látszik. A *Kenzu 'l-tuhaf*-ból megismert hangszerforma azonban időben előre és visszafelé is követhető. A leginkább jellemző jegyek a következők: a sajátosan kialakított – amennyiben megállapítható, két külön anyaggal fedett, hangsúlyozottan nem csónak alakú – korpusz (hangszertest) és a nem egyenes kulcsház. A legkorábban egy 9. századi turkesztáni festményen találkozunk vele, majd megjelenik egyiptomi tányérok (9. század) és elefántcsont-faragásokon (12. század), Iránban ún. kásán talakon (12. század), a 14. századtól pedig jellemzően közép-ázsiai miniatúrákon is. (Az ábrázolások listáját lásd a függelékben!) A *Kenzu 'l-tuhaf* megszületése utáni időszakban is láthatjuk, de ekkor már számos különböző változata alakul ki. A fejlődés kétirányú:

1. Egyfelől a nyak keskenyebbé és hosszabbá válik, s a hangszer egyértelműen a hosszúnyakú lantok jellegzetességeit veszi fel. Ilyenek a máig létező himalájai hangszerek. Ezeken a *Kenzu 'l-tuhaf*-ban látható szarvak is megjelennek, és a sarlós kulcsház is szinte azonos. Ebbe az irányba mutat Sükrullah illusztrációja is. Sajátos fejlődési változatot képvisel az özbeg-ujgur *rawap*: ennek szarvai megnyúlnak, egyúttal viszont elveszítik rezonátor funkciójukat: a hangszer teste egy kamrás lesz, de bőrrrel fedett, a nyak hosszú és már nem üreges. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a perzsa *tár* is a hangszercsaládhoz tartozik. Erre vallhat igen sajátos kulcsháza, amely talán a sarlós kulcsház „összenövésével” jött létre. Az első szarv eltűnik, az első kamra önálló, csepp alakú lesz. Ez utóbbi kezdetben kicsi, majd méretében fokozatosan közelít a hátsó kamrához, s ez is bőr fedést kap. A *tár* eddigi ismereteink szerint viszonylag későn, a 17. században jön létre, első ábrázolása 1669-ből való.

2. A másik fejlődési lehetőség ellentétes: a nyak rövidül és szélesedik; a szarv lassan feloldódik a nyakban, ami viszont eggyéolvad az első kamrával is. Mindemellett a hátsó kamra bőr és az első kamra fa fedése megmarad. Ilyen a máig használt afgán *rubab*. A kulcsház esetleg megváltozhat: egyenessé válhat; Indiában talán a *szitár* analógiájára megy végbe ez a folyamat. E típust a punjabi *rabab* képviseli, amelynek első ábrázolásai a mogul miniatúrákon tűnnek fel a 16. században. Ez volt a híres szikh vallásalapító, Nának guru kedvenc hangszere, s jóval később ebből alakult ki – számos rezgőhúr hozzáadásával – az indiai-pakisztáni *szarod*. E fejlődési vonal azonban máshol is megfigyelhető, némileg másképp: az Oszmán Birodalomban a 17. századtól kezdve ábrázolnak egy hangszert, amelynek furcsa, körte alakú testét kétféle rezonátor fedi (hátral

²³ Mehmet Nuri Uygur, *Safiyüddin Abdülmü'min Urmevi ve Kitabi 'l-edvârî*. İstanbul, 1999, 39–40. Urmevi eredeti szövegéhez nem sikerült hozzájutnom.

bőr, előrébb fa), nyaka viszonylag rövid, kulcsháza sarlós. Valószínűleg a 16. században is használták már, a 18. századra viszont eltűnik. (A hangszer nevére hamarosan visszatérünk.)

A két fejlődési irány nemcsak formában, de a húrok számában is eltér egymástól. A hosszúnyakú lant felé mutató vonulat esetében a kevesebb húr/húrcsoport jellemző, leginkább három kórust használnak. A rövidnyakúak felé mutató példányok esetében a húrcsoportok száma megnő (4–6).

Itt kell visszatérnünk egy gondolat erejéig a feljebb említett oszmán hangszerre. Amikor a kérdéses ábrázolások feltűnnek, az udvari zenekarok listájában nem szerepel a *rebab*.²⁴ Van viszont *kopuz*, s e név kizárásos alapon éppen a mi hangszerünkre illik rá. E tény viszont felveti annak a lehetőségét, hogy a *rebab*-család tagjait időnként *kopuz*nak is nevezhették. Ennek ugyan több munka is ellentmondani látszik, például egy 15. századi heráti irodalmi mű, a *Hangszerek vetélkedése* alkotója, Ahmedí külön kezeli a *rebabot*, a *kopuzt* és a *tanburt*, éppen úgy, ahogy a feljebb idézett Abdülkadir Maragali is.²⁵ Másfelől viszont több érv szól amellett, hogy mégiscsak jelölhettek azonos családba tartozó zeneszerszámokat. Egyrészt a *kopuz* esetében viszonylag gyakoriak a bőr tetőre való utalások.²⁶ Továbbá eléggé különös, hogy a *kopuz*nak nevezett hangszerek is két különböző csoportot alkotnak: az egyikbe inkább rövid-, a másikba pedig hosszúnyakú lantok tartoznak. Továbbá érdekes, hogy mindkét hangszert a dervisekhez kötik. Azaz eléggé komoly átfedés mutatkozik a két elnevezés által jelölt zeneszerszámok között.

Tudjuk, hogy lényegében azonos hangszereket más népek más név alatt említenek, nem lehetetlen, hogy itt is hasonló jelenséggel állunk szemben, s valamiféle rendszerességet fedezhetünk fel a közép-ázsiai hangszernevek kusza világában: a *rebab*-család török neve a *kopuz*, míg a *tanbur*-családra²⁷ elsősorban a *tár* típusú nevek (*dutár*; *szetár*; *csártár*; *sestár*) használatosak (persze sohasem kizárólagosan). Mindez pedig talán közelebb vihet a magyar koboz történetének jobb megismeréséhez is.

²⁴ Ömer Lütfi Barkan, 933–934/1527–1528 malî yılına ait bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953–1954) 326–328.

²⁵ Andras J. E. Bodrogligeti, A Masterpiece of Central Asian Turkic Satire: Ahmadi's A Contest of String Instruments. *Ural-Altaic Yearbook* 59 (1987) 55–87. Magyarul: Ahmedí, A húros hangszerek vetélkedése. Ford. Sudár Balázs. *Tradíció* 2002, 215–220.

²⁶ Sudár, i. m.

²⁷ A tanburok mindig hosszúnyakúak, testüket fával fedik, kulcsházuk pedig egyenes.

FÜGGELÉK

Rebab-típusú hangszerek ábrázolásai a 18. századig

- Hariti istennő. Festmény, Turkesztán, Yarkhoto, 9. század.²⁸
 Tál zenésszel. Kairó, 9. század.²⁹
 Tál töredéke zenésszel. Kairó, 9. század.³⁰
 Elefántcsontfaragás, Egyiptom, 12. század.³¹
 Elefántcsontfaragás, Egyiptom, 12. század.³²
 Kásán tál, Egyiptom, 11. század.³³
 Tál, Rajj, 11. század vége–12. század eleje.³⁴
 Miniatura, *Kenzu'l-tuhaf*. Irán, 14. század közepe.³⁵
 Miniatura, *Kalila ve dimna*. Herát, 1430 körül.³⁶
 Miniatura, Dzsovajni, Siráz, timurida iskola, 1438.³⁷
 Miniatura, Mír Ali Sír Nevái, *Navádiru'n-nihája*. Herát, 1475–1480.³⁸
 Miniatura, Nizámí, *Hamsze*. Heráti iskola, 1496.³⁹
 Miniatura, Mír Ali Sír Nevái, *Díván*. Herát, 15. század vége.⁴⁰
 Miniatura, Mír Ali Sír Nevái, *Díván*. Herát, 15. század vége.⁴¹
 Miniatura, herceg rubabbal. Irán, 16. század.⁴²
 Miniatura, herceg zenészekkel. Buhara, 16. század eleje.⁴³
 Miniatura, Mír Ali Sír Nevái, *Hamsze*. Sahrúhija, 1521–1522.⁴⁴
 Miniatura, Nizámí, *Gendzsine-i eszrár*. Buhara, 1538.⁴⁵

²⁸ Marianne Yaldiz, *Along the Ancient Silk Routes: Central Asian Art from the West Berlin State Museums*. New York, 1982, 206–207.

²⁹ Henry George Farmer, *Islam*. Leipzig, 1966, 38–39.

³⁰ Farmer, *Islam*, 38–39.

³¹ Farmer, *Islam*, 46–47.

³² Farmer, *Islam*, 5.

³³ <http://icom.museum/typo3temp/pics/d508ecd8f8.jpg>.

³⁴ Farmer, *Islam*, 61.

³⁵ Farmer, *Islam*, 98–99.

³⁶ Ahmet Agaoğlu, Preliminary Notes on Some Persian Illustrated Manuscripts in the Topkapı Sarayı Müzesi. I. *Ars Islamica* 1 (1934) fig. 10.

³⁷ Basil William Robinson, Origin and Date of Three Famous "Shāh-Nāme" Illustrations. *Ars Orientalis* 1 (1954) fig. 19.

³⁸ *Miniatures, Illustrations of Alisher Navoi's Works of the XV–XIXth Centuries*. Tashkent, 1982, pl. 15.

³⁹ Farmer, *Islam*, 119.

⁴⁰ *Miniatures, Illustrations*, pl. 94.

⁴¹ *Miniatures, Illustrations*, pl. 96.

⁴² Farmer, *Islam*, 118.

⁴³ Basil William Robinson, *Islamic Painting and the Arts of the Book*. London, 1976, pl. 76.

⁴⁴ *Miniatures, Illustrations*, pl. 71.

⁴⁵ Bernard Lewis, *The World of Islam*. London, 1976, 265.

Miniatúra, Akbár és Hümajún a kertben. Indiai perzsa iskola, 1555 k.⁴⁶

Miniatúra, zenészek. Buharai iskola, 16. század második fele.⁴⁷

Miniatúra, zenészek felvonulása. *Szúrnáme*. Oszmán, 1582.⁴⁸

Miniatúra, ülő férfi *rebab*bal. Mogul, 1585 körül.⁴⁹

Miniatúra, *Darab-náme* (Farruh bég), 1589 körül.⁵⁰

Miniatúra, Háfiz, *Díván*. 1590–1595 körül.⁵¹

Miniatúra, Ibrahim Ádil sah, 1600 körül.⁵²

Aka Riza miniatúrája, elegáns férfi *rebab*bal. Közép-Ázsia, 1600.⁵³

Miniatúra, Iszkender és Nusabe. Mogul, 17. század eleje.⁵⁴

Miniatúra, *rebab*-játékos. Mogul, 1650 körül.⁵⁵

Miniatúra, Zuhúrí, *Száki-náme*. Mogul, 1685.⁵⁶

Miniatúra, Dzsihangir album. Mogul, 17. század.⁵⁷

Miniatúra, Buhara, 17–18. század.⁵⁸

⁴⁶ Arthur Upham Pope, *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*. V. London–New York, 1939, pl. 912.

⁴⁷ Robinson, *Islamic painting*, 599.

⁴⁸ Metin And, *Osmanlı şenliklerinde Türk sanatları*. Ankara, 1982, fig. 84.

⁴⁹ Miner, *i. m.*, fig. 46.

⁵⁰ Robert Skelton, The Mughal Artist Farrokh Beg. *Ars Orientalis* 2 (1957) fig. 2.

⁵¹ John Seyller, Farrukh Beg in the Deccan. *Artibus Asiae* 55/3–4 (1995) fig. 8.

⁵² Seyller, *i. m.*, fig. 3.

⁵³ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:2_Aqa_Riza_An_Elegant_Man_Seated_under_a_Willow_Tree_1600%E2%80%93Boston_MFA.jpg.

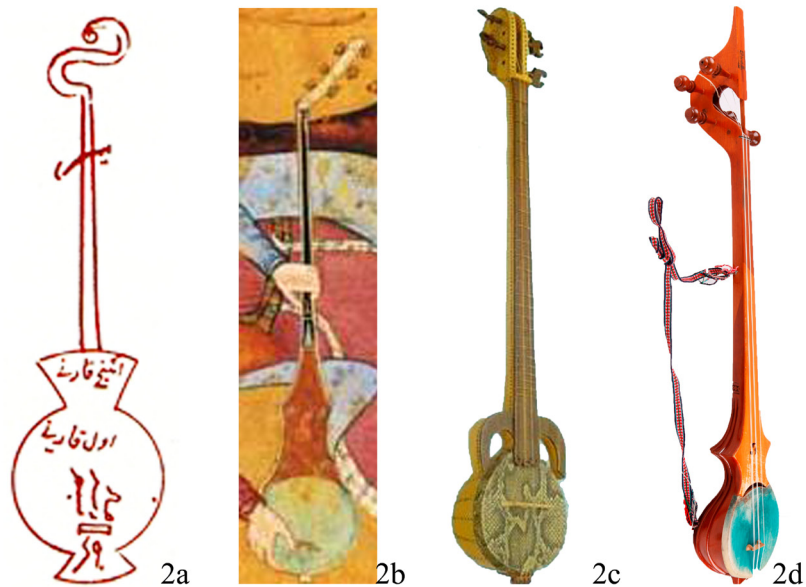
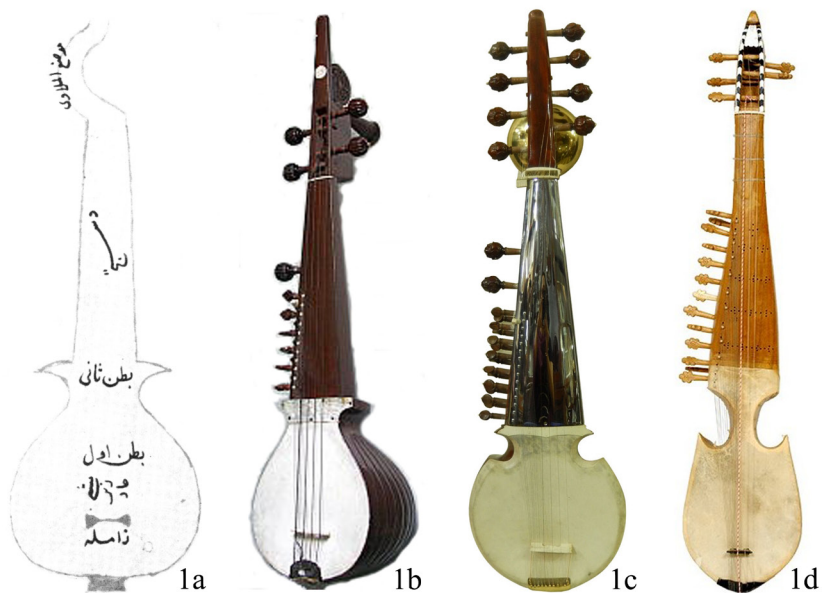
⁵⁴ Robinson, *Islamic painting*, pl. 124.

⁵⁵ Miner, *i. m.*, fig. 47.

⁵⁶ Miner, *i. m.*, fig. 5.

⁵⁷ Stuart Cary Welch, *Imperial Mughal Painting*. London–New York, 1978, pl. 28.

⁵⁸ Roderick Whitfield, *The Art of Central Asia: The Stein Collection in the British Museum*. London, 1982, pl. 86.

1. A *rebab*-család alakulása az üreges és rövid nyakú hangszerek irányába
 a. A *Kenzu'l-tuhaf* ábrázolása, 1345 b. Mai punjabi *rabab* c. Mai indai *szarod*
 d. Mai afgán (kabuli) *rabab*

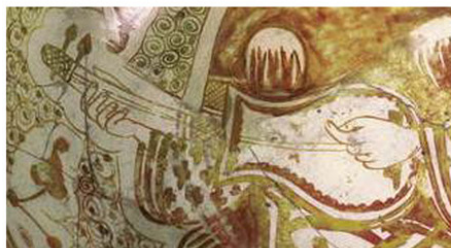
2. A *rebab*-család alakulása a hosszúnyakú lantok irányába
 a. Sükrullah rajza, 15. század b. Közép-ázsiai miniatúra, 16. század
 c. Mai ujgur *rawap* d. Mai tibeti *dramjen*

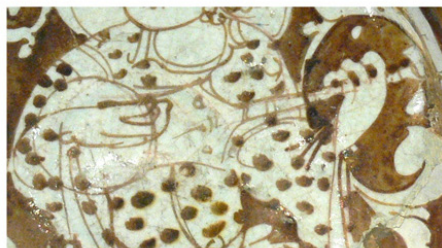
3. kép

4. kép

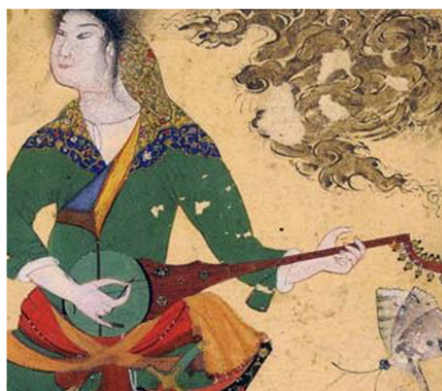
5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

3. *Rebabon* játszó figura Hariti istennő ábrázolásáról, Turkesztán, 9. század
4. *Rebabon* játszó zenész, Egyiptom, 12. század
5. *Rebab* egy tálon, Egyiptom, 12. század
6. *Rebab* egy tálon, Irán, 12. század
7. *Rebabon* játszó herceg, Közép-Ázsia, 16. század
8. Miniatura Nizámí Gendzsevi egyik művéből, Buhara, 1538

9. kép

10. kép

11. kép

12. kép

9. Miniatúra Dzsuvajni művéből, Siráz, 1438
 10. Aka Riza miniatúrája, Közép-Ázsia, 1600
 11. *Táron* játszó iráni nő, Irán, 18. század
 12. Zenész Nának guru mellett, India, 18. század

13. kép

14. kép

13. Oszmán *kopuz*-játékos, Isztambul, 1582

14. Ibrahim Ádil sahó ábrázoló miniatúra, 1600 körül

Rebab: a musical instrument in the Muslim world

Balázs SUDÁR

The musical instrument called *rebab*, *rubab*, *robab*, *rabab* or *rawap* has long been present in the Islamic world and thus in the history of Asian musical instruments. Therefore it is quite surprising that its development and history has only been poorly and superficially studied. Our first source that mentions the instrument's name together with an image of the instrument is the *Kenz ul-Tuhaf*, a Persian work on the history of music from 1345 AD. According to its author the main characteristics of the instrument are a double shaped body with its belly covered in leather, a long neck, a special pegbox that is never straight in form. The first images of this type of instrument start appearing in the ninth century. They are our main sources for studying the development of various types of *rebabs* and *rebab*-like instruments. The present paper aims at giving an overall picture of the main stages of this process.

E számunk szerzői

Czentnár András	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Csiky Gergely	MTA BTK Régészeti Intézet
Erdélyi Melinda	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Fodor Gábor	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Katkó Gáspár	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Kovács Nándor Erik	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Oláh Péter	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Papp Adrienn	Budapesti Történeti Múzeum
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Sárközy Miklós	Károli Gáspár Református Egyetem; Institute of Ismaili Studies, London
Somfai Kara Dávid	MTA BTK Néprajztudományi Kutatóintézet
Sudár Balázs	MTA BTK Történettudományi Intézet